

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Реєнт О. П., Рекрут В. П.

НАРИСИ ЖИТТЯ ЛІТИНЩИНИ
1917–1921 рр.:
РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ
ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

Київ – 2017

УДК 908(477.43/.44) «1917/1921»
ББК 63.3(4Укр)613
Р31

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 30.03.2017 р.)*

Науковий редактор:
академік НАН України *В. А. Смолій*

Реєнт О. П.

Р31 Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність /
О. П. Реєнт, В. П. Рекрут; наук. ред. акад. В. А. Смолій. — Київ: Інститут історії
України НАН України, 2017. — 298 с.

ISBN 978-966-02-8211-7

У нарисах з історії Літинщини за різних політичних режимів 1917–1921 рр. висвітлено перебіг революційних подій та повсякденне життя населення краю. Простежено суспільно-політичні й соціально-економічні зміни у часи Української Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, більшовицької влади. Показано настрої та очікування мешканців, громадське життя різних соціальних верств населення. Окрему увагу приділено розвитку національно-культурної та освітньої сфери Літинщини, участі у цих процесах кооперативних і земських організацій.

Видання розраховане на науковців, краєзнавців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України, Поділля й Літинщини на початку ХХ ст.

**УДК 908(477.43/.44) «1917/1921»
ББК 63.3(4Укр)613**

ISBN 978-966-02-8211-7

© Реєнт О. П., Рекрут В. П., 2017
© Інститут історії України
НАН України, 2017
© Національна спілка
краєзнавців України, 2017

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	4
Частина I	
ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	
Початок революції на Поділлі. Літинщина навесні–улітку 1917 р.....	7
Політична дестабілізація та економічна криза кінця літа–осені 1917 р.....	33
Державне будівництво й війна з більшовиками (листопад 1917 — січень 1918 рр.)	56
Польські легіонери на Поділлі (лютий–квітень 1918 р.)	87
Падіння Центральної Ради.....	98
Частина II	
ЛІТИНЩИНА ПІД ВЛАДОЮ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (травень–грудень 1918 р.)	
Зміна чиновницького апарату на місцях та реакція населення.....	103
Репресивна політика нової влади.....	112
Загострення продовольчої ситуації у краї.....	124
Фінансові негаразди місцевого самоврядування. Стан культурно-освітнього життя Літинщини	132
Антигетьманська боротьба. Падіння режиму П. Скоропадського	140
Частина III	
У КРУГОВЕРТІ БОРОТЬБИ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ (грудень 1918 — листопад 1920 рр.)	
Встановлення та перші кроки влади Директорії УНР на Поділлі (кінець 1918 р.)	151
Боротьба з більшовиками: «Летичівська радянська республіка»	164
Отаманщина на Поділлі. Наростання незадоволення місцевого селянства.....	172
Літинщина в першій половині 1919 р. Більшовицька окупація.....	179
Відновлення української влади. Життя регіону у другій половині 1919 р.	209
«Трикутник смерті»: остаточне утвердження влади більшовиків	238
ПІСЛЯМОВА	278
Показчик імен	282
Відомості про авторів.....	295

ПЕРЕДМОВА

Історія українського народу надзвичайно багата подіями та дійовими особами. Особливо великий масив інформації про життя наших предків стосується сторінок державотворення, зокрема періоду Української революції 1917–1921 рр. У цей час на поверхню суспільного буття усіх українських земель загалом і кожного регіону, міста чи села окремо, вийшло нездоланне прагнення бути творцем власного життя, боротися за особисту свободу та державну незалежність.

За майже столітній період, особливо впродовж останніх 25 років, науковці зібрали, проаналізували та осмислили величезну кількість різноманітних джерел про тогочасні події. Водночас, маючи чітке й зрозуміле уявлення про їх перебіг із загальнодержавної перспективи, ми не завжди можемо пояснити поведінку окремих учасників подій, їх особисту мотивацію, специфіку суспільно-політичних процесів, які відбувалися в 1917–1921 рр. у тих чи інших частинах нашої держави. Саме висвітленню революційних подій на Літинщині, у взаємозв'язку із розглядом повсякденного життя місцевого населення, присвячено пропоновану науково-краєзнавчу працю. Таке регіональне спрямування, хоч і пояснюється, перш за все, нашими особистими мотивами, однак є неабияк важливим з історичного погляду. Літинський повіт входив до Подільської губернії, яка у 1917–1921 рр. неодноразово була епіцентром суспільно-політичних подій, впливовим геополітичним фактором у межах тогочасної України. Місцеве населення у повній мірі відчуло на собі весь трагізм та наслідки революцій, воєн, повстань, неодноразової зміни владних режимів. На прикладі окремо взятого краю та його жителів можна наочно уявити всю складність і небезпеку тогочасного життя. У круговерті драматичних подій навіть відсутність будь-якої політичної чи громадської активності не рятувала нікого від грабунків, погромів, примусових мобілізацій, кривавих допитів, загибелі.

Незважаючи на всю складність та заплутаність подій 1917–1921 рр., кожна з них мала свої причини і наслідки, може бути пояснена науково. Саме це завдання, тобто не просто висвітлення, а й аналіз та осмислення, ставили перед собою автори. Ми переконані, що поява подібних праць,

присвячених історії окремих регіонів України в переломні часи, сприяє доведенню того беззаперечного факту, що здобуття незалежності нашою державою у 1991 р. спирається на багатовікову історичну традицію, волю і бажання народу.

Розвиток Літинщини та повсякденне життя жителів краю в революційний період 1917–1921 рр. до цього часу не розглядався у вітчизняній історіографії, лише окремі сюжетні лінії ставали предметом наукового інтересу дослідників Поділля. Між тим, цей край цілком може бути своєрідним барометром для «вимірювання» динаміки зміни настроїв та очікувань населення в умовах складних політичних пертурбацій, взаємодії та взаємовпливу різних режимів, їх органів влади та ін.

Застосовуючи проблемно-хронологічний підхід, автори пропонованої праці не лише представили повсякденне життя Літинщини, а й подали узагальнену картину подій, які відбувалися на Поділлі та в окремо взятих населених пунктах краю. У трьох частинах книги крізь призму детальної хронології представлено весь спектр суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних подій. На їх основі простежено зміни настроїв різних верств населення, їх життєвого рівня, громадської активності. Ми намагалися подати об'єктивну картину, аргументовано вказувати на досягнення та прорахунки політичних режимів, доводити їх штучність або неспроможність лідерів виконувати обіцянки, вирішувати нагальні проблеми.

Джерельну основу праці сформували документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України та матеріали періодичної преси (серед них — «Известия Литинского городского общественного самоуправления», «Известия Подольского губернского продовольственного комитета», «Вестник губернского исполнительного комитета», «Экономическая жизнь Подолии», «Земля», «Народна воля», «Поділля», «Подільська воля», «Подольские губернские ведомости», «Православная Подолия», «Робітнича газета», «Слово Подолії» тощо). При цьому теоретико-методологічною базою для перевірки окремих даних та авторських суджень слугували новітні праці істориків (В. Верстюк, П. Гай-Нижник, С. Гальчак, С. Гусєв, К. Завальнюк, О. Логінов, Р. Пиріг, О. Рубльов, В. Солдатенко та ін.).

Значний інформативний потенціал джерел, у сукупності з наявною історіографічною базою, дозволив, на наш погляд, відповісти на багато питань, що стосуються минулого Літинщини 1917–1921 рр. та загалом Подільського краю, у тому числі й пояснити роль регіону в тогочасних загальнодержавних подіях.

Особливу вдячність автори висловлюють Гальчаку Сергію Дмитровичу — голові правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, докторові історичних наук, доцентові, заслуженому працівникові культури України. Будучи знаним фахівцем з історії Поділля, він допомагав своїми порадами і рекомендаціями щодо оцінки окремих подій та осіб Літинщини.

Частина I

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Початок революції на Поділлі. Літинщина навесні–улітку 1917 р.

Новий, 1917-й рік вступив на Подільську землю, сповнений надзвичайно напруженими політичними та соціально-економічними суперечностями, які акумулювалися у суспільстві впродовж декількох попередніх років. Світова війна, що стала об'єктивним прискорювачем революційної розв'язки існуючих конфліктів, пробудила надію на відновлення незалежності усіх тих народів, які, будучи поневоленими, чекали можливості реалізувати своє право на самовизначення. Кожний новий день воєнного протистояння дедалі більше виявляв економічну й політичну відсталість російського самодержавства. Однак, перебуваючи у стані непорушної покори регулам авторитарної влади, правляча в Росії бюрократія всіляко протистояла демократизації суспільства, докладала максимум зусиль для збереження понад трьохсотлітнього панування династії Романових. Відчуваючи реальну загрозу монархії, що визривала внаслідок невдач і поразок на фронтах, влада змушена була піти на деякі поступки, щоб якось заспокоїти громадськість. Утім радикального реформування суспільних відносин у країні не відбулося. Тому після завершення фесрії святкування Різдва Христового на порядку денному знову постали суперечності між владою й суспільством. Демократичні сили загострили протистояння, яке, власне, і призвело до довгоочікуваних змін на політичному Олімпі імперії. 28 лютого 1917 р. імператор Микола II зрікся престолу, що, фактично, завершило довговікову епоху російського самодержавства.

Революційні події в Росії, на думку дослідників, стали поворотним пунктом в історії й «першим відкритим викликом капіталістичній сис-

темі, яка в Європі до кінця XIX ст. досягла свого апогею»¹. Водночас зречення Миколи II активізувало відродження національно-визвольного руху та прискорило демократичні перетворення у суспільному житті поневолених народів. Аналізуючи ситуацію в Україні на початок 1917 р., історики справедливо стверджують, що Українська революція 1917–1921 рр. стала закономірним результатом потужного розвитку визвольного руху й була зумовлена такими причинами: національний, соціально-економічний, колоніальний гніт, загальна криза політичних систем як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині².

Звістка про падіння самодержавства блискавично дісталася Києва. Демократичні зміни викликали у середовищі українських політичних партій та громадських організацій прагнення якнайшвидше самим наблизити розв'язання назрілих проблем національного розвитку і вже 1 березня було сформовано виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, який очолив дуже популярний у місті меценат барон Ф. Штейнгель³.

Подальші демократичні зміни ініціювали лідери Товариства українських поступовців, які 4 березня скликали в Києві збори близько 100 представників різних організацій, та, за пропозицією соціал-демократа Д. Антоновича, утворили коаліційний орган, котрий назвали Українською Центральною Радою (УЦР). Важливу роль в її створенні, зміцненні та визначенні основних напрямів діяльності відіграли три провідних політичних сили: Українська партія соціалістів-революціонерів на чолі з М. Ковалевським, П. Христюком, М. Шаповалом, Українська соціал-демократична робітничка партія, очолювана В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем та Українська партія соціалістів-федералістів (Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський). На посаду голови УЦР було запропоновано знаного історика, громадсько-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934 рр.)⁴.

Одним із перших документів УЦР стала відозва «До українського народу!»: «Впали вікові пута, — зазначалося в ньому, — прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії [...] Уперше,

¹ *Карр Э.Х.* Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / пер. с англ. Л.А. Черняховской. — Москва: «Интер-Ворсо», 1990. — С. 8.

² *Реснит О.П., Коляда І.А.* Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії. Навч. посіб. — Київ: Школа, 2004. — С. 35.

³ Там само. — С. 40.

⁴ Див.: *Рубльов О.С., Реснит О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 29–31.

український тридцятип'ятимільйонний народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація»⁵.

Аналізуючи діяльність УЦР від березня 1917 до квітня 1918 рр., можна умовно розподілити формування системи місцевих органів державного управління в Україні на три основних етапи, які безпосередньо пов'язані з перебігом набуття державності: 1 — автономістський (15 червня — 7 листопада 1917 р.); 2 — федералістський (7 листопада 1917 — 9 січня 1918 рр.); 3 — самостійницький (9 січня — 29 квітня 1918 р.)⁶. УЦР намагалася втілювати ідею дійсного народовладдя, яку розробив М. Грушевський: «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Це називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою управляв»⁷. Що з цього вийшло — розглянемо пізніше.

Повертаючись до реакції на падіння царату, важливо наголосити, що на місцях діюча влада була настільки шокована цією подією, що певний час не розповсюджувала маніфест Миколи II, особливо на віддалених територіях імперії. Губернатор Поділля О. Мякінін ще 28 лютого 1917 р. знав про заворушення в Петрограді й наказав поліцмейстерам під розписку повідомити керівників Держбанку про заборону перерахувань крупних сум коштів навіть за розпорядженням зі столиці. «Безлад у Петрограді набув надзвичайно серйозного характеру. Центральна влада паралізована», — сповіщалося в телеграмі. Пропонувалося ніяких, крім його розпоряджень, не виконувати⁸. За вказівкою губернатора всі служби приховували факт зречення імператора й всіляко перешкоджали поширенню офіційних відомостей про цю подію. Зокрема в телеграмі командувача Київського військового округу генерал-лейтенанта М. Ходоровича вимагалася не оприлюднювати жодних наказів і розпоряджень, які могли збільшити хвилю невдоволень у військах. Водночас він дозволяв цензурі пропускати всі звернення і маніфести, що були спрямовані на «збереження порядку та спокою»⁹.

⁵ *Реснт О.* У робітнях історичної науки / передмова П.Т. Тронька. — Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. — С. 25.

⁶ *Гай-Нижник П.П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — Київ: «ЩеК⁰», 2010. — С. 56.

⁷ Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — Київ, 1992. — С. 82.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 30.

⁹ Там само.

Крах монархії викликав на периферії підвищення активності громадян, які масово почали читати газети, частина зацікавилась українським питанням. У населених пунктах люди виходили на мітинги, збори, маніфестації. Розмови про політику захопили майже все суспільство¹⁰.

Не стало винятком місто Вінниця, де надвечір 3 березня 1917 р. у Білій залі міської думи зібралося близько 50 найбільш авторитетних і впливових осіб. Ця подія була викликана тим, що весь наклад часопису «Юго-Западный край» від 3 березня, де містилася інформація про заворушення у столиці, вилучила військова цензура. Частині громадських діячів стало відомо, що 2 березня на адресу губернатора надійшла телеграма від командувача Одеського військового округу генерала М. Ебелова з вимогою оприлюднити інформацію про події в столиці. Зокрема там вказувалося, що народні виступи останніх днів у Петрограді ліквідовано втручанням голови Державної думи М. Родзянка, який став на чолі особливого комітету. «Комітет цей проникнутий твердим бажанням довести війну до переможного кінця», але, на переконання генерала, це можливо лише за повного спокою серед населення краю¹¹. Однак місцеві чиновники вирішили не розповсюджувати вже надрукований тираж часопису. Тому за ініціативою представників прогресивної громадськості, з-поміж яких виділялися великий землевласник і фабрикант З. Грохольський, земський діяч Й. Лозино-Лозинський, голова Вінницької повітової земської управи П. Ренненкампф, відомий адвокат Л. Длуголенцький, український діяч, голова правління Подільської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств Д. Маркович, розпочалося організаційне засідання тимчасової ради громадських організацій. Члени ініціативної групи З. Грохольський, Й. Лозино-Лозинський та П. Ренненкампф провели перемовини з командуванням місцевих військових частин і, заручившись відповідною підтримкою, приступили до утворення постійної Ради громадських організацій (РГО) та її виконавчого комітету. 6 березня після тривалих дебатів було офіційно оголошено про її створення, затверджено статут та обрано виконком. До складу останнього ввійшли З. Грохольський (голова), В. Ващенко, Л. Длуголенцький, І. Каплан, Й. Лозино-Лозинський, І. Некрич, Д. Маркович, А. Мутафов, В. Рабинович, П. Ренненкампф, І. Олтаржевський і П. Юр'єв. Того ж дня в

¹⁰ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упоряд. О.П. Реєнт; Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.С. Лисенко (заст. відп. ред.), О.П. Реєнт (відп. ред.), В.В. Шевченко (відп. секр.) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. — С. 654.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 41–44.

Кам'янці-Подільському губернатор О. Мякінін передав справи губернському комісарові Тимчасового уряду П. Александрову¹².

Напередодні утворення РГО, 4 березня, до всіх державних установ та організацій на місцях надійшов циркуляр за підписами голови Ради міністрів Росії князя Г. Львова і генерала М. Ходоровича, в якому зазначалося: «2 березня відбулося зречення від престолу государя-імператора Миколи II за себе і за свого сина на користь брата Михайла Олександровича. 3 березня намісник відмовився приймати верховну владу наперед до визначення Установчими зборами форм правління і закликів населення підкоритися Тимчасовому уряду, [...] наділеному всією повнотою влади аж до скликання Установчих зборів, зібрання котрих своїм рішенням про систему правління виразить волю народу»¹³. Наступного дня, 5 березня, з амвонів православних церков, кафедри костелу та у синагогах було прочитано маніфести Миколи II і його брата Михайла, який відмовлявся приймати імператорську корону до Установчих зборів. Єпископ Митрофан запропонував пастві «перебувати в повному єднанні між собою й урядом для непорушності існування Росії, її блага й процвітання на віки»¹⁴. Однак лише після публікації 6 березня в місцевому часописі «Юго-Западный край» телеграми голови Державної думи Росії М. Родзянка та «Відозви Подільського губернського зібрання до населення Поділля» із закликами зберегти спокій та всіляко підтримувати нову владу, населення було нарешті проінформовано про ситуацію у країні¹⁵. Громадяни Вінниці й навколишніх міст і містечок остаточно повірили у завершення царювання Романових і перехід влади до Тимчасового уряду.

Того ж 6 березня, паралельно з організаційним засіданням РГО, відбувалося утворення Ради робітничих депутатів за участі 56 представників від 5 найбільших підприємств м. Вінниці. Зібравшись у буфеті міської управи, представники трудових колективів, серед яких домінували управлінці й технічний персонал, вирішили створити Вінницьку раду робітничих депутатів (ВРРД) та обрали виконком на чолі з власником фотоательє І. Гросманом і секретарем В. Гантимуровим (Дев'яткін). У підсумковій декларації значилося, що ВРРД підтримує Тимчасовий уряд та наполягає на веденні війни до «переможного завершення». До речі,

¹² Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. — Вінниця, 2009. — С. 41, 44–45.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 71–72.

¹⁴ Єпископ Митрофан. Духовенству епархии // Православная Подолия. — 1917. — № 9/10. — С. 179–180.

¹⁵ Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. — С. 45.

визнаючи зверхність комісарів Тимчасового уряду та РГО, тодішня рада на владу не претендувала. Лише наприкінці літа після певної більшовицької радикалізації суспільства у Вінниці встановилося відоме «двовладдя», про яке полюбляли згадувати в контексті «боротьби за перемогу Жовтневої революції».

Водночас з утворенням вищезазначених організацій відбувалися аналогічні події у військових частинах, що дислокувалися у Вінниці і представляли потужну силу (близько 15 тис. вояків). 8 березня всі військовики присягнули на вірність Тимчасовому уряду й ухвалили звернення за продовження війни до «переможного кінця»¹⁶. Загалом у місті до середини березня солдатські та робітничі комітети сформувалися у військових підрозділах і на багатьох підприємствах.

Виконавчий комітет РГО розпочав роботу щодо заміни старих царських органів влади новими, а також усіляко намагався проявити демократичність як захисник усіх класів і станів. Зокрема комітет закрив газету «Юго-Западный край» і замість неї з 15 березня започаткував часопис «Свободный голос» зі збереженням усіх передплатників та встановлених раніше роздрібних цін¹⁷.

Для частини селян, які століттями мріяли про «мужицьку державу» з добрим «батьком-царем» зречення монарха стало певним шоком¹⁸. Більше цей несподіваний удар стосувався хліборобів з центральної, патріархальної, частини імперії, де ореол «царя-батьюшки» свято шанувався членами численних спілок на кшталт Союзу монархістів, Союзу російського народу й т. п. Реакція звичайних подолян на падіння престолу не ознаменувалася розпачем серед населення міст і містечок й не створила кризових явищ у середовищі селянських мас. Характерними можуть бути декілька рядків із листа сільського вчителя Й. Романова з Ольгопільщини, який 22 березня 1917 р. повідомляв приятелеві до Києва: «Ну і махнули царя з вікового теплого гнізда! Катам по заслугі!»¹⁹. Описуючи ситуацію

¹⁶ *Воловик В.П., Воловик О.В.* Події лютневої 1917 р. революції на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 1999. — Вип. 1. — С. 58–62.

¹⁷ *Логінов О.В., Семенко Л.І.* Вінниця у 1917 році. — С. 54.

¹⁸ *Лозовий В.* Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: Ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918). — Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. — С. 141.

¹⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 993, оп. 1, спр. 66, арк. 25.

в рідному селі, він відзначав, що там «тихо, ніякого заколоту [...] лише кілька баб плачуть за царем, а то ніхто»²⁰.

Перебуваючи в інформаційному вакуумі, місцева громадськість змушена була користуватись чутками, які надходили від військових і транзитних громадян. Питання було знято з надходженням до повіту газети «Юго-Западный край» від 6 березня, де земські управлінці й пересічні громадяни змогли прочитати повідомлення М. Родзянка і тим перевідчитись у правдивості чуток про зречення монарха.

Майже одночасно з центральними містами Поділля чутки про крах російського монархізму дійшли до Літинського повіту. Як відомо, ця адміністративна одиниця займала площу 2919 квадратних верст, де мешкало 296 493 осіб²¹. На території повіту налічувалося 211 населених пунктів (в тому числі 8 міст і містечок), які входили до складу 10 волостей: Багринівської, Вівсяницької, Кожухівської, Межирівської, Пилявської, Старосинявської, Сосонської, Терешпільської, Уланівської та Хмільницької²².

Сучасні дослідники історії Літина О. і С. Гусєви повідомляють, що вже 28 лютого 1917 р. біля місцевої в'язниці зібралася велика юрба народу, яка вимагала негайно звільнити усіх політичних в'язнів. Під тиском збудженого натовпу керівник тюрми Колтоновський змушений був виконати вимогу. Також відомо, що 1 березня в Літині відбувалася велика демонстрація і мітинг, на якому виступив учитель міського вищого початкового училища А. Дмитрієв. Промовець завірив присутніх, що «революція тільки починається, пройде ще небагато часу і влада перейде цілком до трудящих»²³.

Водночас не викликає сумнів, що певну частину мешканців Літинщини царепадіння приголомшило, адже тут унаслідок тривалого російщення краю утвердилася стійка суспільна думка про непохитність самодержавства. Натомість творчі українські сили сприйняли цей факт із неприхованим схваленням і глибокою тривогою за майбутнє.

До загальної думки про падіння монархії приєдналася, зокрема, й більшість мешканців Дяківців, навіть незважаючи на строкатість національно-соціально-релігійного стану. Місцеві хлібороби, ремісники й торговці сприйняли зміни з надією на краще життя. Єдина меншина ста-

²⁰ Там само, арк. 25 зв.

²¹ Календар. Справочна книжка на 1919 р. — Кам'янець-Подільський: Друкарня Когана і Дунаєвського, 1919. — 120 с.

²² ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 27, арк. 72 зв.—76.

²³ Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів і до початку ХХ століття. — Вінниця, 2004. — С. 60.

рообрядців, відчуваючи в цій епохальній події посягання на канони «древнього православ'я» та його ідолів, завзято біла поклони за «царя-батюшку».

У березні 1917 р. дяківчан турбували інші проблеми, на які влада махнула рукою й переклала їх вирішення на плечі сільчан. Громада була вкрай стурбована епідемією тифу, яка насувалася на село й почала робити свою чорну справу. Не викликає сумніву, що звістку про революційні події в Петрограді більшість дяківчан почули 6 березня на кладовищі, коли отець Микола проголошував прощальне слово на похоронах 15-річної Марії Ніколової, яка пішла з життя від цієї страшної хвороби. До речі, лише в березні тиф забрав дяківчан С. Рудика (72 років), М. Ніколову (15 років), Я. Ніколова (51 року), М. Порицьку (40 років), Г. Климчук (64 років), Л. Регента (Реєнта) (58 років) та ін.²⁴

Проте зречення царя, нові законодавчі ініціативи й, насамкінець, поширення різних хвороб не змогли затьмарити радість дяківчан, яким Всевишній подарував торжество народження нового життя. У березні: 5 дня побачив світ Олексій Жовмір (батьки: Павло і Ганна); 7 числа подала перший голос Галина Климчук (Архип і Зоя). Загалом протягом місяця 9 родин справляли хрестини, на котрих, як належить під час Великого посту, вживали переважно «пісну» їжу, проголошуючи заздорівниці за «Отця, Сина і Святого Духа» та за всіх 12 апостолів²⁵.

Велика радість на обминула подружжя Феодосія Кіндратовича й Дарини Терентіївни Регентів (Реєнтів) з нагоди народження 27 березня дочки Фросини. Вже через два дні батьки, куми — Андраїн Миколайович Климчук та Євгенія Мусіївна Жовмір — під благовзвучні акафісти о. Миколи й дяка Мелентія Пухальського здійснили таїнство хрещення, окропили свяченою водою та одягнули на тіло новонародженої перший оберіг віри православної²⁶.

Разом з тим, перехід влади до рук Тимчасового уряду спонукав його до негайних дій щодо уникнення кризи влади. Перших кроком, який вивів із невідання вкрай розгублених чиновників на місцях, стало розпорядження про інститут комісарів. Новопризначений подільський комісар П. Александров, виконуючи директиву міністерства внутрішніх справ (МВС) про уникнення паніки і безчинств, у першу чергу призначив виконуючих обов'язки комісарів там, де ще не було створено РГО. Зокрема на Літинщині, де місцеві громадські сили не змогли швидко

²⁴ Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 233–235.

²⁵ Там само, арк. 209 зв.–212.

²⁶ Там само, арк. 211 зв.

організувати свої представницькі органи, на посаду літинського повітового комісара призначили колишнього голову земської управи відставного полковника Олексія Миколайовича Львова²⁷. П. Александров з-поміж інших претендентів на цю посаду обрав саме О. Львова, покладаючи надію, що він забезпечить недоторканність майна його власного маєтку в с. Степанки²⁸.

Водночас наказом губернського комісара було також звільнено всіх вищих чинів повітової поліції: начальника — надвірного радника Марданова, міського пристава Крамарського, помічника справника — надвірного радника Хруцького, керівників шести станових дільниць — колезьких асесорів Шеменика, Джегериса, Приферта та ін.²⁹ Упродовж березня 1917 р. у Літині вдалося сформувати РГО та обрати нового повітового комісара Тадеуша Губертовича Стемповського (1875–1939 рр.) — дворянина-поляка, який до цього був членом земської управи. Новообраний керівник мешкав у фільварку с. Гута-Чернелівська, входив до числа засновників Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ), а також був членом Союзу власників-поляків. Т. Стемповський підтримував боротьбу поляків та українців за власну державність і національну незалежність та загалом користувався авторитетом серед місцевої інтелігенції³⁰. За існуючою бюрократичною традицією, 30 березня відбулася процедура передачі влади: колишній начальник повіту телеграмою повідомив губернського комісара, що передав усі справи, а новий керівник приступив до виконання своїх обов'язків³¹.

До речі, в умовах демократизації суспільства і наростаючої правової вакханалії Т. Стемповському випала нелегка доля налагоджувати й утримувати в повіті правопорядок. Чого були варті перипетії щодо обрання нових волосних органів управління! Так, в позаштатному містечку Сальниці місцева громада обрала старостою і головою виконавчого комітету Поліщука, який з групою прихильників розпочав терор проти поміркованих громадян, активно закликаючи населення до погромів. Він не визнав влади комісара та навіть ігнорував директиви Тимчасового уряду.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

²⁸ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. под общим наблюдением профессора М.В. Довнар-Запольского. — Киев: Тип. Т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1913. — С. 1010–1011.

²⁹ Приказ губернського комиссара // Подольские губернские ведомости. — 1917. — № 26. — С. 1–2.

³⁰ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. — Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 760.

³¹ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

У такій ситуації повітовий комісар не знав, як вчинити й просив дозволу на придушення безчинств військовою силою та арешт заколотників³².

Неординарний випадок стався ще в одному позаштатному містечку — Хмільнику, де до складу нового виконавчого комітету обрали переважну більшість громадян християнського віросповідання. Однак члени колишнього комітету не визнали легітимність нового органу. Вони оголосили йому бойкот і відмовилися передавати справи, що, фактично, спричинило колапс у житті містечка³³.

Цікавою, на наш погляд, стала «революція» в суспільному житті єврейських громад, які мали в містах і містечках власні станові форми самоуправління у вигляді міщанських управ. Ще в 1916 р. були проведені чергові вибори й обрані міщанські старости терміном на 1916–1918 рр. Звісно, на цю посаду потрапляли особи з числа найзаможніших євреїв за підтримки казенного равина. Варто лише ознайомитись з декількома реченнями з тексту обітниці виборців й стане зрозумілим кого обрали на цю посаду: «Я, нищепоіменований, обіцяю і присягаюсь Господом Богом (Адоном) — Богом Ізраїлевим — від чистого серця і не за іншим, схованим в мені сенсом, а сенсом [...] тим, що за чистим моїм сумлінням і честю без пристрасті і власної користі, відкидаючи ворожнечу, родинні зв'язки і дружбу, вибирати із своїх побратимів таких, котрих за якістю розуму й сумління їх визнаю найздібнішими і найдостойнішими і від яких надіюсь, що вони на займаних посадах проявлять себе старанними до служби імператорській величності та будуть піклуватися про користь громадську»³⁴. З такими обітницями євреї Уланова обрали старосту А. Полонського, заступника А. Беренбойма та членів управи А. Голибойма і Й. Харитона. Особливі функції збирати кошти доручили обраному старості Й. Стекольщику³⁵. Однак з вибухом революції в Петрограді та скасуванням станових правлінь уланівські євреї не погодилися підкорятися міщанському старості й зажадали провести вибори місцевого виконавчого комітету так, як це відбувалося у всіх інших територіальних громадах. Як завжди (навіть в єврейському кагалі), знайшлися незадоволені діяльністю станового старости. Вже 24 квітня 1917 р. в Уланові за участі члена повітової земської управи Т. Козулі, уповноваженого Літинського повітового виконкому Я. Карпачева та 3-х представників місцевих громадських організацій збори ухвалили рішення про ліквідацію міщанської управи й обрали новий виконавчий комітет. Головою його став

³² Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 12, арк. 39.

³³ Там само, арк. 36.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 12, арк. 5.

³⁵ Там само, арк. 13–13 зв.

А. Беренбойм, заступником А. Резнік та ще 4 зовсім нових громадських активістів увійшли до складу виконкому³⁶. До речі, А. Полонський не збирався здаватися й ще до серпня 1919 р. продовжував судову тяганину з діючою владою, використовуючи прогалини в законодавстві щодо місцевого самоуправління, намагався отримати ухвалу суду про незаконність свого зміщення.

Обрані на місцях сільські виконавчі комітети в переважній більшості сповідували соціалістичні ідеї щодо розпорядження земельними ресурсами та майном так званих експлуататорів. Подекуди комітетчики проявляли рішучість і войовничі настрої навіть проти служителів релігійних культів та їх майна. Так, миряни церкви с. Щербані Літинського повіту відібрали частину добровільних пожертв, внесених ними ж під час богослужіння у день Святого Духа. Більше того, вони змусили попа здійснювати різні служби і молитвословів 15 годин без відпочинку³⁷.

У селі Качанівці на зібраному мітингу молода особа у формі гімназиста зневажливо виступила проти релігійних діячів, назвавши священників дармоїдами, вважаючи, що будь-хто може «надіти рясу й махати кадилом». Під впливом більшовицького агітатора місцевий сільвиконком відібрав город у церковно-парафіяльного училища, яким користувався настоятель качанівської церкви о. Володимир (В. Стефановський). Згодом, на Трійцю, коли священник проводив поминальну службу на кладовищі й зібрав чимало пожертв, прибулі члени виконкому все відібрали, мотивуючи самовільне захоплення начебто передачею харчів для потреб армії.

Наступного дня під час служби о. Володимира на іншому кладовищі вони вчинили так само, чим викликали неймовірне обурення жінок і побожних людей похилого віку. Однак навіть докори близьких і знайомих односельців не змогли вплинути на рішуче налаштованих комітетчиків³⁸.

Подібні виступи проти релігійних діячів відбулися в Дашківцях та інших селах Літинщини, що викликало неабияку стурбованість з боку обер-прокурора РПЦ та єпископа подільського і брацлавського Митрофана. Ясна річ, вони вимагали розслідувати та покарати винних³⁹.

На відміну від описаних вище подій Дяківці цілком спокійно й виважено підійшли до справи обрання голови сільського комітету. На сході 25 березня громада довірила цю справу найавторитетнішій у селі особі — священникові Миколі Петровичу Радкевичу⁴⁰. Його кандидатуру навіть

³⁶ Там само, арк. 26.

³⁷ Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 9, арк. 209.

³⁸ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 38–38 зв.

³⁹ Там само, арк. 130 зв.

⁴⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 49 зв.

підтримали місцеві «авторитети» — учасники японської та Першої світової війн К. Бездітний, Д. Жовмір, В. Ільков, Є. Климчук, О. Кондратюк, Ф. Моцяка, Андріан і Захар Порицькі, Д. Ольховик, М. Олійник, Д. Хвостик, С. Яремнюк та ще низка колишніх вояків⁴¹.

За згадкою М. Радкевича, крім нього до комітету обрали М. Койфмана (представника єврейської громади) і Я. Кондратюка, які разом з ним взялися наводити порядок у рідних Дяківцях⁴².

Варто зазначити, що о. Микола за понад 13 років служби в православному храмі здобув беззаперечну довіру сільчан, а також користувався неабияким авторитетом серед мирян Кожухівської волості. Тому вже в кінці квітня 1917 р. його обрали головою Кожухівського волосного виконкому, де він упродовж декількох місяців самотужки налагоджував роботу новостворених органів місцевого самоврядування. За його згадкою, на всіх ділянках роботи він робив все для недопущення анархічних виступів. Оскільки в той час комітети, практично, були позбавлені засобів для виконання своїх функцій, голова часто використовував для вирішення невідкладних потреб так звані «мирські», тобто кошти церковної каси. Йому довелось одночасно виконувати і секретарську роботу: писати розпорядження, оголошення, здійснювати прийом громадян з різних питань. Таке адміністративне навантаження не відповідало його духовним запитам, тому вже до осені 1917 р. він повернувся на релігійну ниву, але продовжував брати участь в громадському житті Дяківець⁴³.

Продовжуючи комплектування власного виконавчого апарату, повітовий комісар Т. Стемповський отримав дозвіл на призначення помічника, яким став судовий слідчий 3-ї дільниці Літинського повіту В. Мантуляк⁴⁴. Він же очолив виконавчий комітет повітової ради громадських організацій. Однак збільшення числа службовців не вплинуло на динаміку змін у суспільстві в бік налагодження правопорядку, навіть навпаки. Однією із причин правового нігілізму місцевого населення стала відсутність кадрів для утворення нової народної міліції. За існуючими вимогами, колишні працівники поліції, жандармерії і таємного нагляду повинні були негайно звільнитися і не мали права обіймати будь-які посади в народних органах правопорядку. Літинський комісар О. Львов, передбачаючи своє звільнення, вирішив не напружуватися в пошуках нових кадрів, а зробив найлегший хід — перейменував поліцію на міліцію, залишивши у штаті 80% колишніх працівників. У телеграмі від 27 березня до губернського комі-

⁴¹ Там само, ф. Р-196, оп. 1, спр. 503, арк. 21–24 зв.

⁴² Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 54 зв.

⁴³ Там само, арк. 49 зв.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 9, арк. 4.

сара прозвітував, що «міліція в Літині сформована» і запевнив чиновника про остаточне доукомплектування, яке відбудеться після встановлення штату і посадових окладів на чергових земських зборах⁴⁵. Однак він не врахував, що в суспільстві розпочалися незворотні процеси у свідомості пересічних громадян і населення вже не сприймало адміністративний тиск і відверті порушення демократичних норм, оголошених Тимчасовим урядом. Активна частина суспільства відмовилась від політики загального схвалення і зайняла непримиренну позицію, зокрема щодо виконання задекларованих кроків уряду про всенародне обрання начальників міліції та інших відповідальних працівників. Громада м. Уланова, виявивши, що без її згоди начальником місцевої міліції був призначений колишній пристав, скликала зібрання і спрямувала на адресу губернського комісара колективний протест-петицію за підписом 200 осіб. Той, добряче наляканий можливими наслідками, наказав негайно відсторонити пристава від посади і тим заспокоїти тамтешню громаду від можливих ексцесів⁴⁶.

Новообраний повітовий комісар, безпосередньо зіткнувшись з кадровим голодом, при формуванні міліції вирішив звернутися до командування Київського військового округу по допомогу щодо укомплектування керівного складу за рахунок офіцерів із числа так званої 3-ї категорії. Ішлося про 4–5 освічених військовослужбовців віком до 45 років, які за станом здоров'я (поранення, контузії і т. п.) не могли перебувати на фронті, а погодилися б очолювати міліцейські дільниці. Аргументи повітового комісара базувалися на тому, що загострення продовольчого питання і майбутні реквізиції для потреб армії вимагали неабияких зусиль з боку міліції. Для виконання таких завдань потрібні були «люди з незаплямованою репутацією, які спроможні твердим словом вимагати від населення все те, що потрібне для [...] армії»⁴⁷. Однак ані командування округу, ані тамтешня рада офіцерських і солдатських депутатів не змогли задовольнити прохання Т. Стемповського, аргументуючи відмову кадровими проблемами у забезпеченні власних військових підрозділів. Тому літинський комісар змушений був виходити з кризи, використовуючи наявний у повіті кадровий потенціал. Так, на початку червня посаду виконуючого обов'язки начальника повітової міліції погодився обійняти член земської управи Т. Козуля. Він, своєю чергою, частково укомплектував штат, призначивши начальником кримінального відділу колезького секретаря Ф. Сливнюкова, який до цього обіймав відповідальну посаду в

⁴⁵ Там само, спр. 26, арк. 1.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 26, арк. 3.

⁴⁷ Там само, спр. 28, арк. 5 зв.

повітовій поліції⁴⁸. Заступником начальника цього ж відділу призначили К. Владуку і секретарем лісничого Л. Словницького. Але останній через 10 днів категорично відмовився від роботи й на його місце призначили жителя с. Лукашівки О. Гайдаша, звільненого у запас військового⁴⁹.

У процесі становлення служби правопорядку виявилось, що дільничі і рядові міліціонери зовсім не мали вогнепальної зброї і не створювали ніяких загроз для злодіїв, грабіжників і, тим паче, для озброєних військовиків, яких з кожним днем все більше прибувало з фронту до населених пунктів повіту для відпочинку. Тому, на вимогу комісара Т. Степовського для потреб молодших міліціонерів з військових резервів виділили 37 револьверів та близько 2-х тис. набоїв до них і це в певній мірі влітку 1917 р. стримувало розгул анархії⁵⁰.

Важливим чинником для підтримки правопорядку в центрі і на місцях була довіра до діючої влади з боку всіх політичних сил. За висновками представників соціал-демократичної партії, в процесі формування політичного клімату й утворення національно орієнтованих організацій українська громада Поділля відставала від інших прошарків населення краю. Так, найпершими організувалися росіяни, за ними поляки та євреї, а українці, як найбільше розпорошені та ще й ті, що «довго запрягають», опинилися в задніх рядах громадського руху. РГО, її виконавчий комітет, а також рада робітничих і солдатських депутатів опинилися в руках так званих «загальноросів»⁵¹.

За ініціативи кооператорів краю вже на початку березня зусиллями активістів національного відродження у Вінниці було створено Союз подільських українців (СПУ), головою якого одностайно обрали Д. Марковича. Організація дбала про висунення своїх представників у повітові, волосні та інші органи місцевого самоврядування, підтримала діяльність «Просвіти» та виступила за націоналізацію шкільної освіти. Робочі органи союзу склалися з кооператорів і перебували у приміщенні Подільської спілки кредитних установ⁵².

У березні–квітні 1917 р. СПУ видав 6 звернень під назвою «Листи до українського громадянства» накладом понад 75 тис. примірників, де висвітлювалися поточні події, історичне становище українців, основні

⁴⁸ Приказ губерньського комиссара // Подольские губерньские ведомости. — 1917. — № 26. — С. 2.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 1792, спр. 28, арк. 14–15.

⁵⁰ Там само, арк. 13.

⁵¹ *Сухопарий*. З життя партій. Вінниця на Поділлію // Робітнича газета. — 1917. — № 79. — С. 4.

⁵² Держархів Вінницької обл., ф. Р-4364, оп. 1, спр. 6, арк. 29.

завдання національного руху тощо. 13 березня за ініціативою союзу у Вінниці відбулася представницька нарада, учасники якої ухвалили постанову про невідкладні заходи щодо заснування на Поділлі максимальної кількості осередків товариства «Просвіта». Так, 30 березня було створено літинську «Просвіту», членами якої стали 114 громадян. Під керівництвом голови товариства І. Бачинського просвітяни організували артистичний гурток і поставили дві вистави, відкрили бібліотеку, яка почала обслуговувати читачів⁵³.

9–11 квітня 1917 р. за ініціативою СПУ і свідомих українських діячів у Вінниці було скликано загальний губернський кооперативний з'їзд, який ухвалив низку рішень: на підтримку Тимчасового уряду, доведення війни до перемоги, щодо національної територіальної автономії України, націоналізації освіти, відродження української мови й культури, урахування інтересів національних меншин, упровадження широкої демократії у суспільний устрій українських територій⁵⁴.

Політичні діячі добре розуміли, що для організації потужних агітаційних заходів українці необхідно мати друкований орган, через який можна було б донести до численної громади важливі документи УЦР та рішення місцевих громадських і кооперативних установ. Тому за відсутності фінансової підтримки кооперативного руху та окремих громадян було терміново створене товариство «Воля» (на паях), яке заснувало журнал «Подільська воля» — «часопись соціально-політична та кооперативно-економічна»⁵⁵. За короткий організаційний період редакційний комітет на чолі з Д. Марковичем уже на 5 травня 1917 р. видав перше число тижневика, в якому оприлюднювалася основна його мета: «Має своїм завданням обстоювати інтереси селянських і робітничих мас, ширити серед народу високі ідеали волі, рівності і братства, а також добиватись автономії України»⁵⁶. У редакційній статті Д. Маркович виклав власні політичні погляди на майбутнє України. «Бачити наш нарід освіченим, культурним та достойним членом в сім'ї всіх народів. [...] Ми з неволі мовчали й час настав нам знати, вчитись, читати, єднатись, організуватись»⁵⁷.

5–6 травня 1917 р. у Вінниці відбувся I Подільський український з'їзд, у роботі якого взяли участь понад 400 делегатів від волосних комітетів,

⁵³ Перший Подільський український з'їзд у Вінниці. 5–6 травня 1917 року // Подільська воля. — 1917. — № 2/3. — С. 12.

⁵⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1917. — № 3/4. — С. 44–47.

⁵⁵ Подільська воля. — 1917. — № 1. — С. 1.

⁵⁶ Там само. — С. 2.

⁵⁷ Там само. — С. 3–4.

кооперативів, «Просвіт», відділів Союзу подільських українців, громадян і представників національних меншин Поділля (поляків, євреїв та ін.). На порядку денному стояли питання автономії, національного з'їзду в Києві, підтримки Центральної Ради, виборів до Подільської губернської української ради (ПГУР) та повітових рад тощо.

Учасники заходу поклали великі сподівання на справедливість із боку Росії у визначенні майбутнього України. У тексті зачитаної М. Любинським постанови наголошувалося: «Згідно з історичними традиціями і сучасними реаліями потреби українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі; що той автономний устрій України, а також інших автономних країв Росії буде мати повні гарантії в федеративному ладі»⁵⁸.

Під кінець форуму було обрано 44 члени та 18 кандидатів ПГУР. Від Літинщини членами ради стали П. Манькайло, Ф. Слободянюк, П. Зарубайло, І. Бачинський, кандидатами — Помагайба і Кулижський. Головою ПГУР після оголошення на зборах заслуг перед українством було обрано Дмитра Марковича. З'їзд також затвердив раніше обраних у Києві членів УЦР від Поділля В. Приходька, М. Любинського, П. Відибіду та Н. Григоріва⁵⁹.

Перші місяці діяльності губернського комісара Поділля П. Александрова засвідчили проблеми. Він мав реноме бюрократа найвищого гатунку й переконаного монархіста, що підтримував зв'язки з чорносотенними організаціями. За ініціативою керівництва ПГУР і частини повітових комісарів у квітні 1917 р. відбулася нарада представників цих організацій, яка змусила П. Александрова скликати перші збори Подільської губернської ради громадських організацій (ПГРГО). Для цього пропонувалося з кожного повіту делегувати по 12 повноважних представників від місцевих громадських організацій і комітетів. Ураховуючи те, що в Літині дислокувалися лише охоронна сотня козаків та писарська й конвойна команди (близько 130 осіб), які своїх солдатських комітетів не організували і ще не утворилася місцева рада робітничих і солдатських делегатів, Літинський повіт представляли лише 5 осіб⁶⁰. Зокрема від волосних виконкомів було делеговано Прокопа Лісового та Якова Карпачева, від повітвиконкому мандати отримали Антон Винославський, Сава Костюк і Федір Слободянюк⁶¹. На засіданні 8 травня за наполяганням громад-

⁵⁸ Перший Подільський український з'їзд у Вінниці. 5–6 травня 1917 року. — С. 11.

⁵⁹ Там само. — С. 15.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 65, арк. 10–10 зв.

⁶¹ Там само, арк. 75.

ськості було внесене питання про недовіру губернському комісару. Голосування («за» — 40, «проти» — 14 й «утрималось» — 3) показало, що П. Александров отримав вотум недовіри і змушений був скласти повноваження, як кажуть, «канути в лету»⁶².

Проросійські сили розгорнули завзяту боротьбу проти українства. За спостереженнями кореспондента «Робітничої газети», найбільше образливих і принизливих виразів на адресу українців та українських організацій допускали ті, хто за походженням і переконаннями вважали себе «українцями», а насправді, за діями, були затятими українофобами⁶³. Зриваючи бурхливі оплески, вони намагалися протягнути на звільнену посаду колишнього поліцейського офіцера, вірного слугу старого режиму — начальника проскурівської міліції капітана П. Шостаковського, який якраз очолював президію зібрання⁶⁴. У змаганні між претендентами — Д. Марковичем (на зборах не був присутній) і поліцейським капітаном — перемога з перевагою в один голос (42 проти 41) дісталася П. Шостаковському⁶⁵. На тих же зборах був обраний губернський виконавчий комітет (ГВК) у складі 12 осіб (2 від робітників, 2 від вояків, 3 від культурно-просвітницьких організацій та 5 від селян). Головою ГВК обрали поляка Ю. Гижицького. Літинщина була широко представлена в комітеті, адже до нього ввійшли С. Костюк, Я. Карпачев і Ф. Слободянюк⁶⁶.

Кооператори та Подільська губернська українська рада, як представник УЦР, категорично не сприйняли призначення П. Шостаковського без погодження з українськими органами влади, мотивуючи протест нездатністю останнього «у часи волі ні до якої громадської посади». На переконання голови ПГУР Д. Марковича, головним застереженням стало те, що «керуючим народними справами не може бути людина, яка служила поліцейському ладу царизму і ганяла наших братів і сестер, борців за волю, у кайданах на Сибір; ні поліцейський, ні жандарм, ні начальник арештантської пересильної команди у Сибіру»⁶⁷. Саме таку посаду займав П. Шостаковський до революції. Тому після місячної боротьби й листування з вищими органами влади 11 червня було скликано другі збори ПГРГО, які, крім розгляду інших питань, мали обрати нового комісара.

⁶² Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. — С. 110.

⁶³ Овод П. Подільська губернська Рада громадських організацій // Робітнича газета. — 1917. — № 62. — С. 3.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 1972, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁶⁵ Там само, спр. 65, арк. 65.

⁶⁶ Там само, арк. 64.

⁶⁷ Там само, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

Уже на цьому зібранні проявилася виразна лінія більшовиків, які намагалися протягнути рішення І губерньського з'їзду рад, який відбувся 31 травня — 3 червня 1917 р. Тут більшовики затвердили тверді розцінки на робочі руки у сільському господарстві і промисловості, зокрема проголосували за 8-годинний робочий день та встановили рівень оплати праці за трудовий день під час збору урожаю⁶⁸. На вказаному зібранні кількість делегатів від військових частин і робітників значно переважала представників від хліборобів, тому думку останніх щодо встановлення тарифів ніхто не врахував. Своєю чергою, за ініціативою солдатів, з'їзд ухвалив платити за робочий день косарям не менше 5 руб., а в'язальницям — 4 руб. З цього приводу виступив селян із Літинщини Ф. Слободянюк, який зазначив, що запропоновані тарифи підштовхнуть країну до критичної межі, «ми будемо без цукру і без хліба [...] і розруха доведе нас до погибелі»⁶⁹. Тому учасники вирішили відкинути пропозицію представників Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів та надати право радам і виконкомам на місцях встановлювати прийнятні розцінки й тарифи, регламентуючи розбіжності винятково на договірних засадах⁷⁰.

Також збори розглянули організаційні питання. Губерньським комісаром на безальтернативній основі обрали Миколу Ананійовича Стаховського — лікаря, ординатора Проскурівського шпиталю Червоного Хреста, голову Проскурівської повітової земської управи, активіста українського руху⁷¹.

При обранні помічників комісара реакційні сили спробували оточити губерньського начальника «своїми людьми», вимагаючи ценз для кандидатів лише з осіб із вищою освітою. Натомість Ф. Слободянюк із трибуни заявив, що «коли податки платити, — то кличуть мужика, коли кров ссати, то з мужика все, а коли до посади високої, до врядування, то тоді давай патент на розум! А чи по кишені ж були нам ті хати, де патенти на розум видавали? — чому ніхто не поспитає?»⁷². Обурений дискусіями про посадові оклади, доповідач навів приклад, коли в Літині простий хлібороб (ішлося про Т. Козулю) без високої освіти працював членом повітової земської управи та начальником міліції, при тому обидві ці посади вів за одну зарплату, що дуже обурило переважну частину бюрократичної РГО. Помічниками комісара обрали М. Одинцова і делегата з Літинського

⁶⁸ Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. — С. 91.

⁶⁹ Боржковський В. 2-й з'їзд Подільської губерньської ради громадських організацій (Совета общественных организаций) // Подільська воля. — 1917. — № 6. — С. 12.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 1972, оп. 1, спр. 65, арк. 95.

⁷¹ Там само, спр. 1, арк. 19.

⁷² Овод П. Подільська губерньська Рада громадських організацій. — С. 4.

повіту Ф. Слободянюка. Літинщина була також представлена в новообраному губвиконкомі, який очолив М. Тарло. До складу цього органу ввійшов Т. Козуля (член Літинської повітової земуправи) та С. Вахлівський і М. Литвицький⁷³.

Із великим піднесенням подоляни сприйняли І універсал УЦР, оприлюднений 23 червня 1917 р. Оголошений головою ПГУР Д. Марковичем на засіданні губернського земства текст документа у виступах гласних від поляків, євреїв, росіян сприймався з певними застереженнями, але в основному з розумінням. Натомість найбільше дошкульної критики пролунало у промові так званого «малороса», який двічі проривався на трибуну, називав усіх українців «слугами Вільгельма», а М. Грушевського — ставленником кайзера. Утім резолюція Д. Марковича про визнання та підтримку УЦР набрала більшість голосів⁷⁴.

Подільська губернська українська рада того ж дня провела у Вінниці, у приміщенні товариства «Просвіта», загальне зібрання членів ради й виконкому та ухвалила ряд важливих рішень із приводу розповсюдження тексту універсалу серед населення губернії. Виконавчий комітет випустив 3 тис. примірників «Листа до населення Поділля», 100 тис. листівок з текстом універсалу та оперативно розіслав по повітах (Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Літинський), 3 тис. примірників передали для розповсюдження через сільські крамниці, товариства гуртових закупівель та інші кооперативні установи губернії. Вирішили також відрядити до повітів досвідчених організаторів-агітаторів для проведення українізації управлінських органів та роз'яснення на місцях актів УЦР⁷⁵.

Тимчасовий уряд, щоб якось зміцнити власний авторитет і зняти соціально-економічну напругу на селі, ще 21 квітня ухвалив постанову про повсюдне утворення земельних комітетів, які повинні мати ієрархічну структуру від волості до Головного земельного комітету в Москві⁷⁶. Проте на Поділлі, унаслідок традиційної бюрократичної тяганини, комісар і виконавчий комітет ПГРГО не дуже поспішали виконувати розпорядження згори. Одними з перших, кому набридла невизначеність із земельним питанням, стали селянські спілки, які, за ініціативою українських есерів, утворилися майже на всій території підросійської України. Уже 28 травня — 2 червня 1917 р. у Києві відбувся І Всеукраїнський селянський з'їзд, де питання землі було ключовим. Тоді було ухвалено

⁷³ ЦДАВО України, ф. 972, оп. 1, спр. 65, арк. 100.

⁷⁴ *Овод П.* Дитяча слухняність чи щось інше (лист з Поділля) // Робітничка газета. — 1917. — № 65. — С. 3–4.

⁷⁵ Подільська воля. — 1918. — № 9. — С. 4.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

постанову про скасування приватної власності на землю та передачу всієї землі без викупу в розпорядження Українського земельного фонду. «Український сойм, — зазначалося в резолюції, — повітові та волосні комітети, обрані на демократичних засадах, мають розподіляти землю тільки тим, хто її буде обробляти». Всеросійські Установчі збори мали затвердити таку процедуру землекористування⁷⁷. На першому всеукраїнському форумі селянства також обрали Тимчасову раду селянських депутатів, до складу якої від Літинщини ввійшли Василь Ощанівський та Прокіп Лісовий⁷⁸.

Подільський комісар і його апарат не могли визнати ухвалу з'їзду та з наполегливим нагадуванням із Москви вирішили створити Подільський губернський земельний комітет. Однак зробили це не шляхом делегування представників від усіх волостей і повітів, а келійно, у вузькому колі. На засідання 3–5 липня запросили представників від декількох повітових земельних комітетів (Брацлавського, Вінницького, Літинського (Ф. Слободянюк), Летичівського й Ольгопільського), ще 8 чиновників із суду та губернських управлінь і впродовж трьох днів обрали так званий губернський земельний комітет у складі 13 осіб. Головою губернської земельної управи став А. Самошенко, його заступником — М. Онищук і ще 3 членів⁷⁹.

Новообраний комітет ухвалив велику резолюцію щодо діяльності земельних комітетів, а фактично — переписав витяги з отриманої інструкції. Зокрема рекомендації Тимчасового уряду зводилися до застережень про неприпустимість будь-яких змін щодо приватної, державної та інших форм власності на землю до врегулювання цього питання майбутніми всеросійськими Установчими зборами.

В інструкції було вказано деякі поступки для господарств «трудового типу», що залишилися без робочих рук у зв'язку зі службою в армії. Для таких перерозподіляли полонених та створювали виробничі артілі, які по черзі мали збирати урожай та обробляти угіддя.

Однак усі рекомендації для роботи земельних комітетів на місцях зводилися до повного підпорядкування всіх ресурсів інтересам забезпечення армії: «І було б важким гріхом перед Батьківщиною, [...] зібрати засіяний поміщиком хліб, розтягнути його по селянських коморах, а

⁷⁷ Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня) // Історичні зошити. — Київ, 1992. — № 4. — С. 23.

⁷⁸ Там само. — С. 31.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9 зв.

потім продавати його за завищеними цінами. Хто буде діяти таким чином, той буде обкрадати свою Батьківщину у важкий для неї час»⁸⁰.

Щоб підняти бойовий дух Тимчасовий уряд у липні 1917 р. розгорнув широкомасштабний наступ, який, утім, уже за тиждень закінчився поразкою і загальним відступом російської армії з території Галичини та Буковини. Головною причиною невдач стала деморалізація підрозділів, сформованих переважно з росіян, які легко підпадали під вплив більшовицької пропаганди і не бажали воювати. Значну частину формувань зняли з фронту й відправили для поповнення та відпочинку на Поділля. Зокрема на теренах губернії дислокувалися 15 гарнізонів чисельністю 88 тис. солдатів та офіцерів⁸¹. Лише у Вінниці було розквартировано 2-гу повітряну ескадру («Ескадра воздушных кораблей “Илья Муромец”»), 15-й Кримський запасний полк, В'ятську дружину, а на території Літинського повіту розмістився 2-й гвардійський корпус, сформований переважно з росіян⁸².

У військових підрозділах почалося пияцтво та, як наслідок, повномасштабне падіння дисципліни, правопорушення, злочинність.

Стурбований такою ситуацією Генеральний Секретаріат УЦР розповсюдив «Відозву до населення Волині та Поділля», в якій закликав мешканців залишатися на своїх місцях і не покидати землю. «Ми обіцяємо, — декларувалось у зверненні, — що буде зроблено все, щоб не нищились даремно городи і села, щоб осталося у людей те, що їм потрібно... Ми закликаємо до спокою і обіцяємо зробити все, щоби порядок не був порушений»⁸³.

Своєю чергою, Подільський губвиконком спробував стабілізувати ситуацію шляхом залагодження напружених стосунків між радами громадських організацій і виконавчими комітетами Тимчасового уряду та органами робітничих і солдатських депутатів, комітетами селянських депутатів тощо. Голова губвиконкому Ю. Гижицький запропонував усім комітетам об'єднатися в один управлінський орган, до складу якого влилися б існуючі виконкоми всіх демократичних революційних сил, тобто рад солдатських, робітничих і селянських депутатів⁸⁴.

⁸⁰ Там само, арк. 11.

⁸¹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. — Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. — С. 50.

⁸² Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 88, арк. 93.

⁸³ Відозва до населення Волині та Поділля // Робітничая газета. — 1917. — № 7. — С. 3.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 2, арк. 177.

Ясна річ, що більшовики та інші радикали дуже швидко збагнули задуми Тимчасового уряду й відмовилися навіть вести переговори з цього приводу. Більше того, на місцях украї вороже сприймали представників губвиконкому, які прибували для залагодження конфліктних ситуацій, та намагалися проводити відповідну агітацію.

Безавторитетний губвиконком поширив власну відозву до мешканців краю з проханням не рубати ліси, не випасати худобу на чужих полях, не захоплювати землю тощо. Окремо комітетчики закликали негайно виконувати розпорядження Тимчасового уряду та дбати про скоріше закінчення війни (без анексій і контрибуцій), а також «затримувати дезертирів (тих москалів, що повтікали з війська) і відсилати їх до військового начальства»⁸⁵.

Однак на ці заклики вже ніхто не реагував. Частина мешканців сіл, почали скуповувати за безцінь у дезертирів і військовиків зброю, різну амуніцію та все, що вони мали, в обмін на горілку, їжу та цивільний одяг. Агресія заповонила думки більшості населення й підштовхувала його до ігнорування елементарних морально-психологічних засторог, які у звичайному житті стримували людей від учинення злочинів.

Безпрецедентний за жорстокістю випадок стався в с. Дяківці в кінці червня 1917 р. Мешканка с. Хижинець Анастасія Подвисоцька відправила свого 14-річного сина Станіслава до сестри в Дяківці, аби хлопчик був під наглядом і влітку зміг підзаробити. Його найняв пастухом відомий у селі господар Н. Іванцов. Ватага місцевих пастушків, що гнали худобу на випас в урочище Єльцова Березина, з недовірою сприйняли «чужинця» й почали над ним насміхатися. Однак хлопчик зумів гідно відповісти своїм кривдникам: 14-літньому Семенові Костюку й 12-літньому Феодосієві Кондратюку. Купаючись у ставку, ображені пастушки намагалися втопити переможця, але згодом вирішили помститися йому в лісі. Прибувши на місце випасу, вони з дрючками напали на Станіслава й забили ударами по голові. Вражає те, що після скоєного злочину діти, як нічого не відбулося, веселі й спокійні повернулися додому. Лише на другий день пастушки з с. Вербки знайшли тіло Станіслава й подали звістку в Дяківці⁸⁶. Зрозуміло, що батьки малолітніх убивць зробили все, щоб заплутати слідство. Ця історія, на наш погляд, яскраво характеризує всю небезпеку правового нігілізму, який опанував громадсько-політичний і

⁸⁵ Відозва Подільського Губернського Виконавчого Комітету по згоді з Губернським Комісаром тимчасового уряду до громадян, селян і горожан Подільської губернії // Вісти Подільського губернського виконавчого комітету. — 1917. — № 1. — С. 1.

⁸⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 28, спр. 472, арк. 3–41.

морально-психологічний простір українських територій у зв'язку з військовою та революційними подіями.

Проблеми з порядком у повіті змусили начальника літинської міліції Т. Козулю залишити посаду й повернутися до повітової управи. 7 липня 1917 р. Літинська земська управа ухвалила постанову, згідно з якою новим начальником міліції став М. Ярошевський⁸⁷. Однак йому, як і його попередникові, зупинити правовий нігілізм селянських і солдатських мас вже було неможливо. У підсумку втрата авторитету Тимчасового уряду, непевність дій УЦР і бездіяльність органів правопорядку на місцях в реальному вимірі породили зневажливе ставлення населення до влади як такої.

Подією в політичному житті стало утворення на початку липня Генерального Секретаріату — як «вищого органу для керування крайовими справами на Україні»⁸⁸. 3 липня УЦР проголосила II універсал, яким стверджувалась єдність дій з Тимчасовим урядом, і декларувалися наміри підготувати проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів⁸⁹. Однак новий склад Тимчасового уряду категорично відмовився визнати здобутки українського державотворення та намагався всіляко знецінити роль Центральної Ради як всеукраїнського народно-представницького інституту, а Генерального Секретаріату — як вищого органу виконавчої влади в Україні⁹⁰. Для боротьби з твердими намірами українського народу відокремитись від «єдиного й неподільного російського простору» активно підключилися релігійні діячі Російської православної церкви. Характерним став випадок у с. Привороття, де селяни після богослужіння запросили священника до приміщення «Просвіти» з проханням прочитати та роз'яснити зміст II універсалу УЦР. Однак піп заявив: «Який універсал?! Я не визнаю ніяких універсалів, ніяких Центральних Рад. [...] Та я вам скажу, люди добрі, що в цій Центральній Раді сидять люди підкуплені німецькими грішми». Реакція прихожан була одностайною: паства вирішила, щоб ієрей негайно вибрався з села⁹¹.

Утім, це були лише поодинокі спроби рішуче протистояти відвертому приниженню української влади. Водночас серйозні антиукраїнські сили сконцентрувалися в Балтському, Брацлавському, Летичівському та Ушицькому повітах, де чорносотенні агітатори паралельно з більшовиками про-

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 28, арк. 20.

⁸⁸ Рубльов О.С., Ресніт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 55.

⁸⁹ Там само. — С. 56.

⁹⁰ Ресніт О. У робітнях історичної науки. — С. 58–59.

⁹¹ Завзятий пан-отець // Народна воля. — 1917. — № 88. — С. 3.

водили потужну роботу щодо заборони українізації школи, підбурювали військові частини, які підлягали українізації тощо. Показовим може стати лист із Балти, в якому місцева земська управа сповіщала, що в повіті відсутня особа, спроможна проводити українізацію шкіл, а вчителів, котрі здатні навчати українською мовою, не більше 10 осіб. Крім того вказувалося, що значна частина сіл заселена молдованами, які від української мови відмовлялися⁹². Чиновник від освіти з Брацлава писав, що справа українізації «стоїть кепсько. Всі предмети викладаються російською мовою, а українська мова не викладається ані хвилиночки»⁹³. А міський голова Літина А. Винославський на звернення генерального секретарства освіти, яке надійшло йому українською мовою, відповів російською, що «в городских начальных училищах преподавание предметов школьного курса ведётся согласно желанию родителей учащихся исключительно на русском языке»⁹⁴.

Не все гаразд було й зі спробами українізації військ, розквартированих у повіті. Так, частина особового складу Чугуївського уланського полку не забажала підкорятися українській владі і відмовилася від українізації. З цього приводу губернський комісар вимагав негайно роззброїти підрозділ. «Якщо цього не буде зроблено, — повідомлялося в телеграмі, — і не буде вислано його за межі України, то в українізації полку кінців не виведемо»⁹⁵.

Щоб уникнути прямого протистояння між УЦР і Тимчасовим урядом українська влада змушена була підкоритися вимогам росіян. Лідери політичних сил в Україні розуміли, що для серйозного протистояння не вистачає організаційного досвіду, політичного хисту, фінансів⁹⁶.

Із початком революції й у міру її розвитку широкі демократично налаштовані верстви населення не мирилися з тією ситуацією, яка склалася в органах земського самоуправління. До уряду надходили доповідні, телеграми з пропозиціями проведення виборів складу земств на демократичній основі, а також проведення реформи місцевого самоврядування. Зміст її було визначено в ряді законодавчих актів, ухвалених Тимчасовим урядом у травні–червні 1917 р. Так, 21 травня з'явилися закони «Про волосне земське управління»⁹⁷, «Про здійснення виборів

⁹² ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 52, арк. 12.

⁹³ Там само, арк. 129.

⁹⁴ Там само, арк. 73.

⁹⁵ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 43, арк. 311.

⁹⁶ *Решт О.* У робітнях історичної науки. — С. 60.

⁹⁷ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. — Отдел I. — 30 мая 1917. — Т. 122. — ст. 655. — Спб.: Тип. Мин. вн. дел, 1917. — С. 1041–1060.

губернських і повітових земських гласних»⁹⁸, 9 червня — «Про зміну чинного положення про губернські й повітові земські установи»⁹⁹. На їх розвиток низку актів видало міністерство внутрішніх справ: 11 червня — «Наказ про здійснення виборів волосних земських гласних», 17 червня — «Наказ повітовим земським установам про проведення виборів повітових та губернських земських гласних»¹⁰⁰.

Законом проголошувалося всезагальне, рівне, таємне, пряме виборче право. До виборів допускалися особи обох статей, усіх національностей і віросповідань, котрі досягли двадцятирічного віку. Окрім губернських та повітових, запроваджувались волосні земства. Уряд планував провести вибори до них у липні 1917 р.

Підготовка до виборів, як і самі вони, проходили в напруженій політичній обстановці, що суттєво впливало на рівень активності виборців і на результати. Вже у ході передвиборчої кампанії з'ясувалося, що населення не тільки вороже ставиться до волосного земства, але й висловлює недовіру до кандидатів у гласні. Як зазначав інструктор організаційної комісії при УЦР, на перебудову політичного життя «люд дивився байдуже, до всякого заклику зі сторони влади і агітації відносився з недовірою, підозріло, а тим паче до земства»¹⁰¹.

Не набагато вищою була активність виборців на Поділлі. Інструктор УЦР по Вінницькому повіту звітував, що 10 вересня 1917 р. в 11 волостях із 344 гласних було обрано лише 194. У голосуванні взяли участь 30% тих, хто мав право голосу. Також були такі села, в яких половина населення не пішла на вибори, дізнавшись, що обирають до волосного земства¹⁰². У селах, де мешкали представники різних національностей, вибори визнали такими, що не відбулися. Кожна зі сторін намагалася провести своїх депутатів, а в результаті не пройшов жоден.

Водночас восени 1917 р. населення Кожухівської волості обрало волосне правління. У Дяківцях усе ж таки вдалося знайти консенсус між євреями, росіянами-старовірами, католиками та українською більшістю. У вересні дяківчани обрали сільвиконком в складі Якима Кондратюка,

⁹⁸ Там же. — С. 1167–1177.

⁹⁹ Там же. — С. 1455–1470.

¹⁰⁰ Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волосных земских гласных // Вестник Временного правительства. — Москва, 1917. — 47 с.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 49, арк. 12.

¹⁰² Там само, спр. 50, арк. 64.

Карла Голявицького та Георгія Іванцова, забезпечивши представництво найбільш активних нацменшин села¹⁰³.

Під час проведення кампанії виявилось, що в містах і містечках Літинщини українські сили було організовано вкрай погано. За визначенням В. Приходька, у час революції в повітових містах знаходилося лише по декілька осіб, які стали адептами національного відродження України та її державності. А в таких «провінціальних» містах, як Летичів, Літин — «не було й п'яти»¹⁰⁴. По суті, в українців Літина не існувало навіть мінімальних шансів для перемоги у виборчих перегонах. Думку можуть підтвердити результати виборів у місті, де 23 липня 2506 виборців (66%) із 3941 особи, що мали право голосу, обрали 26 депутатів (гласних) місцевої думи¹⁰⁵. За даними інструктора УЦР С. Ляценка, у повітовому центрі незначна явка мешканців обумовлювалася тим, що вирішальну роль відіграли несвідомість деякої частини громадян та агітація чорносотенців проти місцевої «інтелігенції». Останні, щоб уникнути ексцесів, побоюлися йти на вибори. Крім того, на думку інструктора УЦР, наявність 19 виборчих списків створила несприятливі умови для політичної диференціації та внеможливила формування «якоїсь політичної фізіономії» поміж запропонованих кандидатур¹⁰⁶. Зокрема виборчі списки готувалися під керівництвом чинного міського голови А. Винославського і членів управи І. Корнійчука та А. Булгакова, які більше сповідували професійний принцип, аніж громадсько-політичний. Сам голова вніс себе до 6 списків (!) і за 2-ма знову потрапив до числа гласних¹⁰⁷. Про яку перевагу українських сил можна було говорити, коли в Літині лише започаткувало свою діяльність товариство «Просвіта» і його голова мировий суддя І. Бачинський був єдиним популяризатором української ідеї серед так званої містечкової інтелігенції. «Саме місто, — читаємо у звіті інструктора до УЦР, — складається з однієї третини жидів, третини старовірів-кацапів і третини українців. Українці посідали окрему частину міста Селище. Колись [...] тут панував Союз руського народу і добув собі дуже багато прозелітів. Отже, коли українці пішли туди зі своїми ідеями, вони стріли таку опозицію, що їх мало дручками не вибили»¹⁰⁸. Тому й не дивно, що 9 місць у думі дісталось представникам так званого «демо-

¹⁰³ Там само, ф. 1164, оп. 1, спр. 2, арк. 200 зв.

¹⁰⁴ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / упоряд. і авт. передмови Ю. Легун, О. Кравчук. — Вінниця: ТОВ Консоль, 2011. — С. 183.

¹⁰⁵ По выборах гласных Литинской Городской Думы // Известия Литинского городского общественного самоуправления. — 1917. — № 8. — С. 2.

¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 86.

¹⁰⁷ По выборах гласных Литинской Городской Думы. — С. 3.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 86 зв.

кратичного списку», сформованого переважно з переконаних чорносотенців, які вкупі з обраними за списками № 10 (кадети-союзники), № 15 (чиновники) і № 17 (російські кадети) отримали 15 голосів і могли без проблем ухвалювати антиукраїнські постанови¹⁰⁹. Загалом дума за складом вийшла наполовину єврейсько-купецькою, а за духом — на всі 100% проросійською. «Українця в думі нема ні одного», — так інспектор підбивав підсумки виборчих баталій до Літинської міської думи¹¹⁰.

У результаті виборів на Поділлі майже в усіх повітах було сформовано сільські, міські та містечкові органи самоврядування подібної якості. Один із думських діячів місцевого масштабу Ю. Радвіль влучно характеризував можливості новообраного депутатського корпусу: «[...] частина з них могла говорити довго й утомливо та часто-густо так, що простому смертному зрозуміти їх думку було не під силу»¹¹¹.

Політична дестабілізація та економічна криза кінця літа–осені 1917 р.

В умовах політичної нестабільності зденаціоналізоване міщанство, украй озлоблена бюрократія, найагресивніші праві сили почали всіляко провокувати незадоволення існуючим становищем серед найширших верств населення¹¹². У великих містах, а згодом і повітових містечках, розпочався загальний чорносотенний похід проти українського національного руху. Слушно зауважує Ю. Телячий, що на Поділлі політичний і соціально-культурний клімат створювали дрібні торговці, зросійщене вчительство та священики, котрі у своїй масі допомагали царатові нищити українську культуру та всебічно виступали за ідею «єдиної неподільної Росії», оскільки боялися втратити свій привілейований статус¹¹³.

У Літині внаслідок добре організованої агітації з боку місцевих чорносотенців і вояків гарнізону — так званих «великоросів», будь-які заходи українців сприймалися вороже. Про політичні вподобання й морально-психологічний клімат у місті можна довідатися зі звернення до Подільського ГВК одного з новообраних гласних Літинської міської

¹⁰⁹ По выборах гласных Литинской Городской Думы. — С. 3.

¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 86 зв.

¹¹¹ Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. — С. 249.

¹¹² Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — Кн. 1. — С. 661–662.

¹¹³ Телячий Ю.В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1921–1921 рр.). — Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. — С. 81.

думи. Ось що він повідомляв: «Літин являє собою гніздо контрреволюції, чорносотенців. 5 солдат із управління військового начальника (Могильний, Чабан, Рузькой, Стаднік і Стахов) назвали себе “Радою офіцерських (!) і солдатських депутатів Літинського гарнізону” і діють від його імені. Всі п’ять — реакціонери-чорносотенці. Стахов, наприклад, визначний чорносотенний діяч. Він керував у Літині крамницею “Союзу руського народу”, а згодом притягувався до відповідальності: каса зашкутильгала. Цей Стахов — мешканець Літина, стройовий старший унтер-офіцер, але вже четвертий рік живе в Літині без всяких обов’язків. Він займається різними промислами і лихварством. Місцеві чорносотенні круки і контрреволюційний гарнізон захищають його і не відправляють у діючу армію. Інші члени “Ради”, звичайно, не кращі від нього, їх діяльність явно контрреволюційна»¹¹⁴.

Про деструктивну та відверто українофобську активність літинських реакціонерів можуть свідчити події навколо проведення повітового селянського з’їзду. Так, 13–14 серпня 1917 р., за рішенням повітової ради селянських депутатів, у місті проходило II селянське зібрання, яке скликалося для того, щоб обговорити питання про вибори до волосних земств, про школи і присутність донських козаків. Однак декілька десятків «старовірів» і п’яних «великоросів» увірвалися до зали з погрозами побити лідерів з’їзду. Такі агресивні дії змусили учасників покинути одне та перебраться до іншого приміщення¹¹⁵. Розглядаючи питання освіти, делегати підтвердили тверді наміри щодо українізації шкіл. Виступаючи одностайно засудили провокації чорносотенців, які від імені волосних і сільських виконкомів розсилали «протести» проти запровадження навчання українською мовою та українізації вчителів.

Із певними застереженнями було сприйнято повідомлення про відкриття восени поточного року в Літині 4-класної класичної гімназії для хлопчиків і дівчат. За клопотанням місцевої влади її мав очолювати Володимир Бімман — 1883 р. нар., православного віросповідання, який закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського (Одеського) університету й отримав звання викладача середніх шкіл¹¹⁶. Літинське міське громадське правління знайшло його у Вінниці, де він із грудня 1910 по серпень 1917 рр. працював у реальному училищі¹¹⁷. Кандидатуру підтримав попечитель Київського навчального округу В. Науменко —

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 102.

¹¹⁵ Селянський з’їзд в Літині // Народна воля. — 1917. — № 93. — С. 3.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 72, арк. 17–18.

¹¹⁷ Там само, арк. 16 зв.

знаний «обруситель». За його протекцією від імені Тимчасового уряду В. Бімман затвердили директором гімназії¹¹⁸.

Делегатів обурили умови прийому до навчального закладу, згідно з якими, крім внесення оплати за навчання, потрібно було сплачувати безповоротно 100 руб. до фонду гімназії, навіть при тому, що для бідних внески зменшувалися вдвічі¹¹⁹. До речі, вступати до закладу мали право лише ті учні, які закінчили вищу початкову школу, тобто пройшли навчання впродовж 4-х років. На Літинщині у 1917 р. таких шкіл було лише 6, де з усієї маси дітей шкільного віку (36 154 особи) навчався 881 учень (493 хлопчики і 388 дівчаток)¹²⁰. Вочевидь, що у цьому закладі мали можливість здобути освіту діти місцевої торгово-промислової еліти та заможної частини громадян повіту.

Ухваливши відповідні рішення щодо перших двох питань, на завершення порядку денного делегати з'їзду постановили: «Позаяк козаки обороняють панські, а не селянські інтереси і роблять селянам більше шкоди, ніж користі, з'їзд звертається до Центральної Ради з проханням, аби Рада поклопоталась перед Тимчасовим урядом, щоб їх забрати з України. Селяне з свого боку будуть додержувати порядок і спокій на селах»¹²¹. Ясна річ, що ніякої позитивної реакції на таке звернення не було.

Не все було гаразд із організацією освіти в Дяківцях. За два попередні роки місцева школа не змогла прийняти на навчання всіх бажаючих. Тому було вирішено відкрити так званий другий комплект, тобто набрати паралельні класи та організувати навчання у дві зміни. Однак місцевий учитель Іван Лук'янович Єрмолаєв та завідувач школи священник М. Радкевич у 1917 р. не виконали розпорядження Ради церковних шкіл Подільської єпархії¹²². Враховуючи високе почуття відповідальності о. Миколи, можна припустити, що він не зробив це тільки з причини майбутньої передачі церковних шкіл під юрисдикцію органів місцевого самоврядування, що планувалося здійснити восени 1917 р.¹²³ Тому до Дяківецької школи на новий навчальний рік не потрапили всі бажаючі, переважно з біднішої частини селян, що, в певній мірі, загострювало протестні настрої селян.

¹¹⁸ Там само, арк. 19.

¹¹⁹ Объявление // Известия Литинского городского общественного самоуправления. — 1917. — № 8. — С. 4.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 50, арк. 12.

¹²¹ Там само.

¹²² Отчёт о состоянии церковных школ Подольской епархии 1915/16 учебный год // Православная Подолия. — 1917. — С. 550.

¹²³ Там же. — С. 554.

Зазначимо, що до початку жнив у рідні Дяківці почали масово повертатися колишні військовики. Хто як: одні — за демобілізацією, а декотрим війна набридла настільки, що вони самовільно покинули службу й подалися до рідних домівок. Ясна річ, загартовані в боях чоловіки вкрай були потрібні для праці на власних нивах і тому можна тільки уявити радість повернення їх додому, головне, живими. На жаль, ми не маємо можливості назвати всіх дяківчан, що брали участь у битвах Першої світової війни, але прізвища декотрих оприлюднимо, зокрема: К. Бездітний, Д. Жовмір, В. Ільков, Є. Климчук, Г. Кондратюк, Д. Кондратюк, О. Кондратюк, Я. Кондратюк, А. Коцюр, Ф. Курганюк, Ф. Моцяка, Андріан і Захар Порицькі, Д. Ольховик, М. Олійник, Д. Осавалюк, С. Ткачук, Д. Хвостик, С. Яремнюк¹²⁴. Всі вони були віком 25–45 років.

Розвал імперії спричинив ріст злочинності в суспільстві. Так, за спогадами о. Миколи, у Дяківцях з осель щоночі зникали якісь речі або будівельні матеріали, загострилися стосунки між окремими громадянами. 4 серпня 1917 р. дяківчани поховали Тараса Іванькова (20 років), який помер від численних ножових поранень, що їх він зазнав у бійці між місцевими парубоцькими угрупованнями¹²⁵.

Крім того, під впливом чорносотенної агітації й поширення анархістської ідеології серед деяких колишніх вояків наростали антисемітські настрої. Члени єврейських родин, яких на той час у Дяківцях мешкало понад 50, потерпали від страху, коли на вулицях доводилось зустрічати А. Порицького чи Х. Поляруша. Місцевим юдеям було добре відомо, що ці дяківчани до революції служили в поліції м. Одеси, відомої кривавими єврейськими погромами та участі в них жандармського відомства портового міста. Ясна річ, що в дяківецьких євреїв не викликали захоплення антисемітські висловлювання П. Іванькова-Ніколова й, особливо, Д. Кондратюка, якого поза очі називали не інакше як «Данило-бандит».

Деморалізація російської армії, швидке придушення заколоту генерала Л. Корнилова сприяли подальшій радикалізації суспільства і посилили політичний вплив більшовиків, які виступили з ідеєю «переростання» буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, обравши шлях збройної боротьби і встановлення «диктатури пролетаріату».

Стурбовані відчутним спадом українізації суспільства лідери національних партій (федералісти, есери, самостійники та ін.) ініціювали очищення влади від старого «кадрового капіталу», котрий намагався зробити все, аби Україна не випала зі складу «єдиної і неподільної» навіть у формі автономії. Зокрема на Поділлі до осені 1917 р. існуюча губерньська рада

¹²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-196, оп. 1, спр. 503, арк. 20 зв.–24 зв.

¹²⁵ Там само, ф. Р-904, оп. 16, спр. 65, арк. 241.

громадських організацій значно втратила авторитет і перестала впливати на відцентрові процеси, які невпинно наростали. Навіть обраного нею в червні губернського комісара М. Стаховського Генеральний Секретаріат не затверджував на цій посаді аж до вересня¹²⁶. Справжні причини нам невідомі, але є всі підстави вважати, що саме антиукраїнська позиція ПГРГО ставила під сумнів легітимність ухвалених нею рішень.

Не набагато вищим авторитетом користувався губернський виконавчий комітет. Він утворювався ПГРГО і мав досить широкі повноваження щодо керівництва губернськими фінансово-економічними структурами та повітовими виконкомом на місцях. Цікаво, що ПГРГО розміщалося у Вінниці, а ГВК перебував у Кам'янці-Подільському. Тому контакт між ними не завжди відбувався своєчасно, а співпраця обумовлювалася додатковими фінансовими витратами.

Спочатку до складу виконкому обиралися 12 членів із числа делегатів ПГРГО, які щоденно проводили засідання й намагалися вирішувати масу поточних питань. Однак з виникненням серйозних фінансових труднощів частина членів відмовилась працювати й наприкінці існування в комітеті залишилося 3 працівників, які, власне, уже ні на що не впливали.

За час існування органу його очолювали Ю. Гижицький, М. Одинцов та з 10 серпня й до кінця існування (20 березня 1918 р.) — Г. (Ю.) Богацький. Останній працював редактором «Вестника губернского исполнительного комитета», а з липня був кооптований до членів ГВК за квотою Подільської «Просвіти»¹²⁷.

Якщо під керівництвом двох перших очільників ГВК був реалізатором рішень і постанов Тимчасового уряду, то з листопада під головуванням Г. Богацького комітет надав вказівку виконкомом на місцях не приймати постанов та ухвал так званих «народних комісарів», позаяк в Україні органом крайової влади є Центральна Рада та Генеральний Секретаріат¹²⁸.

Рух за демократизацію суспільства з кожним днем загострювався, спонукаючи громадян до боротьби з пережитками минулих часів. На політичній арені дедалі виразніше почали виступати місцеві ради селянських депутатів, яких не задовольняло зволікання з вирішенням земельного питання. Так, Літинська повітова рада селянських депутатів вирішила змінити своїх представників у ПГРГО і делегувала туди М. Власюка, Я. Гнозика та Є. Харкова¹²⁹.

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

¹²⁷ Там само, ф. 2520, оп. 1, спр. 4, арк. 56.

¹²⁸ Там само, арк. 150 зв.

¹²⁹ Там само, арк. 102 зв.

Певну активність почав проявляти депутатський корпус новообраних міських і повітових органів самоврядування. Зокрема гласний Літинської міської думи А. Айзенберг звернувся до ГВК із відкритою заявою про те, що в Літині всі посади начальників та їхніх помічників у повітовій і міській міліції обіймають колишні поліцейські чини. Ось що повідомлялося в його зверненні: «Начальник міліції Ярошевський — типовий поліцейський чиновник. Цей колишній волосний писар був обраний начальником міської міліції, а потім пробрався в начальники повітової. Його помічник Маєвський — колишній пристав. Міська міліція в Літині представляє собою жахливе зло. Начальник міської міліції Спринчак [...] колишній поліцейський чиновник. Вони діють спільно з контрреволюційною Радою офіцерських (!) і солдатських депутатів Літинського гарнізону»¹³⁰. Ясна річ, що реакція була однозначна — ГВК запропонував повітовому комісару вжити негайних заходів для оновлення персонального складу літинської міліції¹³¹.

Своєю чергою, існуюча в Літині рада солдатських депутатів зайняла деструктивну позицію й спровокувала серйозні заворушення на ґрунті підвищення цін на хліб, про що 9 вересня оголосив місцевий продовольчий комітет. Лише втручання військових підрозділів зупинило розлючених жінок-солдаток від масового кровопролиття. Тут, на переконання членів ГВК, Літинська рада солдатських депутатів відіграла ключову роль провокатора й тому не може відповідати «ні своїй назві, ні своєму призначенню»¹³².

З огляду на всі ці події повітовий комісар, він же голова земської управи, Т. Стемповський 13 вересня надіслав губернському комісару рапорт, в якому, мотивуючи поганим станом здоров'я, прохав звільнити його від займаних посад¹³³. Губернський комісар М. Стаховський, сприйнявши демарш колишнього підлеглого, призначив члена ГВК Ф. Слободянюка виконуючим обов'язки повіткомісара й зажадав якнайшвидше обрати нового керівника регіону. Вже 25 вересня в Літині з другої спроби зібрався 41 представник адміністративних установ, військових підрозділів та громадсько-політичних організацій повіту. Делегати розглянули ключове питання про вибори повіткомісара та ухвалили ще 12 важливих постанов і резолюцій. Доцільно навести повний склад учасників зібрання. Зокрема УЦР представляв С. Лященко, а Подільський ГВК — Ф. Слободянюк. Численна делегація репрезентувала повітові й міські організації.

¹³⁰ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 102.

¹³¹ Там само, ф. 2520, оп. 1, спр. 4, арк. 112.

¹³² Там само, арк. 123.

¹³³ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 9, арк. 9.

Від повітового земства прибули С. Іваницький та М. Козуля; місцеву раду селянських депутатів представляли В. Ляшок, М. Хейлик, А. Момашук; Українське учительське товариство початкових шкіл делегувало Т. Левандовського, О. Нагатенка, а повітове товариство «Просвіта» репрезентував його голова І. Бачинський; від Літинської міської управи прибули Я. Горбанюк і Д. Аківісон; від профспілки робітників усіх цехів — А. Розенберг, І. Лейферман; від гарнізонного виконавчого комітету ради солдатських і робітничих депутатів прибув чиновник Будаї; від полкового комітету 14-го піхотного запасного полку делегували П. Кукса, І. Перехода; виконавчий комітет Літинського гарнізону представляв А. Могильний.

Більше половини учасників прибули від волосних та містечкових комітетів повіту. Багринівський волосний виконавчий комітет (ВВК) делегував Кулижського; від Кожухівського ВВК прибули С. Голованюк, І. Котюжанський і Е. Романов; від Межерівського — І. Ровнягін, П. Гриб, В. Мазуренко; від Пилявського — А. Коровецький, С. Скороход; від Со-сонського — К. Попадюк, С. Хмелевський; від Терешпольського — Н. Мельник, Г. Мельник, А. Вікторов; від Уланівського — Г. Олійник, І. Крижанівський, П. Панчук. Потужна делегація прибула з Хмільника. Від міської ради робітничих і солдатських депутатів мали мандати Г. Спектор, Е. Черножуков, а міську управу представляли Ф. Байрак і С. Вубко. Також делегувала представника Сальницька міська управа в особі Д. Марієвича¹³⁴.

У конкурентній боротьбі за посаду повіткомісара між головою місцевої «Просвіти» та вояком 14 піхотного запасного полку П. Куксом перемогу здобув («за» — 25, «проти» — 14, 1 — «утримався») Іван Кирилович Бачинський (04.05.1885 — 19.06.1919) — вихідець із родини православного священика. Закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. На Літинщині почав працювати з кінця 1913 р., обіймаючи посаду додаткового мирового судді. Співпрацював з подільською «Просвітою», входив до подільської групи «Товариства українських поступовців»¹³⁵, працював мировим суддею, був членом повітвиконкому¹³⁶. Тоді ж було обрано членів повітового виконавчого комітету, до складу якого ввійшли Д. Марієвич (голова), П. Кукс, І. Переход і Е. Романов¹³⁷.

¹³⁴ Там само, арк. 13-а.

¹³⁵ *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). — Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. — С. 276.

¹³⁶ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 9, арк. 13.

¹³⁷ Там само, арк. 13-б.

Аналіз ухвалених постанов і резолюцій показує, що переважна більшість учасників зібрання була проникнута українською національною ідеєю й сповідувала ідеали українських соціалістів («земля без викупу трудовому народу»), тобто підтримувала ліквідацію приватної власності на землю.

Привертає увагу позитивне ставлення літинчан до ідеї утворення «вільного козацтва». Учасники одностайно ухвалили постанову про звернення до Генерального Секретаріату з вимогою негайно впровадити її у життя. Також делегати закликали оновити органи міліції та створити з допомогою військових формувань надійну охорону державного й особистого майна¹³⁸.

Важливим питанням для учасників зібрання стало вирішення проблеми продовольчого забезпечення громадян повіту. Її загострення мешканці пов'язували з бездіяльністю продовольчої управи, яка слугувала інтересам лише «своїх». «Натовп жінок [...] увірвався в управу, вимагаючи закрити її. [...] Документи й склади під загрозою», — телеграфував губкомісару переляканий заступник голови Літинської повітпродуправи. «В місті Літині натовп жінок, головним чином, дружин солдатів, проводив обшуки в будинках обивателів, розшукуючи запаси продуктів, і побив при цьому декількох євреїв», — повідомляв губкомісар до Києва¹³⁹.

Такі події не могли залишитися поза увагою учасників зібрання. Тому в постанові значилося, що потрібно наполягати перед керівництвом УЦР про затвердження твердих цін на всі продукти першої необхідності та встановити жорсткий контроль за діяльністю повітової продовольчої управи. До речі, цей життєво важливий орган не справлявся з питаннями забезпечення жителів Літина й тому вирішили утворити окремий міський продкомітет, до складу якого ввійшли С. Жуковський (голова), Г. Белянич (заст. голови) та Н. Сігал, Н. Мельник, Б. Мазельс, І. Мурашев (члени)¹⁴⁰.

Однак, на нашу думку, найголовнішим здобутком учасників стало ухвалення постанови про повну підтримку УЦР як вищого демократичного органу в Україні. Відносно Тимчасового уряду вирішили підтримувати його тільки тоді, коли «він буде йти на зустріч крайовій демократичній владі в особі Української Центральної Ради і народів, що живуть на Україні»¹⁴¹.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Гусев О.В., Гусев С.О. Історія Літина. — С. 62.

¹⁴⁰ Состав городских продовольственных комитетов // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 5. — С. 14.

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 9, арк. 13 зв.

Незважаючи на добрий урожай і значні продовольчі ресурси, восени 1917 р. на Поділлі склалася ситуація, що наближала суспільство до перебоїв у забезпеченні товарами першої необхідності та навіть продуктами харчування. Одним зі стратегічних товарів став цукор, виробництво якого переважно здійснювалося в Україні і внаслідок безгосподарського його використання перетворило цей продукт на дефіцитний. Щоб зупинити стрімке зростання цін і подолати нестачу цукру, міністерство продовольства Росії видало наказ від 14 червня 1917 р., згідно з яким населення розподілялося на три категорії: сільське, міське і особливо кваліфіковане (населення міст понад 500 тис. мешканців, а також робітники, що працювали у військовій промисловості). Для цих категорій запроваджувалися певні норми. Зокрема для особи, що мешкала у селі, виділялося 5/6 фунта (342 г) цукру на місяць; для містян — 1/2 (615 г); для особливих — 2 фунта (820 г)¹⁴². Для реалізації цього наказу запроваджувалася карткова система на зразок хлібної, і діяла під керівництвом продуправ за правилами, встановленими для відпуску хлібопродуктів.

Для забезпечення населення Поділля хлібом потрібно було мати 54 млн пуд., у тому числі для міського населення 9,5 млн і 43 млн пуд. для сільських мешканців. Також потрібно було 16 млн пуд. засівного матеріалу і майже 34 млн пуд. для вигодовування коней, великої рогатої худоби і свиней. Таким чином, загальний хлібний баланс для губернії складав близько 102 млн пуд., що при очікуваному врожаї зернових у розмірі 105,5 млн пуд. давав можливість відпустити для армії тільки 3,5 млн пуд. збіжжя¹⁴³.

Із 12 повітів тільки половина була спроможна повністю забезпечити себе зерновими ресурсами. Хлібороби Балтського, Гайсинського, Літинського, Ольгопільського, Проскурівського та Ямпільського повітів разом вирощували понад нормовані потреби близько 10 млн пуд., які перерозподілялися для забезпечення інших споживачів¹⁴⁴. У 1917 р. хлібороби Літинщини зібрали 11,1 млн пуд. зернових культур. Літинчани були в першій трійці найкращих виробників губернії, зокрема більше за всіх виростили вівса (понад 2,2 млн пуд.). За виробництвом гречки (677 тис. пуд.) поступилися лише гречкосіям Кам'янець-Подільського повіту¹⁴⁵. За

¹⁴² О распределении сахара до нового производства. Приказ Министра Продовольствия от 14 июня 1917 года // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1917. — № 1. — С. XXV.

¹⁴³ Айзенберг С. К учету урожая, потребления, избытков и недостатков продовольственных и кормовых хлебов Подольской губернии в 1917–1918 гг. // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 4. — С. 84.

¹⁴⁴ Там же. — № 5. — С. 103.

¹⁴⁵ Там же. — № 4. — С. 84.

загальними показниками щодо зібраного врожаю літинчан обійшли тільки хлібороби Балтського повіту. Водночас за внеском до загального фонду виробники збіжжя Літинського повіту впевнено випереджали всіх. Вони забезпечили себе, тобто понад 260 тис. мешканців повіту, важливими харчовими ресурсами, а також мали найбільші залишки стратегічних продуктів у розмірі близько 2,9 млн пуд.¹⁴⁶ Саме ці товарні ресурси стали предметом жвавих заготівельно-збутових операцій, неконтрольованої торгівлі й самогоноваріння.

На Поділлі крім місцевих продорганів накопиченням відповідних ресурсів займалася низка відомчих організацій: «Снабюз» (Постачання Південно-Західного фронту), «Искомитюз» (Виконавчий комітет Південно-Західного фронту), «Мінпрод» генерального секретарства продовольчих справ. Також тут діяли фронтові закупівельно-реквізиційні комісії, які працювали для задоволення потреб армії. Такі комісії здійснювали операції в 6 повітах губернії (Кам'янець-Подільському, Летичівському, Літинському, Проскурівському, Могилів-Подільському та Ушицькому)¹⁴⁷. Проте, на думку члена губпродуправи П. Казанасмаса, якщо брати до уваги, що населення зазвичай перевищувало встановлені норми споживання хліба, і те, що значна кількість його знищена під час анархії і використовується для самогоноваріння, а також враховуючи ресурси, вивезені спекулянтами за межі губернії, ситуація склалася критична — губернія для потреб армії хліба дати не могла¹⁴⁸.

Загалом для населення України була вкрай не вигідною система викачування продовольства на європейську частину Росії, при тому ігноруючи адекватне відвантаження мануфактури, товарів промисловості тощо. У підсумку, внаслідок політики продовольчого визиску з боку Тимчасового уряду, Поділля, умовно кажучи, «залишилося без хліба й солі», що й призвело до запровадження карткової системи та встановлення контролю за рухом продовольчих товарів.

Неабияка напруга існувала у сфері продовольчого забезпечення мешканців подільських міст і містечок. Проблема полягала в тому, що кредити для закупівель продовольства держава не виділяла, а сільське населення практично не отримувало вкрай необхідного верхнього одягу, взуття та інших промислових виробів, і тому відмовлялося відпускати хліб навіть для потреб міських мешканців своєї ж губернії. Так, ще влітку

¹⁴⁶ Там же. — № 5. — С. 103.

¹⁴⁷ Там же. — С. 37.

¹⁴⁸ Доклад члена Губпродуправи П.С. Казанасмаса по вопросу о снабжении населения предметами первой необходимости // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 4. — С. 56.

1917 р. міська продовольча управа Літина ухвалила розпорядження, що весь цукор для продажу населенню передавався до 2-х споживчих товариств (українське та єврейське), які мали реалізовувати його за картками згідно з нормами. На початку серпня передбачався продаж дров із вирубаних 20 десятин лісу, який розробила повітова продовольча управа для забезпечення населення паливом¹⁴⁹.

Щоб зберегти ресурси, які ще не встигли вивезти, 30 вересня 1917 р. Подільський губпродкомітет видав обов'язкову постанову, що регламентувала рух товарних ресурсів у губернії. Згідно з циркуляром, за її межі без дозволу губпродуправи не можна було вивозити практично жодного виду продуктів харчування, зернового фуражу, сіна, соломи й мішанки. Проти порушників цієї постанови відкривалося кримінальне переслідування, а товари вилучалися для потреб армії з оплатою 50% їх вартості за «твердими цінами»¹⁵⁰.

Безперечно, названі вище жорсткі заходи, в певній мірі, призупинили вивіз харчових продуктів із території краю, ліквідували нездорову конкуренцію між різного роду заготівельниками й надали можливість продорганам більш предметно попрацювати над проблемою обслуговування місцевого населення.

На нашу думку, позитивним моментом у справі подолання дефіциту продовольчих і промислових товарів стала кадрова «чистка» продкомітетів. Не таємниця, що перший склад цих органів було нашвидкоруч призначено комісарами із числа колишніх службовців. Крім того, як зазначалося вище, саме їх необдумані кроки спричинили масові заворушення в Літині, коли натовп жінок-солдаток почав робити обшуки в будинках обивателів, розшукуючи запаси продуктів¹⁵¹. Тому термінове проведення виборів продовольчих управ значно покращило якість їх роботи. У Літині 9 жовтня оновили склад управи, обравши С. Жуковського (голова), Д. Будая (заступник), І. Мельника (зав. відділу палива), А. Корнійчука (зав. відділу лісового господарства), А. Розенберга (зав. адмінвідділу)¹⁵². Оновлена управа потрапила під контроль громадськості і намагалася поліпшити катастрофічний стан із забезпеченням населення в першу чергу промисловими товарами.

¹⁴⁹ Хроника // Известия Литинского городского общественного самоуправления. — 1917. — № 8. — С. 4.

¹⁵⁰ Обязательное постановление // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1917. — № 1. — С. XLVII.

¹⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 14, арк. 20.

¹⁵² Часть официальная // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1917. — № 1. — С. 21–22.

Важливу роль у вирішенні проблем товарного забезпечення відіграла консолідація зусиль наявних на Поділлі торгівельно-господарських суб'єктів. Так, губпродкомітет запровадив розкладку на сало, тобто завдання для кожного повіту, що передбачало закупівлю цього стратегічного продукту. Господарства Літинського повіту вважалися одними з найзатратніших у губернії й тому їм було доведене одне з найбільших завдань: за рік виробити та продати (за твердими цінами) 333,2 т сала¹⁵³.

Позитивно вплинуло ухвалення постанови про спільні дії продовольчих органів з кооперативними організаціями різних напрямів, як у центрі, так і на місцях, тобто включення споживчих, кредитних, сільськогосподарських кооперативів до закупівель, розподілу і реалізації спільно придбаних товарів. Зазначена ухвала дозволила губернському продовольчому комітету відчутно поліпшити ситуацію в селах, куди з допомогою кооперативних організацій почали надходити сіль, риба, взуття, тканини та інші дефіцитні товари. Так, лише в 1917 р. спільними заходами продкомітетів і кооперативних спілок вдалося збільшити показники у забезпеченні товарами першої необхідності. Кооператори губернії провели закупівлю гуртових партій солі в розмірі 453 вагонів, 159 цистерн гасу, 236 вагонів риби, значної кількості тканин, вугілля та інших товарів підвищеного попиту¹⁵⁴.

Загалом восени 1917 р. в Україні ситуація з продовольством стала настільки критичною, що захопила перші шпальти всіх періодичних видань і докладно відображалася у звітах губернських комісарів¹⁵⁵. Проте лише 30 жовтня Генеральний Секретаріат був доповнений тимчасовими генеральними комісарами у справах військових, праці, шляхів, торгу і промисловості, судових і продовольчих¹⁵⁶. Однак, на нашу думку, цей крок УЦР зробила також із запізненням, адже продовольча криза в Україні розвивалася не за відсутності продовольчих ресурсів, а з причини міжвидомчого хаосу у системі накопичення стратегічних запасів основних видів харчових продуктів.

Красномовні свідчення варварського ставлення до продовольчих ресурсів можна знайти в наказі генерала Я. Ціховича від 30 вересня 1917 р., де йшлося про безчинства збільшовизованих частин російської армії.

¹⁵³ Поставка сала и свиных продуктов для нужд армии в Подольской губернии // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1917. — № 2. — С. 52.

¹⁵⁴ Обострение продовольственного вопроса в Подольской губ. // Экономическая жизнь Подолии. — 1917. — № 3/4. — С. 26–27.

¹⁵⁵ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т. Т. 1: Доба Центральної Ради. — Київ: Темпора, 2002. — С. 116.

¹⁵⁶ Там само. — С. 375.

«Озвірілі солдати, що втратили будь-які людські риси, у своїх розбоях не зупиняються ні перед чим. Вони розбивають не тільки сховища спирту, які коштують величезні гроші, але й знищують хліб, живність, грабують і спалюють будинки в той час, коли армія голодує, а коні дедалі більше втрачають силу від недоїдання. Негідники, які стали союзниками наших ворогів, знищили в економії Війтівці [...] 10 000 пудів хліба, частково спалили його, а частково [...] продавали селянам по 5 руб. за мішок. Місцями пограбовані запаси такого дорогоцінного продукту як цукор, що його [...] в Росії не можна дістати за жодні гроші. Вічною ганьбою відкрили себе частини 3-ї гвардійської піхотної дивізії [...] і 23-го запасного полку. Російський народ має повне право проклясти їх за те, що вони гірше ворога обійшлись зі своїм мирним населенням». У телеграмі до літинського повіткомісара він прохав, а, фактично, відкривав «зелене світло» для формування із кращих солдатів загонів, які знищували б «розбійників» під час безчинств¹⁵⁷.

Ситуація на Поділлі з кожним днем наближалася до точки неповернення. Особливе загострення відзначалося в 5 повітах (Літинському, Летичівському, Могилів-Подільському, Ушицькому та Ямпільському), де з наростаючою інтенсивністю розгорталися масові безчинства, грабунки, нищівні пожежі. Їх здійснювали дезертири, мародери разом із частиною місцевих селян. Значна частина мешканців Літинщини також долучилася до таких ганебних явищ, і відмовилася продавати продуправам будь-які продукти, намагалася все приховати або збути спекулянтам за непомірно високими цінами.

До такого стану підштовхували певні причини. Зокрема в умовах наростаючого дефіциту харчових продуктів селянство без особливого ентузіазму сприймало заклики деяких політичних партій і Тимчасового уряду про необхідність вести війну «до переможного кінця» та не бажало годувати російську армію. Перебування військових формувань на території краю дошкуляло подолянам і вони схилилися до найшвидшого закінчення війни та вирішення земельного питання. На подільських хліборобів перестали впливати полум'яні заклики продорганів про необхідність продовження війни. В одній із чергових відозв Подільський губпродкомітет ставив питання руба: «Якщо наближення біди [голоду. — *Авт.*] охопить Росію, загинуть наші надії на землю і волю, загинуть всі завоювання революції. Пам'ятайте, що заклик “хліба”, повалив царську владу, і горе, якщо той самий заклик зруйнує завойовану свободу»¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 14, арк. 16.

¹⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 9, арк. 90.

Однак навіть подібні застороги не змогли вплинути на подекуди явно вороже ставлення до заготовлювачів в армійських одностроях із мандатами на реквізиції продовольчих ресурсів. Ось що значилося у звіті продкомісії 22-го армійського корпусу про намагання провести вилучення живності в повіті: «...ніякі прохання не допомагали і за будь-якої зручної нагоди селяни намагалися ховати худобу, переганяти її у сусідні села, хутори, ліси, або передавати сусідам, в яких не було живності»¹⁵⁹. Своєю чергою, сільські виконкоми відмовлялися передавати списки господарств, де можна було реквізувати надлишки продовольчих ресурсів і тим примушували військових удаватися до силового вилучення продовольчих ресурсів. Влада не змогла провести відповідні заходи, щоб не допустити масштабної анархії на теренах прифронтового Поділля.

Зріс попит на горілчані вироби, за виробництво яких узялися всі без винятку села¹⁶⁰. До поширення самогонваріння і пияцтва сільське населення підштовхнули погромницькі виступи дезертирів і звільнених у запас солдатів регулярної армії, величезна кількість яких переміщувалася територією Поділля. Організуючись в озброєні загони і групи, вони не обходили жодної економії, заводу, фабрики й, особливо, гуралень чи сховищ алкогольних напоїв, щоб не пограбувати або щент не розтрити їх. Ясна річ, до «експропріаторів» приєднувалися гурти селян та рінومانітних непевних елементів. Зокрема за спостереженнями працівників Подільського губпродкому, у масових грабунках поміщицьких економій активну участь брали не всі селяни, а переважно ті, котрі мали міцні господарства. У кого було більше робочих рук і худоби, тільки той міг цілими валками вивозити до себе награвоване майно. Водночас найбільш біднішим діставалися дрібниці, які вони могли донести на власних плечах. Тому, за визначенням інспектора губпродкомітету О. Ветвинського, на ґрунті «несправедливого» розподілу награвованого майна у селах виникала напруга між окремими селянами й достатньо незначного поштовху, щоб ця ненависть перейшла у загальну різанину¹⁶¹.

Не викликає сумнівів, що анархічні виступи і погромницькі акції селянства, як правило, відбувалися під впливом оковитої. У процесі «соціалізації» в першу чергу громили комори, де зберігалися панські напої, щоб після їх уживання розтягнути все «рухоме й нерухоме» та

¹⁵⁹ Там само, арк. 13 зв.

¹⁶⁰ *Бутырский П.* Съезд военных делегатов, работающих при Подольском Губернском Продовольственным Комитете, состоявшийся в г. Виннице 10–12 января 1918 г. // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 5. — С. 37.

¹⁶¹ *Ветвинский А.* «Земля наша велика и обильна, а порядка в ней нет» // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 5. — С. 26.

зруйнувати все дощенту. Літинський начальник повітової міліції у донесенні губернському комісару писав, що лише за тиждень, від 26 вересня до 2 жовтня, на півдні повіту розбито, пограбовано й спалено низку винокурних заводів та економій, покрадено спирт, хліб, фураж, реманент, кімнатні речі, одяг і т. п. Зокрема було пограбовано спирзавод та економію Щеньовського в Межирівській Слободі; розбито та спустошено контору, сховище меду, зрозуміло, склеп міцних напоїв Северинівської цукроварні. Там же повністю розорено завод фруктових і виноградних вин¹⁶². До речі, власник Северинівської цукроварні О. Соколовський втратив понад 2,5 тис. пуд. цукру, 1 тис. пуд. кукурудзи, 45 пуд. сала, 300 пуд. пшона, 16 тис. мішків, чимало прокатного металу, цвяхів, болтів, різних інструментів на загальну суму близько 600 тис. руб.¹⁶³

Від погромів і грабунків постраждали Чернятин, Токарівка, Маньківці, Голодьки, Гришки, Лука Барська, Радівці, Новоселиця-Залужська, Борків, Крупин, Майдан-Борковський, Іванівці, Новокосянтинів, Нова Синява, Хмільник, Інниківці та інші поселення і хутори. Не обійшли «увагою» економію й гуральню Т. Стемповського в Гуті-Чернелевецькій та господарство його брата Станіслава у с. Чернелівцях і Винниківцях, не залишивши після себе навіть пристойного житла для власників цих маєностей¹⁶⁴.

Не шанували грабіжники навіть каплички, синагоги, костели, церкви та храми населених пунктів Літинщини. Випадки пограбувань і руйнації культових споруд серйозно стурбували керівництво Тимчасового уряду, зокрема міністерство внутрішніх справ. Заступник міністра Г. Сідамон-Еристов вимагав від міліції організувати цілодобовий нагляд за приміщеннями православних церков, особливо вночі, перевіряти цілісність замків, дверей і вікон та всіляко запобігати пограбуванням і погромам. Він пропонував залучати сільські громади до обов'язкового утримання підрозділів для охорони місцевих церков і монастирів¹⁶⁵. Однак, як свідчать численні документи, для одурманеного алкоголем натовпу не існувало нічого святого.

Доходило й до злочинів проти людяності. Зокрема колишній повітовий комісар О. Львов у Чернятині організував шпиталь для поранених. Проте восени 1917 р. озброєна банда дезертирів двічі грабувала установу, відбираючи всі продовольчі й спиртові запаси. При третьому нападі бан-

¹⁶² Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 167–168.

¹⁶⁴ Там само, арк. 2.

¹⁶⁵ Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 9, арк. 2 зв.

дити важко поранили фельдшера І. Войцеховського, що намагався перешкоджати грабіжникам висадити двері матеріального складу¹⁶⁶.

За даними начальника міліції, погромницькі акції здійснювали вояки 2-го гвардійського корпусу, серед яких найбільше «вирізнялися» вояки 2-го і 4-го стрілецьких полків, 14-го, 23-го і 43-го піхотних запасних полків, 415-го Бахмутського полку¹⁶⁷.

Якраз у той час, 1 жовтня, у Хмільнику відбувався III повітовий селянський з'їзд. Для обговорення виборів до всеросійських Установчих зборів на зібрання прибули представницькі делегації у складі 3–5 хліборобів від кожного села. Однак учасники змушені були працювати у прискореному темпі: вирішили на виборах підтримати список блоку українських есерів та есдеків, а також обрали кандидатом від Літинщини Д. Головчука з с. Радівки — відомого кооператора, вояка, що повернувся з фронту. Для фінансування виборчих перегонів ухвалили постанову про збір по 30 коп. з кожної хати і змушені були припинити роботу з'їзду¹⁶⁸. Причиною стали безчинства вояків-росіян 2-го гвардійського корпусу, котрі вчинили в повіті масштабні погроми, мовляв: «Ми своїх панів давно попалили, а ваші ще сидять цілі, бий їх»¹⁶⁹.

Наляканий повітовий комісар І. Бачинський запросив дозволу у ГВК на право знищувати запаси спирту, якщо виникне така необхідність¹⁷⁰. Почувши, що у Хмільнику мають злити спирт у річку, вояки захопили сховище. Ранком, перед початком з'їзду, Хмільник був переповнений п'яними військовиками зі зброєю. У сховищі у процесі знищення залишків різноманітних алкогольних напоїв виникла пожежа, жертвами якої (за різними даними) стали близько 300–400 вояків і цивільних осіб.

Із метою запобігання масовому самогоноварінню Літинський повітвиконком виступив з ініціативою реквізувати всі дріжджі, якими торгували приватні підприємці. Пропонувалося використовувати їх суто для випічки хліба, запровадивши карткову систему для розподілу. Однак губернський виконком, пустив справу по колу: вирішили надіслати звернення по повітах, зібрати та вивчити їх думку, а потім ухвалювати якісь рекомендації¹⁷¹. Зрозуміло, що ініціатива літинчан потонула в бюрократії

¹⁶⁶ Там само, спр. 4, арк. 195.

¹⁶⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 12, арк. 3.

¹⁶⁸ Літинський селянський з'їзд // Народна воля. — 1917. — № 123. — С. 2.

¹⁶⁹ *Місцевий*. 3-й повітовий Літинський селянський з'їзд // Народна воля. — 1917. — № 134. — С. 4.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 4, арк. 134 зв.

¹⁷¹ Там само, арк. 148 зв.

тичному листуванні й уже за деякий час можливості для її реалізації було втрачено.

Огляд центральної і місцевої періодики тогочасного періоду вражає повідомленнями про масштаби лиха, що заповонило українське село. Зокрема газети «Нова рада», «Народна воля», «Подільська воля» та ін., наводячи безліч прикладів масового пияцтва, розпочали бити на сполох проти залучення до вживання алкогольних напоїв молоді й особливо дітей. Із закликами до мирян дотримуватися тверезості та моральності 25 липня 1917 р. звернувся митрополичий ординаріат, нагадавши при цьому слова зі Святого Письма — «п'яниці царства Божого не наслідують». Тоді ж єпископат, центральні культурно-освітні, економічні та гуманітарні інституції оприлюднили спільне звернення до українського народу, в якому намагалися загострити громадську увагу: «Чи не чуєш щодня про злочини, убійства, крадіжкі та розбої, яких допускаються старі й молоді напідпитку? Чи не знаєш, що батьки п'яниці приводять на світ тупоумних дітей, ідіотів, епілептиків, сухітників або із вродженим нахилом до злочинів? Чи не бачиш, якого страшного національного злочину допускаються всі верстви нашого громадянства, [...] видаючи річно півмільярда золотих на алкогольні напитки, [...] а наші культурні, освітні, економічні та гуманітарні установи нидіють із недостачі матеріальних засобів?»¹⁷².

Поширення анархічних виступів деморалізованих вояків за участі частини місцевих обивателів змусило виконавчу владу Подільської губернії вжити заходів щодо припинення цих ганебних явищ. Голова виконкому ПГРГО Г. Богацький 2 жовтня скликав нараду представників від 26 громадських і партійних організацій, які на той час діяли у Вінниці. Запрошувалися делегати від українських, єврейських, польських і російських організацій та осередків усіх партій Вінниччини. На порядок денний виносилося питання щодо боротьби з анархією. За пропозицією голови Вінницької міської думи І. Слуцького, учасники наради під головуванням Д. Марковича вирішили заснувати особливий губернський комітет щодо боротьби з анархією з широким представництвом від вищеназваних організацій¹⁷³. Уже за декілька днів 41 член цього комітету мав обрати керівні органи. Однак на засідання 4 жовтня прибуло лише 20 представників від 14 організацій, що, на думку голови зборів Д. Мар-

¹⁷² Як Церква боролась проти пияцтва // Народна воля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://volya.if.ua/2013/05/yak-tserkva-borolas-protu-pyuyatstva/>

¹⁷³ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 31.

ковича, не було достатнім для «створення такого органу, як виконавчий комітет по боротьбі з анархією». Тому справу відклали на іншій час¹⁷⁴.

Керівництво збільшовичених комітетів та організацій чорносотенного спрямування і деякі партійні осередки радикальних партій відмовилися від участі в боротьбі проти анархії, адже її розгул дестабілізував суспільство та скорочував час на шляху до захоплення влади.

Аналізуючи причини виникнення анархії й погромництва, на наш погляд, на перше місце потрібно поставити вплив на свідомість селянства ідеї «соціалізації», влучно (згідно з поточним моментом) висунутої більшовиками. Не останню роль відіграли їхні гасла щодо «експропріації» землі, оголошення «війни експлуататорам», «руйнації палаців» і т. п. Водночас превалює думка, що в основі цих виступів лежав вибух морального обурення, відрази і люті такої моці, коли неможливо продовжувати мовчати. Охоплені революційним шалом, селяни втрачали інстинкт самозбереження, жертвуючи звичаями й усталеним порядком¹⁷⁵. Усе ж в оцінці цих явищ більше реальних чинників визначено в позиції С. Єфремова, який із приводу поширення погромництва зазначав, що «елементарні й темні інстинкти з усією силою викидають на перше місце в людських відносинах і ведуть сп'янілу юрбу на гвалт, грабїж, підпал і вбивство. Очевидно, що основою диких масових вибухів являється перше всього голод, недостача продуктів, непевність, що вони будуть у зимовій скруті»¹⁷⁶.

Лівацькі гасла «Грабуй награбоване!», «Земля селянам!» породили розгул анархії, яка до осені набула загрозливих масштабів. Провокаційні заклики спонукали населення до самовільних захоплень земель, нищівної вирубки лісів, пограбування панських маєтків і економій, спустошення складів, гуралень, цукроварень, млинів та запасів продовольства. Підштовхнуло до грабунків рішення уряду про подвоєння твердих цін на хліб без одночасного встановлення адекватного рівня вартості на інші товари. Налякані, а подекуди голодні селяни, за підтримки деморалізованого російського війська проводили «реквізиції» хлібних запасів та вдавалися до відвертих погромів панського і державного добра. Поширення чуток про те, що розподілу між селянами підлягатимуть лише так звані неупорядковані маєтки, викликало хвилю «доведення» заможних господарств під задекларовані стандарти.

¹⁷⁴ Там само, арк. 30–30 зв.

¹⁷⁵ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. 1917–1922 гг. / перев. с англ. Е. Ковалева. — Москва: «Весь Мир», 1997. — С. 22.

¹⁷⁶ Власть на Україні // Нова Рада. — 1917. — № 137.

Крім агітаційних заходів більшовиків та інших прихильників «соціалізації» землі й «нетрудового майна», до погромних акцій закликали політичні угруповання шовіністів, які на Поділлі мали розгалужену мережу і відчутний вплив. Саме за участі «непевних елементів», підбурених чорносотенцями проти поляків, євреїв, німців та інших «інородців», погромна хвиля охопила Вінницький, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Могилів-Подільський, Летичевський, Ушицький, Літинський повіти. Так, на Літинщині пограбували і частково спалили села Губертове, Гуту-Чернелівецьку, Чернелівці, Пилявці, Десирівку, Балин, Новоселицю, Почапінці, Нову Синяву, Борків, Майдан Борківський, Гранкове, Стару Синяву, Щербані, Кожухів, Вінниківці та Чепелі¹⁷⁷. Особливого колориту до розгулу анархії додавали дії збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу, вояки якого стали ініціаторами масового «прочищення» лісів і погромів усіх гуралень у районі своєї дислокації. За визначенням В. Лозового, солдати цього з'єднання виступили своєрідним «вірусом анархії», який поширював епідемію погромництва¹⁷⁸. Руйнівний солдатсько-селянський рух з містечка Браїлова перекинувся на сусідні повіти й на Літинщині спричинив численні акти вандалізму, коли п'яні солдати за масової участі місцевого населення громили все те, що належало поміщикам, фабрикантам і заводчикам. Завідуючий телефонною мережею Вінницького повіту К. Васецький сповіщав, що вояками «2-го гвардійського корпусу (більшовиків) на підпорядкованій мені телефонній мережі було знято близько 100 пуд. залізного оцинкованого дроту (в різних частинах повіту) й викрадено 8 телефонних апаратів системи «Еріксон № 345». Вартість означених збитків складає: дроту — на 8000 руб. та апаратів — на 3200 руб.»¹⁷⁹.

Загалом у Подільській губернії на початку жовтня 1917 р. масштаби правопорушень набули незворотності та спричинили вимогу УЦР до губернського комісара про організацію термінових заходів щодо боротьби з анархією. Аналогічні події відбувалися і в інших губерніях Правобережної України. Газета «Нова рада» від 17 жовтня описувала картину розрухи: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губернії Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального Секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина. Прокидаються навіть

¹⁷⁷ Известия Под. губ. прод. комитета. — 1917. — № 3/4. — С. 46.

¹⁷⁸ Лозовий В.С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, редакційно-видавничий відділ, 2011. — С. 33.

¹⁷⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 88, арк. 252.

погромні ексцеси, коли робляться замахы на добро й життя єврейської людності, як було за старих часів, а взагалі погроми приватного добра, окремих осіб і груп людності зробилися звичайним явищем, при чому свідомість безкарності за лихі вчинки надає злодіям небувалої сміливості. [...] Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошесті»¹⁸⁰.

Унаслідок розгулу анархії подільський губернський комісар змушений був визнати, що на території губернії склалися обставини, наближені до категорії надзвичайної ситуації, «так як під час народного лиха, чи як за воєнних обставин»¹⁸¹. Моральна й економічна катастрофа стала законною підставою для того, щоб 29 вересня 1917 р. командуючий 7-ю армією проголосив у Літині, а також у Летичеві, Деражні, Ялтушкові, Копайгороді та Жмеринці воєнний стан. «За наказом командарма повідомляю, — зазначалося в телеграмі зі штабу армії, — що для допомоги цивільній владі командуючий по одному полку 11 кавал[ерійської] дивізії в Летичів і Літин [...] Зв'язок цих полків — через Летичів і Літин»¹⁸².

Вивчення значного масиву документів у фондах декількох центральних та обласних архівів, аналіз періодики та інших опублікованих матеріалів дає можливість переконатись, що впродовж січня–листопада 1917 р. мешканці Дяківців не брали участь у погромницьких акціях та інших неправомірних діях. Попри розгул анархії військовиків за участі селян з навколишніх сіл дяківчани зберігали спокій, виваженість і толерантність, ігноруючи співучасть у масових злочинах.

Принагідно зазначимо, що від спокуси пожитися за чужий рахунок утримувалися не всі. Зокрема власник дубрави поблизу Кожухова благав органи правопорядку у Вінниці захистити його від банкрутства. У телеграмі сповіщалося, що кожухівчани вдень і вночі вирубували лісоматеріал і дуже швидко В. Кожухівський мав залишитися з нічим¹⁸³.

У скрутній ситуації вже було неможливо зупинити озброєних, фізично та психологічно виснажених окопних вояків, до неконтрольованої маси якої приєднувалися несвідомі селяни та різного роду «непевні елементи». Можна собі лише уявити, що могли накоїти понад 170 тис. солдатів-дезертирів, які в лютому–жовтні 1917 р. самовільно покинули

¹⁸⁰ Нова Рада. — 1917. — 17 жовтня.

¹⁸¹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 88, арк. 92.

¹⁸² Гальчак С.Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. — Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. — С. 70.

¹⁸³ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 252.

російську армію й переважна більшість із них рухалися через територію Поділля¹⁸⁴!

Загалом напередодні більшовицького перевороту восени 1917 р. ситуація, що склалася в Подільській губернії, як і по всій Україні, нагадувала режим самоуправління без будь-якого контролю з боку керівних вищих органів влади, зокрема Тимчасового уряду та й УЦР. На місцях існуючі органи влади (інститут комісарів, виконавчі комітети, земські управи, установи юстиції (виконання покарань, суди, міліція і т. п.), низка фіскальних органів та інші підрозділи) утримувалися за рахунок асигнувань із Петрограда. До речі, через запровадження державних монополій і системи акцизних зборів з найбільш прибуткових галузей, кошти продовжували надходити до казни колишньої імперії і звідти перерозподілялися між регіонами.

Проте лєвова частина місцевих бюджетів формувалася завдяки доходам, які надходили від податків із громадян і місцевих організацій. Так склалося, що всеохоплююча анархія фактично зруйнувала налагоджену систему, особливо у фінансовій сфері, коли збирання податків та обов'язкових платежів з місцевого населення стало неможливим і взагалі припинилося. Ідеться про кошти для утримання й виплати заробітної плати значній кількості службовців, які продовжували ходити на роботу в установи, запроваджені Тимчасовим урядом і навіть попереднім царським режимом. Так, Літинська земська управа, у штаті якої працювало понад 125 осіб, продовжувала виконувати владні функції на території повіту¹⁸⁵. Зокрема діяли розпорядчий відділ під керівництвом секретаря М. Петерсона, відділ народної освіти очолював І. Фодлендорф, агрономічний — С. Жуковський, медичний — Ю. Шрейнер, будівництва доріг — М. Мишакін, страхування — С. Русаков, податків — А. Маєвський, бухгалтерію — головний бухгалтер Ф. Романь. Крім того, потрібно було утримувати лікарів, фельдшерів та акушерок у кількості 31 працівник, які, за штатним розписом, входили до 8 дільниць, що діяли на території повіту¹⁸⁶.

Також потребували відповідної зарплати й матеріального забезпечення медичними препаратами 10 фахівців ветеринарної медицини, які продовжували лікувати худобу, займалися паруванням, вакцинацією тощо. Зокрема в Дяківцях діяв ветеринарний пункт під керівництвом Л. Колесника, а всю роботу в повіті очолював ветлікар В. Альбрех¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Яневський Д.Б. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. — Харків: Фоліо, 2010. — С. 192.

¹⁸⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-287, оп. 1, спр. 1, арк. 1–6.

¹⁸⁶ Там само, арк. 1–2 зв.

¹⁸⁷ Там само, арк. 3.

Продовжували працювати такі установи, як арештантські будинки, тобто в'язниці. Вони існували в Літині і Хмільнику, кожна мала в штаті начальника і 3-х наглядачів, які змушені були годувати арештантів й охороняти переповнені камери із затриманими¹⁸⁸.

Проте виникають питання: чим займався відділ народної освіти, коли майже всі школи були закриті і там, як правило, розміщалися штаби та казарми військових частин, що перебували на території повіту? Яку професійну роботу могли виконували 4 фахівця з агрономічного відділу та 6 агрономічних старост і 2 садівника, коли всі культурні господарства було розграбовано, а населення не бажало сіяти озимину і забороняло це робити в поміщицьких господарствах?

Ясна річ, що ніякої роботи вони не виконували (можливо, займалися суто питаннями статистики). Утім більшість фахівців перебували у штаті земуправи й тому справедливо претендували на виплати для утримання власних родин.

Крім цього, щоденно працювали телефоністки, кур'єри, двірники, візники та інші технічні працівники, які також претендували на винагороду за працю. Загалом для виплати зарплати тільки персоналу Літинської земуправи потрібно було щомісячно асигнувати близько 14 тис. руб.¹⁸⁹ На нашу думку, якщо врахувати адміністративно-господарські витрати на утримання голови і його заступників, то ця сума, щонайменше, подвоювалася.

Водночас Генеральний Секретаріат УЦР, за відсутності бюджету та власної фінансової системи, також відчував серйозні труднощі й тому нічим не міг допомогти у вирішенні проблем місцевих органів влади. Показовим може стати забезпечення українізації школи та утримання педагогічного персоналу існуючих навчальних закладів. Реальну картину у цій справі виклав подільський губернський комісар народної освіти В. Приходько в листі до генерального секретарства освіти, в якому детально змалював усі проблеми освітян краю. Віктор Кіндратович був вражений тим, що ідея українізації так швидко поширювалася, стала річчю всім зрозумілою, здобула легку перемогу навіть у тих колах, від яких можна було сподіватись на всякі перешкоди. «Українізація низшої школи розпочалася на Поділлі спокійно, без ніяких анкет і плебісцитів, — повідомляв він, — життя показало, що такий метод, ухвалений учительськими з'їздами [...], цілком виправдав себе: діти сприйняли науку на

¹⁸⁸ Там само, арк. 5.

¹⁸⁹ Там само, арк. 6 зв.

рідній мові як щось зовсім натуральне, що ж до селянства, то [...] воно дало на це свою повну згоду»¹⁹⁰.

Водночас, на переконання комісара, цьому процесу завдає значної шкоди відсутність українських підручників. Він розцінював українську книжку на селі не тільки як підручник, а «просто ще як один із засобів у боротьбі з анархією та з тою невтримною руйнівною стихією, що захоплює зараз села»¹⁹¹. Однак на Поділлі жодної читанки, які мали випустити київські видавництва «Час» і «Криниця», не надійшло.

Однією із ключових проблем освіти комісар називав питання фінансового забезпечення шкіл. Зокрема в 1917 р. Літинське земство «з горем пополам» вклалося в 600 тис. руб. фінансових витрат. Розрахунок показав, що на 1918 р. потрібно буде витратити мінімум 2,5 млн руб., що, на переконання В. Приходька, виконати нереально, і це призведе не до поширення, а до ліквідації освіти в повіті¹⁹².

Губкомісар визнавав, що на Поділлі склався критичний стан із матеріальним забезпеченням 4000 учителів, які «терплять голод і холод», і в деяких повітах вимушені «просити у селян кавалок хліба, як жебраки. Є місця, де селяни, з жалості, по черзі годують своїх учителів»¹⁹³.

У підсумку Віктор Кіндратович змушений був визнати, що «школи, учительство безупинно напосідають, вимагаючи книжок і книжок, а ми маємо вигляд людей, що мали необережність викликати невідому силу, з якою не можемо справитись. І тепер загальне враження таке, що справу українізації школи гальмують ті, котрі її розпочали»¹⁹⁴.

Власне, неспроможність УЦР узяти на баланс систему центрального та місцевого народовладдя підштовхнула до радикального поглиблення анархії й до фактичного безвладдя. Цей колапс реального управління територіями успішно використали більшовики.

Як згодом визначав В. Приходько, «це був період сумний-невеселий для цілої Росії, для України і для Поділля. [...] Більшовики на чолі з Леніним скинули Тимчасовий уряд, прем'єр-міністр Керенський утік [...] і вся Великоросія, з іншими краями Російської імперії, потонула серед осінньої мряки, у хвилях безвладдя, безправства, народної темноти і дикого свавілля фанатичних і злочинних елементів»¹⁹⁵.

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 53, арк. 54 зв.

¹⁹¹ Там само, арк. 55 зв.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само, арк. 56.

¹⁹⁴ Там само, 57 зв.

¹⁹⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. — С. 234.

Підбиваючи підсумки першого автономістичного періоду становлення та формування системи органів державного управління в Україні, можна констатувати, що Центральна Рада та Генеральний Секретаріат накреслили загальні принципи своєї політики щодо цих органів. У I універсалі з цього приводу зазначалося, що «кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою»¹⁹⁶. Між тим реально міста, містечка й села України були залишені сам на сам як зі своїми соціально-економічними проблемами, так і в питанні влади. Більшість губернських комісарів, будучи перш за все представниками Тимчасового уряду, проводили його політику. Лише 29 серпня 1917 р. В. Винниченко задекларував, що розпорядження Генерального Секретаріату обов'язкові для всіх комісарів України¹⁹⁷. Саме ініціатива лідерів УПСР (М. Ковалевського) та УСДРП (В. Винниченка), які були найчисельнішими й найвпливовішими у Центральній Раді, визначили курс на проголошення України демократичною республікою¹⁹⁸.

Державне будівництво й війна з більшовиками (листопад 1917 — січень 1918 рр.)

Початком нового федеративного періоду діяльності УЦР стало ухвалення III універсалу, який проголошував створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв'язку з Росією. Цей документ висував програму дій у найважливіших сферах життя. Зокрема запроваджувався 8-годинний робочий день на промислових підприємствах та державний контроль за виробництвом і розподілом продукції, який мав здійснюватися секретарством праці за участю робітників. Оголошувалася амністія для політичних в'язнів та скасовувалася смертна кара. Універсал декларував забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, страйків, спілок тощо. У галузі національної політики передбачалося найближчим часом ухвалити закон про національно-персональну автономію для національних меншин¹⁹⁹.

¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.

¹⁹⁷ Там само, ф. 1327, оп. 1, спр. 59, арк. 5.

¹⁹⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Кн. 1 / В.Ф. Верстюк, В.І. Головченко, Т.С. Осташко, Р.Я. Пиріг, В.Ф. Солдатенко, В.В. Скальський. — Київ: Наукова думка, 2011. — С. 160.

¹⁹⁹ Ресніт О. У робітнях історичної науки. — С. 66–67.

Жовтневий переворот у Петрограді став відчутним поштовхом для активізації визвольної боротьби українського народу. На теренах України ці змагання розгорнулися з новою силою та перейшли у стадію жорстокої битви, відкидаючи попередні компроміси на кшталт автономії і федерації. Поділля не стало винятком. Однак першими подали голос більшовики. У Вінниці, де в липні 1917 р. налічувалось не більше 400 членів РСДРП(б), до жовтня під орудою колишнього студента М. Тарногородського (1894–1938 рр.) дуже активно діяла Вінницька рада робітничих і солдатських депутатів, яка мала значний вплив у військових формуваннях міста. Ця сила була здатна виконати з допомогою зброї будь-які завдання більшовицького революційного комітету (Комітет охорони революції), який утворився у Вінниці 23 жовтня (голова — М. Тарногородський)²⁰⁰.

Таким чином, ще за декілька днів до подій у Петрограді у провінційній Вінниці революційний комітет відмовився підпорядковуватись рішенням Тимчасового уряду й сформував червоногвардійський загін. Фактично проголосивши владу ради робітничих і солдатських депутатів, у Вінниці відбувся збройний виступ вояків збільшовиченого 15-го запасного полку на чолі з поручиком І. Зубриліним. Під проводом М. Тарногородського впродовж 28–29 жовтня у місті точилися бої між більшовицькими загонами та військами Тимчасового уряду. Перевага спочатку була на боці 15-го полку, але з допомогою підкріплення урядовим силам удалося відтіснити більшовицькі сили на околицю міста, звідки частина вояків повтікала до Жмеринки і Літина²⁰¹. Однією з причин поразки більшовиків у Вінниці стало те, що деякі підрозділи 2-го гвардійського корпусу та вояки 43-го запасного полку, що дислокувалися на Літинщині, не встигли прийти на допомогу заколотникам. У телеграмі Літинського повітового комісара значилося, що зі Жмеринки й Вонячина в бік Літина рухалась маса військових, які збирались захопити зброю і виступити на підтримку 15-го запасного полку. Однак силами гусарського та декількох ескадронів уланського полків за підтримки підрозділу піхоти з кулеметами вдалося втихомирити розлючених вояків і фактично, зірвати похід на Вінницю²⁰². Налякані подіями у Жмеринці, де збільшовичені солдати артилерійської бригади 2-го гвардійського корпусу і декілька гвардійських полків зайняли місто та припинили рух на залізниці, військові формування Тимчасового уряду спішно покинули Вінницю, що

²⁰⁰ Жугин Ю.С., Степаненко А.И. Навечно в памяти народной. — Одесса, 1979. — С. 21.

²⁰¹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-262, оп. 1, спр. 22, арк. 344–348 зв.

²⁰² ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 287.

стало сигналом до повернення комітету РСДРП(б) і відновлення влади ревкому²⁰³.

Виконавчий комітет ради робітничих, солдатських і селянських депутатів під головуванням М. Тарногородського конфіскував вміст банків, узяв на облік усі продовольчі та промислові товари, а на мешканців міста було накладено контрибуцію (75 тис. руб.). Органи виконавчої влади опинилися під контролем більшовиків. Зокрема особисто до помічника губкомісара Г. Степури приставили якогось «тов. Фекдлера» з функціями «тимчасового контролера над губернським комісаром»²⁰⁴. Звісно, він з обуренням сприйняв присутність більшовицького агента, який виявився людиною балакучою й неосвіченою, заважав виконувати функціональні обов'язки. В. о. губкомісара запевняв генсекретаря внутрішніх справ, що за таких обставин «довго не попрацює»²⁰⁵.

На тлі успіху більшовиків у Вінниці проявилася вся слабкість запровадженого Тимчасовим урядом інституту крайових комісарів. Більшість відповідальних осіб, обраних на ці посади переважно на підставі популярності, а не за професійною здатністю, в екстремальних умовах реальної загрози збройних виступів розгубилися і не змогли виконувати покладені на них обов'язки. Зокрема подільський губкомісар М. Стаховський, почувши про виступи вінницьких вояків, разом із помічником О. Самошенком, який прихопив із каси 1 тис. руб., у скрутний момент утекли²⁰⁶. Переляканий комісар відправив до генерального секретарства внутрішніх справ заяву про складання повноважень, а його одіозний помічник залишив виконуючому обов'язки губкомісара Г. Степури «послання». Істинний «патріот держави» повідомляв, що у нього зовсім розладилося здоров'я й тому він вимушений скласти з себе службові повноваження і надати правоприємникові можливість «нести відповідальність перед Батьківщиною та історією»²⁰⁷. Залишившись наодинці біля керма розбурханої губернії, Григорій Калістратович Степура — колишній начальник Кам'янець-Подільської повітової міліції, запросив собі в помічники В. Дудича — відомого на Поділлі громадсько-політичного діяча, і вони разом узялися за наведення порядку²⁰⁸. Партнером влади виступила Подільська губернська українська рада, яка значно активізувала свою

²⁰³ Лисий А.К. До питання про встановлення радянської влади у Вінниці // Тези доповідей одинадцяті Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1992. — С. 56.

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 11, арк. 152.

²⁰⁵ Там само, арк. 147.

²⁰⁶ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 112.

²⁰⁷ Там само, арк. 68.

²⁰⁸ Там само, арк. 82.

діяльність і посилила вплив на суспільство. Керівникам ПГУР удалося частково кооптувати до збільшовиченої Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів свідомих українців, провести широку агітацію серед військовослужбовців 15-го полку та інших формувань, котрі дислокувалися в місті. Уже починаючи з 15 листопада у Вінниці встановилося нове двовладдя: ради робітничих депутатів та місцевого органу УЦР — Подільської губернської української ради на чолі з Д. Марковичем. Саме завдяки українізації вдалося частково схилити на свій бік 15-й запасний полк, кулеметну роту та авіаескадру, а на початку грудня ввести в місто 6-й, 7-й і 8-й гайдамацькі полки, що, власне, стало запорукою утвердження влади українських сил не тільки у Вінниці, а й у межах усього Поділля²⁰⁹.

Загрозлива ситуація в центрі й на місцях підштовхнула лідерів УЦР до ухвалення III універсалу, який можна вважати одним із найрадикальніших і найконструктивніших документів Центральної Ради. Відтепер Генеральний Секретаріат переставав відігравати роль передаточного механізму у вертикалі виконавчої влади. Він отримував повноваження і статус повноцінного українського уряду, а УЦР забезпечила собі до проведення всеукраїнських Установчих зборів функції законодавчого органу влади²¹⁰. В універсалі йшлося про соціалізацію земельних угідь, проголошувалося скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств²¹¹. У положенні УЦР про земельну справу роз'яснювалося, що III універсал лише проголосив загальні підвалини для наступних законів про землю, які мають виробити уряд та Установчі збори. Акцентувалося на тому, що загальнонародне право власності забороняло будь-кому продавати виділені землі, а до обрання Установчих зборів порядкувати на землях мали виборні земельні комітети. Самовільне захоплення землі заборонялося так само, як і експропріація сільськогосподарських машин, лісів, будівель, коней, корів та іншого добра²¹².

На заклик УЦР по всій Україні за виробленим для таких випадків церемоніалом відбулись урочисті оголошення тексту універсалу. 28 листопада його було оприлюднено в Кам'янці-Подільському, а 30 — у Вінниці на засіданні міської думи. За присутності великої кількості людей

²⁰⁹ Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. А.М. Подолинний. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — С. 130.

²¹⁰ Литвин В. Історія України: Підручник. — Київ: Наукова думка, 2006. — С. 427.

²¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 447.

²¹² Там само. — С. 449.

у залі міського театру Д. Маркович від імені ПГУР українською, єврейською, польською та російською мовами оголосив зазначений текст і закликав гласних підтримати цей документ. Дума 29 голосами «за», («проти» — 6, «утрималось» — 11) визнала Центральну Раду і Генеральний Секретаріат за верховну владу в Україні та вирішила 4 грудня провести всенародне оповіщення універсалу²¹³. Однак проти таких заходів виступила конференція профспілкових організацій Вінниці, де панували більшовицькі настрої. Зокрема у виголошеній заяві вказувалося, що «склад Української Центральної Ради не відповідає волі трудового народу, оскільки вона не вибрана і універсал, виданий нею, нічого нового трудовому народу не дає», тому фабрично-заводські комітети й організації професійних спілок повністю ігноруватимуть цей захід²¹⁴.

Утім 4 грудня у Вінниці відбулася велелюдна маніфестація за участі близько 30 тис. людей із молебнем, військовим парадом та проходженням колон учнів, студентів, робітників, селян і маси інтелігенції під національними прапорами. Увечері в міському театрі пройшло всенародне віче з численними промовами про значення універсалу та проголошення Української Народної Республіки²¹⁵.

Під час жовтневих подій 1917 р. влада на Літинщині залишалася в руках українських сил. Повітовий комісар І. Бачинський провів певні заходи, щоб запобігти виступам військовиків-росіян, які відігравали вирішальну роль у більшовизації повіту. Зокрема повіткомісарові вдалося схилити на свій бік декілька підрозділів 2-го гвардійського корпусу. За його даними, «більшовики-великороси приступили до обеззброєння українців, мають вислати їх на фронт і додому [...] Улани-українці виділились в два окремих ескадрони, котрі стали на нашій ґрунті й обіцялися підтримувати Раду»²¹⁶. На прохання І. Бачинського, для підтримки українських вояків і припинення провокацій більшовиків на Літинщину прибув ар'єргард Українського запасного полку ім. Б. Хмельницького, який згодом розмістився в Курилівці²¹⁷.

Водночас 9 грудня до Літина ввірвався більшовицький загін із близько 100 чол. із червоним прапором. Губернський комісар Г. Степура віддав наказ командирові Українського куреня, який квартирував в Летичеві, «обеззброїти їх і викинути геть за межі Республіки»²¹⁸.

²¹³ Держархів Вінницької обл., ф. Д-262, оп. 1, спр. 22, арк. 362.

²¹⁴ Зеленьок І.С. 1917 рік на Поділлі. — Львів: Каменярь, 1966. — С. 135.

²¹⁵ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 149.

²¹⁶ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 12, арк. 10.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само, арк. 5.

Імовірно, українцям удалося впоратися з червоними. Швидше за все, це були вояки 1-го гвардійського стрілецького полку, які згодом з Літинщини перебралися до Браїлова і там провели свою «революцію». Вони зайняли телеграф, телефонну станцію та вокзал, виставили по переметру містечка кулемети, а штаб розмістили в палаці Ролле. За даними начальника дільничної міліції П. Глиняного, «солдати цього полку розбрелися кучками і грабують населення»²¹⁹.

З оприлюдненням III універсалу та відозви генерального секретарства земельних справ «До населення України!» на селі виникло багато непорозумінь. У першу чергу власників земельних угідь насторожило скасування права власності на «землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні»²²⁰. Селянство неоднозначно відреагувало на функції земельних комітетів, які мали здійснити перепис робочої худоби, реманенту, господарських будівель та взяти під охорону всі маєтки²²¹. Заклик «не чинити розрухів, погромів, бешкету та безладдя» у прикінцевій частині звернення спричинив протилежне — територією повіту прокотилася хвиля нищівних ексцесів та виступів численних бандитських формувань. Як правило, ініціаторами негайного розподілу поміщицьких земель ставали солдати й офіцери військових частин, розквартированих на території повіту²²².

На тлі анархічних виступів селянства та участі робітників у погромницьких акціях проти євреїв і власників підприємств інтелігенція Літинщини була найбільш свідомою частиною суспільства. Так, восени 1917 р. земські службовці повіту зуміли створити власну професійну спілку, метою якої став захист інтересів працюючих за допомогою легальних форм боротьби за свої права. Крім того, вони обрали профкомітет із 4-х працівників на чолі з А. Маєвським (на платній основі), стали членом Подільської профспілки працівників земських установ і вчасно відраховували кошти на утримання губернського апарату. Проте після Жовтневого перевороту із виплатою зарплат виникли ускладнення, тому літинчани вирішили відраховувати 2% від заробітку, з яких половина переказувалася до губкому, а решта — залишалася для власних потреб. При тому, на зборах 17 грудня постановили утримувати лише 2-х штатних працюючих — голову і секретаря, а заощаджені кошти спрямувати на

²¹⁹ Там само, арк. 86.

²²⁰ Там само, арк. 66.

²²¹ До населення України // Робітнича газета. — 1917. — № 190.

²²² Зеленик І.С. 1917 рік на Поділлі. — С. 105.

утворення страйкового фонду в розмірі не менше 15 тис. руб.²²³ Таким чином, можна вважати, що профспілкова організація працівників державних установ Літинщини бере свій початок від жовтня 1917 р.

Під впливом подій в Петрограді розгорнулася політична боротьба за зміцнення влади УЦР. Не вважаючи більшовицьку Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним законною владою, УЦР активізувала зусилля, спрямовані, за словами В. Винниченка, на встановлення «однорідної соціалістичної федеративної влади — від народних соціалістів до більшовиків включно». Однак, на наше переконання, ці спроби можна кваліфікувати як намагання поєднати несумісне²²⁴.

Привертають увагу наміри лідерів більшовиків, які спочатку наполегливо нав'язували ідею мирної передачі влади в руки рад робітничих і солдатських депутатів. Вони вимагали провести Всеукраїнський з'їзд рад, на якому це й передбачалося зробити. Натомість УЦР разом з українськими демократичними силами вважала за доцільне провести реорганізацію влади шляхом виборів депутатів до всеукраїнських Установчих зборів і перед ними скласти свої повноваження. Тому оперативно було розроблено й ухвалено 29 листопада новий виборчий закон та прийнято постанову про відкриття Установчих зборів 9 січня 1918 р.²²⁵

В емоційному зверненні до громадян «Великої Української Республіки» УЦР закликала українців активно брати участь у виборах до Установчих зборів і таким чином подбати, «щоб сонце волі вже не сходило з нашого блакитного неба, щоб вічно світило воно нам і нашим нащадкам»²²⁶. Застерігаючи від впливу ворогів — «людей великоросійського племені, які [...] дивились на українців як на худобу, як на бидло і ніяк не можуть погодитись на тому, що трудящий український народ стане самоврядувати у себе в Україні», у відозві пропонувалося всім виборцям «прикласти максимум зусиль, звернути всю увагу на те, щоб у кандидатські списки до виборів в Українські установчі збори було призначено кращих людей, які б не віддали нашої країни на поталу ворогам»²²⁷. Згідно з виборчим законом, було утворено 16 округів в українських губерніях, 6 — у районах фронтів і 2 — для флотів. Передбачалося вибрати в губерніях 303 народних обранців та понад

²²³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-287, оп. 1, спр. 1, арк. 28–28 зв.

²²⁴ *Ресніт О.* У робітнях історичної науки. — С. 69.

²²⁵ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — С. 236.

²²⁶ ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв.

²²⁷ Там само, арк. 4.

100 депутатів із числа військовиків. Загалом Українські установчі збори як новий законодавчий орган мали складатися з 400–425 депутатів²²⁸.

Політичні партії отримали право утворювати виборчі блоки і розгорнули агітацію, публікуючи власні програми і списки кандидатів. На теренах Подільського виборчого округу основна боротьба розгорнулася між кандидатами списку № 1, складеного із представників УСДРП і Української селянської спілки; списку № 2, сформованого з висуванців від соціалістів-революціонерів, Української селянської спілки і українських вояків-селян Південно-Західного фронту; та списку № 13 — делегатів від Української трудової партії та партії соціалістів-федералістів²²⁹. Характерною ознакою для цих блоків була наявність у списках значної кількості кандидатів-кооператорів, літераторів та діючих членів УЦР. Зокрема список № 1 очолював Б. Мартос — відомий кооператор і державний діяч. До цієї когорти кандидатів потрапив Василь Якович Ляшок — член УЦР, голова Літинської повітової ради селянських депутатів, член Всеукраїнської ради селянських депутатів. До найбільш потужного списку № 2 із 46 кандидатів увійшли лише 4 представники з Києва: М. Любинський, Н. Григоріїв, Д. Ісаєвич та І. Шиманович. Від Вінниці балотувалися відомі діячі Г. Степура, Ю. Щириця та кооператори П. Журавель, В. Мачушенко, І. Рижій. Інші кандидатури репрезентували майже всі повіти Поділля, серед яких домінували есери Гайсинщини — 7 осіб та Ольгопільщини — 5²³⁰. Літинщину представляв Петро Васильович Кузьминський — член повітової ради Української селянської спілки, учитель із Межирова²³¹.

Авторитетним за персоналіями був список № 13 — блоку трудовиків і соціалістів-федералістів, який представляв собою потужне об'єднання діячів юридично-освітньо-релігійно-громадського спрямування, котрі пропагували ідею автономії України у складі федеративної Росії. Першим номером тут став Д. Маркович, який разом із А. Ніковським, С. Єфремовим, М. Корчинським, В. Приходьком, С. Русовою, О. Саліковським, О. Шульгиним, Г. Голоскевичем та іншими відомими в Україні діячами пропонував у разі обрання віддати свої сили для роботи у законодавчих органах влади. У цьому списку опинилися і Юхим Васильович Поліщук —

²²⁸ Там само, арк. 118.

²²⁹ Подільська воля. — 1917. — № 25. — С. 1–4.

²³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 57, арк. 1.

²³¹ Готуйтеся до виборів в Українські Установчі збори // Подільська воля. — 1917. — № 25. — С. 2–3.

відомий кооператор з м-ка Сальниця на Літинщині та Петро Павлович Шпановський із с. Білий Рукав, що біля Хмільника²³².

Представники Літинщини були внесені й до інших списків, яких загалом нараховувалося 16. Зокрема у списку № 4 (партія «Поалей-Ціон») знаходимо прізвище Мойсея Лазаровича Алчевського з Хмільника. Літинчанин Іван Микитович Мурашов балотувався від Об'єднаної слов'янської групи (список № 6), а Марія Марківна Харитон пропонувалася в депутати від РСДРП (об'єднаних меншовиків)²³³.

Спільною тезою для передвиборчих програм більшості партій була справа закінчення війни, встановлення «справедливого» миру та вирішення проблем державотворення України, причому жоден із виборчих блоків не ставив за мету утворення незалежної суверенної держави²³⁴.

Квінтесенцією програм виборчих блоків стало найголовніше питання — земельне. Есери, у спілці з селянами і військовими (список № 2) в разі обрання до Установчих зборів прагнули утвердити республіку «без пана і без хама». Вони обіцяли влаштувати її так, щоб з українських земель було утворено окремий земельний фонд, користуватися яким повинен тільки той, хто сам своїми руками працював на землі; щоб власність на землю була скасована (не можна було ані продавати, ані купувати); щоб усі землі поміщицькі, казенні, удільні, монастирські, церковні та інші перейшли до рук селян-хліборобів без викупу; щоб ріки, ліси, копальні та інші природні багатства перейшли в користування всього трудового народу; щоб запровадити прогресивно-подоходний податок, а людей із малими доходами, нижче певної межі, зовсім звільнити від податків; щоб освіта нижча, середня і вища була безкоштовною (за державний кошт) і обов'язковою для всіх громадян; щоб війна скінчилася негайно²³⁵.

Напередодні виборів депутатів Українських установчих зборів пройшли перегони щодо обрання членів всеросійських Установчих зборів, які провели на Поділлі 12 листопада 1917 р. Окружна виборча комісія під керівництвом П. Самулевича визнала, що вибори відбулися, але в Балтському, Летичівському, Могилів-Подільському, Ушицькому та Ямпільському повітах значна кількість дільниць узагалі не відкрилася, а в інших було зафіксовано грубі порушення законодавства²³⁶. Проте, незважаючи

²³² Там само. — С. 3.

²³³ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 57, арк. 1–1 зв.

²³⁴ *Рекрут В.П.* «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX — початок XX ст.). — Вінниця: ПП Балюк, 2006. — С. 188.

²³⁵ Подільська воля. — 1917. — № 25. — С. 3.

²³⁶ ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

ні на що, майже мільйон подолян віддали свої голоси за список № 1, в якому було широко представлено кандидатів від УПСР, УСДРП та Української селянської спілки. Подоляни обрали 16 осіб, серед яких — відомі діячі з Києва та Вінниці: Д. Антонович, Д. Ісаєвич, М. Любинський, Н. Григоріїв, В. Мачушенко, П. Відибіда, І. Миколайчук²³⁷. Літинщину у вищому законодавчому органі Росії мав представляти Д. Головчук — фронтовик, голова Радівського ошадно-позичкового товариства²³⁸.

Головними ініціаторами й виконавцями щодо перешкоджання виборчому процесу стали більшовики та чорносотенні організації. Голова окружної комісії, підбиваючи підсумки кампанії, визнав, що, крім зазначених вище причин, суттєвим гальмом стало призначення адміністративних суддів головами повітових комісій. На його думку, щоб не допустити зриву виборчих перегонів до Українських установчих зборів їх треба замінити громадськими діячами, адже існувала реальна загроза, що «вибори в повітах проведені не будуть»²³⁹. Проте суб'єктивна оцінка П. Самулевича викликала широкий протест із боку членів існуючих виборчих комісій. Справа дійшла до ЦВК, яка змушена була ухвалити відповідну постанову, де автор тези надав роз'яснення і спростував свої звинувачення²⁴⁰.

Виборчі перегони до Українських установчих зборів на Літинщині розпочалися 30 листопада 1917 р. проведенням першого засідання повітової комісії у складі голови В. Мантуляка та членів А. Винославського, Д. Аківісона, С. Лященка, В. Ляшка. У засіданні брав участь запрошений Д. Набиванець²⁴¹. Усі вони були учасниками попередніх виборів до всеросійських Установчих зборів та здобули цінний досвід щодо організації виборчого процесу за відкритими партійними списками. Для переважної більшості населення така новизна стала певною несподіванкою, адже значна частина не вміла ані читати, ані писати. Тому ознайомлення з програмами та підпис про зроблений вибір для неписьменних виборців створювали певні незручності. Вирішення проблеми знайшли в оригінальний спосіб, дозволивши всім партіям і блокам розповсюджувати готові виборчі записки з власними номерами. Кожен виборець самостійно визначав записку з номером, який був йому до вподоби. Потім вкладав її

²³⁷ Завальнюк К. Життя в ім'я України. — Вінниця: О. Власюк, 2005. — С. 21.

²³⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 57, арк. 1 зв.

²³⁹ Там само, арк. 19.

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

²⁴¹ Там само, спр. 3, арк. 47.

в конверт, заклеював та передавав голові комісії, котрий за присутності виборця вкидав його у скриньку²⁴².

Загалом на Літинщині були створено 130 виборчих дільниць, надруковано близько 130 тис. запрошень для виборців. Виборчі перегони мали закінчитися 27 грудня 1917 р. вільним волевиявленням громадян. Однак проблеми з виготовленням бюлетенів, які мали друкувати лише в Києві, призвели до того, що вибори в Літинському повіті перенесли на 9–11 січня 1918 р. На засіданні оновленої повітової виборчої комісії від 22 грудня 1917 р. під головуванням В. Мантуляка за участі П. Олійника, С. Лященка, Д. Аківісона, А. Винославського та представників від земської управи П. Зарубайла і В. Ляшка таке рішення Подільської окружної комісії викликало невдоволення. Представники від Сосонської земуправи Н. Хейлик, Кожухівської — Ленський, Багринівської — С. Кухар, Межирівської — О. Горячий, Овсяниківської — А. Сердега та м. Хмільник — В. Ощাপовський пропонували провести вибори 7–9 січня 1918 р., оскільки по селах уже було зроблено всю підготовчу роботу²⁴³. Однак більшовицький заколот у Києві створив проблеми для виготовлення бюлетенів і вони не надійшли на місця до зазначеного терміну. Тому Подільська окружна комісія змушена була ще раз перенести голосування вже на 14–16 січня 1918 р. На засіданні Літинської повітової виборчої комісії за присутності нового голови Літинської народної управи В. Липканя і члена управи П. Зарубайла визнали, що третє відкладення виборів погано відіб'ється на настроях населення, яке вбачатиме у цьому спробу зірвати вибори. Тому лунали пропозиції надрукувати бюлетені на місці та провести вибори у зазначені попередні дні 7–9 січня. Однак така ініціатива зустріла застереження окружної комісії, що результати цих виборів будуть скасовані²⁴⁴.

Усе ж таки вибори на Літинщині відбулися. У зазначений термін, тобто 15–18 січня 1918 р., відкрилися майже всі виборчі дільниці. Проте голосування пройшло з певними особливостями. Так, унаслідок перешкоджання з боку більшовицьких агітаторів на 9 дільницях вибори не відбулися. У Микулинцях, Пеньківці, Яцківці, Іскрені «населення зрелося зробити вибір, бо в них ширилися розмови більшовиків і протиукраїнська агітація взагалі», — так описував ситуацію інструктор УЦР. У Луці-Новокостянтинівській, Березівці, Погорілій і Москалівці виборчі комісії розігнали солдати анархо-більшовицької орієнтації. Загалом у

²⁴² Там само, арк. 55.

²⁴³ Там само, арк. 57, 59.

²⁴⁴ Там само, арк. 59 зв.

голосуванні не взяли участь 7456 виборців, що становило 6,5% від загальної кількості²⁴⁵.

У волосному центрі с. Кожухові місцева виборча комісія у складі К. Руновського, І. Мельника, В. Романова та ін. створила всі умови для вільного волевиявлення громадян. Однак із 924 виборців, що мали право голосувати, упродовж трьох днів свій голос віддали лише 313 осіб (34%)²⁴⁶.

Не виявляли великої активності мешканці сусідніх Кусиківців, де на дільниці № 129 у виборах узяли участь лише 232 особи (34%) з 676, що мали право голосу. Тут беззаперечну перемогу здобув виборчий блок № 2, за який проголосувало 214 кусиківчан (92% виборців)²⁴⁷.

У Дяківцах ситуація склалася дещо краще. Тут із 1390 виборців на дільницю прийшло 658 осіб (47%). Разом із дяківчанами голосували мешканці сусідніх Гавришівки і Телепеньок. Виборча комісія у складі голови священика М. Радкевича та членів А. Кондратюка, Н. Порицького і Т. Кондратюка за участі членів сільвиконкому Я. Кондратюка, К. Голявицького та Г. Іванькова створила всі умови для голосування. За результатами підрахунку, 488 виборців упродовж 3-х днів (74% від тих, що брали участь у волевиявленні) віддали свої голоси за список № 2; 95 громадян проголосували за список № 8 (Польський подільський округний список); 44 — список № 11 (Єврейський національний виборчий комітет) та лише 14 осіб віддали перевагу кандидатам списку № 1²⁴⁸.

Вивчення документів виборчих комісій показало, що на теренах Літинщини голосування пройшло в демократичний спосіб із вільним волевиявленням громадян. Аналіз результатів голосування виявив, що в Кожухівській волості явка складала в межах 30–40% до загальної кількості виборців, які здебільшого віддали свої голоси на користь списку № 2, сформованого з висуванців від партії соціалістів-революціонерів, Української селянської спілки та українських вояків-селян Південно-Західного фронту.

Проте у частині населених пунктів виборчі перегони відбувалися під впливом землевласників та залежали від національного складу поселення. Так, 323 мешканці Слободи-Чернятинської віддали свої голоси за список № 6, що представляв Об'єднану слов'янську групу. Зрозуміло, що одним з ідейних подвижників у визначенні вподобань односельців став відомий на Літинщині старообрядець Іван Микитович Мурашов. До речі, із

²⁴⁵ Там само, ф. 1131, оп. 1, спр. 39, арк. 22.

²⁴⁶ Там само, ф. 1164, оп. 1, спр. 2, арк. 177–177 зв.

²⁴⁷ Там само, арк. 196 зв.

²⁴⁸ Там само, арк. 199–201.

468 осіб, які мали право голосу, участь у виборах узяли 326 громадян (70%), з яких лише 3 не підтримали вказаний список²⁴⁹.

Швидко зміну політичних уподобань, або очевидну слабкість українських національних сил, показали результати виборів у Літині. Тут із 4365 виборців на дільницю прийшли лише 1576 осіб (36%), з яких 468 віддали голос за список № 10 (Позапартійна група російських виборців і сільських господарів)²⁵⁰. У переліку осіб, внесених до списку кандидатів, чільне місце займали відомі чорносотенці В. Шульгин (Київ), Д. Гейден (Вінниця), С. Кисельов (Проскурів) та ще декілька землевласників із російських дворян²⁵¹.

Друге місце із 377 голосами посів список № 11 (Єврейський національний виборчий комітет), до складу якого входили 6 мешканців Києва на чолі з відомим діячем — членом УЦР — Наумом Соломоновичем Сиркіним (Нахман Шльомович Мовша), до того вже обраного депутатом всеросійських Установчих зборів.

Трійку лідерів замикав список № 5 (Бунд), за який проголосували 190 виборців²⁵².

До антиукраїнських сил можна зарахувати результати голосування за список № 7 (Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія) — 107 голосів; 98 виборців проголосували за список № 8 (Польський подільський виборчий комітет) та 70 прихильників набрав список № 6 (Об'єднана слов'янська група)²⁵³.

Загалом очікуваної перемоги національно орієнтованих політичних блоків у Літині не відбулося. У підсумку список № 1, № 2 і № 13 разом набрали лише 137 голосів (в тому числі список № 2 — 89), що складало близько 9% від кількості громадян, які взяли участь у голосуванні. Тому громадськість Літина та околиць залишилася під стійким впливом російських монархічних організацій, сповідувала ідеї єврейських соціалістів і частково підтримувала позиції польських землевласників.

Не все добре для української справи відбувалося в інших містах і містечках Літинщини. Аналіз виборів у Хмільнику показав, що на різних дільницях результати голосування кардинально відрізнялися між собою. Так, на дільниці № 2 («Старий базар») із 2044 виборців у голосуванні взяли участь 1296 осіб (63%), з яких за список № 11 (Єврейський національний виборчий комітет) проголосували 818 громадян. На дру-

²⁴⁹ Там само, ф. 1164, оп. 1, спр. 1, арк. 137.

²⁵⁰ Там само, арк. 2.

²⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 57, арк. 1.

²⁵² ЦДАВО України, ф. 1164, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁵³ Там само, арк. 2.

гому місці опинився список № 5 (Бунд), перевагу якому віддали 303 виборця. Водночас за список № 2 надійшло лише 35 записок²⁵⁴. Ясна річ, що єврейська громада міста на цій дільниці здобула беззаперечну перемогу.

Подібна картина спостерігалася на міській дільниці № 4, де на вибори прийшли близько 45% виборців. Тут за блок № 11 віддали голоси 305 виборців, за список № 5 — 86 громадян, але блок № 2 набрав доволі пристойну кількість — 203 голоси²⁵⁵.

Зовсім іншими результати голосування стали на дільниці № 3 (приміські хутори), де до списків виборців було включено 2441 особу. У голосуванні взяли участь 1049 громадян, які значною більшістю віддали перевагу списку № 2 (720 голосів). За проєврейські списки № 5 і № 11 проголосували, відповідно, 72 та 154 виборця²⁵⁶.

Підбиваючи підсумки виборів до Українських установчих зборів на Літинщині, слід наголосити, що на початку 1918 р. для розвитку української ідеї громадсько-політичний клімат на теренах повіту залишався складним. Можна стверджувати, що міста й містечка перебували під впливом російської магнатерії у частині збереження «єдиної та неподільної» Російської імперії, й ігнорування України як автономної та згодом самостійної держави. Польська та єврейська спільноти підтримували намагання українського народу здобути незалежність, але кожна з них бачила своє місце в новій Україні в різних іпостасях, виходячи з власних національних інтересів.

Беззаперечними національно орієнтованими силами на Літинщині були селянські маси, але вони були розрізненими, політично малопідготовленими й тому ставали легкою здобиччю політичних демагогів і шарлатанів, що не переставали проводити антиукраїнську лінію в розбурханому морі політичної боротьби.

Ускладнення виборів до Українських установчих зборів змусило Центральну виборчу комісію в березні 1918 р. визнати, що перші всенародні вибори до вищого законодавчого органу України ще не завершилися. Голосування і підрахунок результатів волевиявлення відбулося лише в декількох губерніях, а до виборів на фронтах і флотах навіть не приступали.

Вирішальну роль у зриві виборів відіграли більшовицькі виступи та розв'язана радянською Росією війна проти України (грудень 1917 — травень 1918 рр.). Вийшло так, що у грудні 1917 — січні 1918 рр. радянську владу було встановлено в деяких промислових центрах України —

²⁵⁴ Там само, арк. 6.

²⁵⁵ Там само, арк. 22.

²⁵⁶ Там само, арк. 20.

Катеринославі, Одесі, Миколаєві, на Донбасі. До кінця січня 1918 р. за підтримки російських червоногвардійських загонів влада більшовиків поширилася на все Лівобережжя, частину правобережних міст (Вінниця, Кам'янець-Подільський), Крим²⁵⁷. Ясна річ, що своєчасне проведення виборів на цих територіях стало неможливим. Тим більше, виникали значні труднощі в підбитті підсумків виборів там, де вони відбулися.

Із проголошенням незалежності УНР, що визначалося IV універсалом Центральної Ради, а також після звільнення території від більшовицьких загонів, з'явилася можливість продовжити вибори до Установчих зборів. Проте зміна статусу громадян і частини політичних партій змінювали умови виборчої кампанії, зокрема оновлення списків виборців, формування виборчих комісій та проведення низки інших організаційних заходів. За висновками ЦВК, в умовах війни, міграції населення й нестабільного політичного клімату результати поновлених виборів «не можуть бути дійсним показником волі українського народу», тому проводити їх далі недоцільно²⁵⁸.

Факти свідчать, що наприкінці грудня 1917 р. УЦР мала значну підтримку на виборах до Установчих зборів. Зокрема, на Поділлі цілковиту перемогу у виборчих перегонах здобув об'єднаний список українських есерів, Селоспілки та українських вояків-селян Південно-Західного фронту (72,28%). Російська соціал-демократична робітничка партія (об'єднаних меншовиків) знайшла прихильність серед 956 подолян, що складало лише 0,27% до учасників голосування²⁵⁹. У кількісному вимірі до Установчих зборів було обрано 38 депутатів: 30 від блоку українських есерів і селянських спілок; 2 депутатів обрали за окремим списком селян Балтського повіту; 3 від єврейських партій; 2 від Польського блоку та 1 депутата від українських есдеків²⁶⁰. Як видно, жоден більшовик чи меншовик до зборів не потрапив.

У 5 округах України, де вибори відбулися, населення надавало перевагу українським соціалістичним партіям, а за більшовиків проголосувало

²⁵⁷ *Резніт О.* У робітнях історичної науки. — С. 74–75.

²⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 4, арк. 124 зв.

²⁵⁹ *Логінов О.В.* Вибори до Українських Установчих зборів на Поділлі наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 11–12 жовт. 2013 р. — Вінниця, 2013. — С. 313.

²⁶⁰ Остаточні результати виборів в 5 округах до Українських Установчих зборів // Поділля. — 1918. — № 29. — С. 4.

лише 10% виборців, що красномовно підтверджує популярність національних політичних лідерів та їх передвиборчі програми²⁶¹.

Загалом лівими за змістом гаслами щодо вирішення земельних справ зазначені політичні партії намагалися забезпечити собі підтримку на виборах у першу чергу сільського електорату. Майбутні народні обранці виступали перед сільськими сходами й переконували голосувати за список № 2 саме тому, що вони беруться здійснювати «соціалізацію» суспільного ладу України та вирішити земельне питання на соціалістичній основі. Власне з такими настроями селянство, робітничі та незаможні маси повіту йшли на вибори й одностайно підтримали кандидатів, висунутих за списками № 1 і № 2. З іншого боку, стійкі тенденції до підтримки більшовицьких гасел спонукали до розгулу анархії, нищення і пограбування приватних, суспільних цінностей, провокували посягання на життя та власність громадян держави. Негативний вплив анархії, подекуди її розгул та більшовицька агресія проти України створили ситуацію, коли вибори й самі Установчі збори не відбулися.

Звертаючись до теми розгулу анархії, варто зауважити, що після більшовицького перевороту в Петрограді на місцях значно активізувалися різноманітні сили, котрі стали ініціаторами й активними учасниками єврейських погромів на всій території Наддніпрянської України. Якщо шукати причини групування солдатів, селян і мирних обивателів у натовп для участі в погромах, на нашу думку, потрібно врахувати факт, що в період безвладдя основною умовою правопорушень стала вседозволеність. Під час погромів учасниками рухала психопатологія натовпу, коли крайні форми поведінки ставали нормою. Вочевидь, що саме такі чинники спонукали мешканців Дяківець приєднатися до протизаконної вирубки лісів, які належали промисловцям Аронові Паничу та Гершові Мостовому²⁶². При цьому дяківчани, на відміну від мешканців сусідніх поселень, у рідному селі не влаштовували масових єврейських погромів, не грабували господарство місцевого пана та не займалися «чорним переділом» земельних угідь. Принаймні серед значного масиву опрацьованих архівних документів та опублікованої літератури такі відомості не траплялися.

Законослухняні дяківчани навіть не брали участі в погромі хутору пана Є. Єльцова, який ущент пограбували солдати підрозділу, розміщеного у с. Білецьке Летичівського повіту. Озброєний натовп розгромив

²⁶¹ *Решт О.П.* Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд. УНР. Гетьманат Павла Скоропадського 1918 р. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — Кн. 1. — С. 668.

²⁶² ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 208.

садибу, розікрив лісопереробне підприємство, яке виробляло дерев'яні ободи для возів, а потім підпалив хутір²⁶³.

Загалом морально-психологічна ситуація в Дяківцях перебувала під контролем місцевого священика М. Радкевича. Він закликав селян дотримуватись канонів православ'я щодо вживання міцних алкогольних напоїв та наполягав більше опікуватися проблемами боротьби з пошестями. Дійсно, упродовж 1917 р. серед православних у Дяківцях відбулося лише 28 шлюбів, народилося 50 дітей, а померло 107 осіб, тобто смертність у понад два рази перевищувала народжуваність. При тому з числа померлих 35 осіб (33%) пішли з життя від різних форм тифу²⁶⁴. Враховуючи обмежені можливості земських органів у боротьбі з епідеміями, о. Микола, попаддя Параскевія, дяк Мелентій Пухальський та інші церковники для потреб малозабезпечених мирян проводили збір змінної білизни, роздавали ліки, придбані за громадські кошти тощо.

Беззаперечний авторитет М. Радкевича допомагав утримувати дяківчан від протиправних дій із боку численної громади молодиків і середнього віку вояків, які щойно повернулися з війни. Більшість з них була агресивно налаштована проти так званих «буржуїв» з числа торговців-євреїв, місцевого панства. Отець Микола зумів знайти потрібні слова, щоб переконати селян не брати участі в масових погромницьких походах по панських економіях навколишніх сіл і не приєднувалися до антиєврейських акцій у Літині та інших містечках округи. Згодом про ці події він згадував так: «Я пишаюсь тим, що в дні непокори й жахливих погромів [...], жоден з дяківчан в них не брав участі»²⁶⁵. Вивчення відповідних архівних документів підтверджує тезу священика про те, що дяківчани дійсно не брали участі в масових погромах в інших населених пунктах повіту. Водночас виявилось, що у селі мешкала незначна група агресивно налаштованих громадян, які не тільки проявляли антисемітські настрої, а згодом, у 1918–1920 рр., здійснювали грабунки і навіть убивства євреїв.

У ході солдатського та селянського рухів не ставилось якихось політичних або суспільно значимих цілей. Енергія мас здебільшого спрямовувалась не на революційні перетворення, формування та зміцнення нових владних і соціально-економічних органів, а навпаки — на їх деструкцію та повну руйнацію. Там, де в результаті зазначених рухів відбулись зміни у соціальній структурі та аграрних відносинах на селі

²⁶³ Там само, арк. 246.

²⁶⁴ Підраховано за: Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 209–212.

²⁶⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 18.

(вигнання поміщика, розподіл майна, «чорний переділ»), вони базувались не на ідеологічному базисі певних партій, а на основі архаїчних селянських практик і суспільних цінностей. Зокрема в листопаді–грудні 1917 р. на території Поділля погромні акції не мали рис оформленого політичного руху. Аналіз кримінальних справ щодо організаторів погромів свідчить, що в основі цих подій лежало звичайне прагнення частини громадян збільшити власні пожитки за рахунок грабунку незахищеної частини населення, до яких відносилися єврейські громади Подільської губернії. Збудником антиєврейських виступів стали не представники більшовицької партії, а учасники шовіністичних монархічних та антисемітських організацій, що під впливом революційної ейфорії заповнили громадянське суспільство. Використовуючи беззаперечний факт безпосередньої участі євреїв у підготовці і здійсненні більшовицького перевороту та прояви активності єврейської молоді у пропаганді соціалістичної ідеї на місцях, чорносотенні організації в умовах бездіяльності органів правопорядку вдалися до провокаційної агітації проти євреїв як «іновірців» і нібито винуватців усіх злиднів християн.

Аналіз причин виникнення єврейських погромів на Літинщині у жовтні–грудні 1917 р. не викликає сумніву, що ці злочинні акції відбувалися організовано й під чітким керівництвом певних сил. Заздалегідь готувалося знаряддя для руйнації помешкань, планувалося поділ натовпу на певні групи, визначалися конкретні об'єкти для атаки та давалися вказівки тактичного характеру. Усе це свідчить, що виступи було чітко сплановано й організовано проведено. Ось що повідомляв начальник літинської повітової міліції з приводу чергового погрому єврейських крамниць. Уранці солдати 43-го запасного піхотного полку окремими групами, за сигналом рожка числом близько 500 осіб раптово напали на галантерейні магазини Д. Аківісона, Б. Фішера та крамницю годинників і золотих виробів Г. Зальцмана. За допомогою заздалегідь підготовленого «шанцевого інструменту» (сокири, «фомки» і т. п.) повибивали двері та швидко повикидали всі товари на вулицю. Грабіжники хапали все, що вилітало з приміщення та ще до прибуття кінного роз'їзду 10-го гусарського полку розбіглися навсєбіч²⁶⁶. Перебіг подій свідчить, що погром було добре підготовлено і продумано до дрібниць. Нападників не зупинили заходи місцевого комітету боротьби з анархією, запроваджений посилений режим патрулювання нарядів міліції та присутність військового підрозділу.

²⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 4–5.

В іншому випадку солдати того ж таки полку пограбували магазин І. Моргуліса та майно його квартиранта, захопивши, крім махорки і цигарок, домашні речі, вироби зі срібла тощо. За даними начальника міської міліції Є. Звіревського, тут відзначилися молоді росіяни І. Карбанов, М. Конакін і Й. Щербацевич, яких встигли затримати гусари. Підбурювали їх місцеві прихильники монархічного режиму, військово-службовці-літинчани, що перебували у відпустці через хворобу²⁶⁷.

Вивчення матеріалів щодо виникнення єврейських погромів періоду Української революції показало, що серед дослідників вказаної проблеми не існує однозначної думки. Певна частина з них визнає, що українсько-єврейський взаємозв'язок у духовному аспекті простежувався впродовж усієї історії України. Слушним з цього приводу є висновок М. Варшавської, яка стверджує, що єврейський народ, позбавлений державності двадцять століть, зумів створити свою націю, не втратив мови і культури. На переконання дослідниці, вагоме місце в цих досягненнях займає «доброзичливе ставлення до євреїв українського народу, котрий поділяв з ними багато негараздів історії впродовж століть»²⁶⁸. Це переконливо доводить соціально-демографічна ситуація в Дяківцях, де мирно уживалися українці, євреї та росіяни.

Водночас категорично не можна погодитися з деякими твердженнями впорядників «Книги погромів», яка вийшла друком 2008 р. в російському видавництві²⁶⁹. У вступній статті стверджується, що в Україні до анти-єврейських погромницьких акцій селянські маси підштовхували «рецидивив варварства», архаїчної традиції моделі поведінки «свій-чужий», коли проти «чужих», до яких віднесли євреїв, деградує російське суспільство застосовувало крайні форми насильства²⁷⁰. На нашу думку, вписувати до числа руйнівників і злочинців народ, який надав євреям притулок і гарантував персональну автономію у складі самостійної Української Народної Республіки щонайменше некоректно.

Принагідно зазначимо, що у ситуації повного правового нігілізму органи правопорядку, тобто міліція, були безсилими боротися зі злочинцями. Сталося так, що на Поділлі в умовах погромницьких настроїв

²⁶⁷ Там само, арк. 62.

²⁶⁸ *Варшавская М.* Расселение евреев в Украине // *Етноси України: Альманах–2000.* — Київ: Центр вільної преси, 2000. — С. 70.

²⁶⁹ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л.Б. Милякова, отв. сост. Зюзина И.А., Милякова Л.Б. (Украина, Европейская часть России), Розенблат Е.С., Еленская И.Э. (Белоруссия), при участии Середы В.Т. — Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2008. — 1032 с.

²⁷⁰ Там же. — С. IV.

другої половини 1917 р. нашвидкуруч обраний склад правоохоронних органів та їх чисельність не могли забезпечити твердий порядок. У більшості випадків під час погромницьких акцій міліціонери розбігалися або займали нейтральну позицію. Про контингент підібраних замість колишніх царських приставів, урядників та інших поліцейських нових охоронців громадського порядку можуть свідчити спогади подолянина П. Богацького (1883–1962 рр.): «На ці пости зголосились молодики, які й не уявляли собі, що їх чекає на селі, які їх обов'язки і права, [...] майже всі не знали добре української мови, не вміли виконати найпростішого паперу, написати протоколи тощо. Ще менше було в них уміння розв'язати будь-яку справу»²⁷¹. Тому у сільській місцевості міліція практично не впливала на стан криміногенної ситуації, не мала можливостей, а подекуди просто уникала участі у запобіганні та припиненні погромницьких акцій.

Спроможність повітової народної міліції щодо припинення небаченого розгулу анархії один з її начальників оцінював так: «Сили міліції є рівними самотньому човнику на хвилях розбурханого океану». Він же слушно наголошував, що влада, яка втратила силу примусу, стає «однобокою і непотрібною». Робився однозначний висновок: «Стихію анархії не прикоротити без дисциплінованої озброєної сили»²⁷².

Його думку підтверджував подільський губернський комісар Г. Степура, який на вимогу керівництва «Снабюзу» і Генерального Секретаріату навести порядок у губернії висунув конкретні умови: «Реальних заходів провести не можу за відсутності реальних сил. До цього часу боротьба з погромами має характер бюрократичних відписок. [...] Мій ультимативний план діяльності: Дайте силу — дамо порядок»²⁷³.

Дійсно, що міг зробити губкомісар у боротьбі проти 2-го гвардійського корпусу 7-ї армії (16 тис. багнетів), який вийшов з підпорядкування своїм офіцерам і під проводом більшовички Є. Бош (Євгенії Готлібівни Майш — майбутнього наркома радянської України) та комісара «Західного загону» В. Файерабенда сконцентрувався у Жмеринці²⁷⁴. Подільський губкомісар з нечисленними загонами погано озброєної міліції не міг протистояти такій силі. У розпорядженні Г. Степури знаходилося лише два полки 6-ї Донської козацької дивізії, які спочатку

²⁷¹ *Богацький П.* З пережитого. Спогади [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ukrcenter.com/Література/Павло-Богацький/26118-1/3-пережитого-спогади

²⁷² Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 13, арк. 6–8.

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 9, арк. 45.

²⁷⁴ *Фігурний Ю.С.* Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі. — Київ: НДІУ, 2008. — С. 13.

розміщувалися в Літині, а згодом були розпорошені по інших повітах губернії. Зокрема 5-ту сотню з Хмільника перекинули до Брацлава (Печера, Немирів, Шпиків, Тростянець), 4-та сотня з Літина перейшла до Вінниці (Уладівка, Калинівка, Гнівани, Браїлів), інші підрозділи розмістилися в Ольгополі, Ямполі, Могилеві та Гайсині²⁷⁵. Тому для повітових комісарів організувати протидію масованим нападам озброєних військовиків не представлялося можливим.

Покладалися надії на нове українське військо, формування якого на той час перебувало на стадії узгодження між політичними силами та їх лідерами. Уже існували декілька підрозділів, але ця кількість не могла захистити від пограбування підприємства, що виробляли стратегічні харчові ресурси. Йдеться про Лозівський цукровий завод, на складах якого в кінці грудня 1917 р. накопичилося понад 86 тис. пудів цукру. Проте охорону з 20 гусарів було знято. Подільський губкомісар Г. Степура звернувся до літинського повіткомісара та до отамана Українського куреня з проханням захистити кулеметами підприємство від «бродячих московських загонів та скаліченого селянства». Обіцяв з подякою забезпечити прибулі підрозділи харчами, возами та всім іншим²⁷⁶. Однак, ураховуючи його наступне, через декілька днів, повідомлення, що «грабування цукроварень закінчується», зазначена вище кількість цукру потрапила до рук грабіжників.

Вчитуючись в одну із його численних телеграм на адресу вищих органів влади в Україні, можна зрозуміти відчай очільника губернії: «Вибиваюся вже з сили, працюючи на терені охорони. Все Поділля охоплено полум'ям нечуваної анархії. Брацлавщина догорає. Рішуче прошу великої військової сили. Складаю з себе і повітових комісарів моральну і службову відповідальність за те нечуване лихо, що довело вже край до повної руїни»²⁷⁷.

Утім у вирі безчинств представникам влади іноді вдавалося рятувати деякі художні цінності та передавати їх на зберігання до щойно утвореного Комітету охорони пам'яток культури. Йдеться, зокрема, про відому картину Генріха Семирадського «Танець між мечами», врятовану під час погрому маєтку графа А. Орловського в с. Курилиці Літинського повіту. До цієї справи підключився особисто Г. Степура, який відправив велике за розмірами (120x225 см) полотно у супроводі офіцера та 6-х гайдамаків до Києва в розпорядження М. Біляшівського для розміщення її в музеї або

²⁷⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-2743, оп. 1, спр. 2, арк. 173–173 зв.

²⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 9, арк. 216.

²⁷⁷ Там само, арк. 200.

іншому безпечному місці²⁷⁸. Проте такий випадок став краплею в океані втрачених історичних раритетів, шедеврів образотворчого мистецтва, спалених бібліотек.

Ситуацію на Літинщині в кінці 1917 — на початку 1918 рр. можна визначити із матеріалів звернення голови повітового земельного комітету до подільського губкомісара: «Злочинні елементи з числа злочинців-каторжників, рецидивістів, дезертирів, володіючи вогнепальною і холодною зброєю, повністю тероризують населення Літинського повіту. Усі поміщицькі садиби змітаються до землі, усе розграбовується, погроми та вбивства населення відбуваються відкрито і повсюди, ліси знищуються й вже наближаються до кінця. При таких умовах яка-небудь робота зовсім неможлива і якщо не буде надано якоїсь допомоги, земельний комітет вимушений буде скласти свої повноваження»²⁷⁹.

У підсумку, внаслідок повної анархії на Літинщині сталося так, що повіт опинився у числі найбільш постраждалих від протиправних акцій. Зі 128 поміщицьких маєтків на теренах повіту нищівних грабунків майна не уникло жодне господарство²⁸⁰.

Аналізуючи наявні документи, можемо стверджувати, що від виступів вояків і селянства постраждали всі без винятку власники великих земельних угідь, зокрема В. Бахін, К. Борейко, М. Гріпарі, Г. Дорогожинський, К. Кендо, О. Львов, Ф. Мазаракі, З. Мержвинський, князь В. Мещерський, А. Орловський, М. Охримович, О. Погорський, О. Поляков, О. Соколовський, Й. Рудзький, С. і Т. Стемповські, графи С. Сампо і К. Стадницький, Сципіо дель Кампо, Й. Тржецяк, граф А. Холоневський, А. Шишковський, Г. Щеньовський та ін.²⁸¹ На теренах повіту не залишилося жодного цукрового, спиртового та інших підприємств, яких не зачепила б хвиля погромів, грабунків. Внаслідок нищення матеріальних цінностей було втрачено близько 90% культурних господарств, орієнтованих на виробництво збіжжя та різноманітних видів продовольчої і промислової продукції.

Підбиваючи підсумки нетривалого федералістичного періоду діяльності Центральної Ради, доходимо висновку, що проголошені нею «органи революційної демократії» на місцях залишилися фікцією — без

²⁷⁸ Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 219, арк. 4–5.

²⁷⁹ Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 220.

²⁸⁰ *Кравчук О.М., Марценюк Н.М.* Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. — Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. — Вип. 24. — С. 168.

²⁸¹ Підраховано за: ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 4; ф. 1992, оп. 1, спр. 46.

коштів, належних механізмів, силових можливостей для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя. Крім того, певні обтяження в управлінні вносили паралельні недержавні структури: селянські спілки, ревкоми, комітети порятунку й т. п., які претендували на виконання владних функцій. Ситуацію ускладнювала неспроможність київського центру, звідки на місця надсилалися лише відозви.

Типову картину анархії, безсилля місцевої влади та бездіяльності центру змальовує записка помічника подільського губкомісара О. Самошенка: «В зв'язку з подіями, що розгорнулися, ще різкіше означилося падіння та безсилля влади — нема на кого спертися. Нема кому вірити, нема на що сподіватися. Йде смерч і, очевидно, не буде втримання йому [...] Регулювання життя є неможливим, позаяк життя йде без плану [...] Ні майно, ані життя, ані честь не гарантовані в жодному відношенні, авторитету нема [...] Суду немає, він і нездійснений, тому що виконання вироку — річ для влади недоступна. Проте царює самосуд»²⁸².

У ситуації правового вакууму говорити про легітимність інститутів виконавчої влади та ефективну діяльність органів правопорядку було б великим перебільшенням. На нашу думку, кінець 1917 — початок 1918 рр. своєрідно спресував хід історії. Події у шаленому темпі накочувалися одна на одну, перевертаючи будь-які уявлення про логічну послідовність та обумовленість. На повну господарську руїну, вакханалію погромів і грабунків, яка захопила й армію, накладалися безсилля та аморфність влади, міжпартійні усобиці, брак організованої політичної сили, здатної запропонувати й утілити в життя курс, який вивів би Україну зі стану колапсу²⁸³.

Невтішні реалії змусили керівників УЦР переглянути свої погляди на статус України і, відмовившись від гасел автономії у складі федерації народів, стати на ґрунт повної незалежності держави. Так з'явився IV універсал, який проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу»²⁸⁴.

Не заперечуючи історичного значення документа, усе ж таки слід визнати, що це була запізніла спроба переходу від автономістсько-федеративних принципів державного будівництва до самостійницьких. Проголошення самостійності, у першу чергу, повинно було мати гарантії

²⁸² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. — С. 858–859.

²⁸³ *Реснт* О. Павло Скоропадський. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — С. 50.

²⁸⁴ *Реснт* О. У робітнях історичної науки. — С. 74.

щодо оборони у вигляді боєздатної армії. Однак лідери УЦР боялися і не зрозуміли значення організованої збройної сили, здатної підтримати революцію²⁸⁵. Напередодні ухвалення універсалу, 4 січня 1918 р., генеральний секретар військових справ М. Порш, підтримуваний прем'єром В. Винниченком, віддав наказ про негайну демобілізацію українських частин регулярної армії, розпустивши підрозділи старої армії і наказ про ліквідацію офіцерських чинів в Армії УНР. В умовах війни це розпорядження було рівнозначне капітуляції.

Початок 1918 р. приніс Україні жорстоке протистояння між більшовицькими загонами й військовими формуваннями української влади. «Насправді, — зазначав В. Солдатенко, — саме в цьому році виявили себе, і при тому досить масштабно, потужно, результативно, практично всі альтернативи тогочасного життя, своєрідно сконцентрувалися на стислому часовому відтинку цілі історичні епохи»²⁸⁶. Можна погодитися з істориком, що захоплення українських земель більшовицькими загонами, сформованими переважно з морально нестійких вояків, у січні–лютому 1918 р. стало переконливою альтернативою — «потужно й результативно» — в плані розстрілів та репресій, накладання контрибуцій, проведення безпрецедентних реквізицій, пограбування банків, панських маєтків. Ось що планував зробити командир більшовицьких загонів М. Муравйов під час захоплення Києва: «Знаєте, як я буду брати Київ? Я візьму анархістів, дам їм бомби, кинджали — вони увійдуть у місто вночі, будуть всіх різати... Нема чого боятися кровопускання: хто не з нами — той проти нас»²⁸⁷. Так і сталося. 5 тис. киян втратили життя впродовж трьох тижнів (з 8 лютого до 1 березня 1918 р.).

Трагічним прикладом ставлення вояків М. Муравйова до полонених може стати доля генерала Я. Гандзюка (21.03.1873 — 09.02.1918) — уродженця с. Багринівці Літинського повіту. Цей відомий військовик, учасник російсько-японської та Першої світової воєн, 8 разів поранений та нагороджений 7-ма орденами Російської імперії, разом із генералом П. Скоропадським проводив українізацію колишньої царської армії й очолив один із перших підрозділів українських військ. Напередодні захоплення Києва більшовиками мовчання військового міністра УНР М. Порша

²⁸⁵ *Ресніт О.П.* Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд... — С. 668.

²⁸⁶ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. Т. 2: Рік 1918. — Київ: Світогляд, 2009. — С. 3.

²⁸⁷ *Гриневич Л.* Следственное дело Главкома красных войск в Украине М. Муравьева // Зеркало недели. — 2000. — № 15 (288), 15–21 апреля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cledstvennoe_delo_glavkoma_krasnyh_voysk_v_ukraine_mmuravieva.html

змусило командувача корпусу генерала Я. Гандзюка самому виїхати для отримання подальших вказівок від Центральної Ради. Під Києвом його автомобіль захопили балтійські матроси. Бранців привезли безпосередньо до М. Муравйова, де колишній царський підполковник запропонував їм перейти на бік більшовиків. «Ви помилилися, бо ми українці, — сказав генерал Гандзюк. — І нам зрозумілі причини, що змусили вас воювати з нами»²⁸⁸. М. Муравйов наказав розстріляти полонених. Матроси доставили їх до будівлі колишнього Олексіївського військового інженерного училища (нині ліцей імені І. Богуна) на Печерську — одного з численних місць більшовицьких розстрілів. Пізніше на тілі Я. Гандзюка нарахували дванадцять (!) багнетних поранень²⁸⁹.

За короткий період більшовицькі загони встигли викликати спротив більшості населення, особливо селянства.

«Вони поводитись з селянами точнісінько так, як скрізь по містах з “контрреволюціонерами”, буржуями, хапали кого попало, реквізували, били і вбивали, стріляли і наплодили силу розбишак і харцизів»²⁹⁰. Більшість хліборобів зрозуміли головну мету і завдання нової озброєної політичної сили, яка не передбачала існування приватної власності й у кінцевому підсумку призвела до фінальної межі: замість природного поділу на заможних і багатих — глибокі злидні у середовищі вихідців із «пролетарських мас».

Про події у кінці 1917 — на початку 1918 рр. під час короткого перебування більшовицьких загонів на Літинщині існують суперечливі дані. Архівні документи підтверджують, що саме у цей час набув розквіту феномен повного знецінення будь-яких правових норм і законів щодо приватної власності, який повсюдно переростав у звичайний бандитизм. Із величезного масиву інформації про злочинні дії мешканців сіл і міст Літинського повіту впродовж періоду «радянської влади» ми подамо лише декілька характерних випадків. Так, 28 січня 1918 р. всі мешканці села Митинець у маєтку пана Й. Тржецяка розтрощили два сховища і розтягнули 3000 пляшок вина і 160 відер спирту. Потім натовп розгромив всі панські будівлі, повибивав вікна й двері та порозбирав по хатах реманент, жеребців і маток, усі зернові та харчові запаси на загальну суму понад 1 млн (!) руб.²⁹¹

²⁸⁸ Шевченко О. Гандзюк і Сафонов. Два царські генерали, які не зрадили присяги УНР // Україна молода. — 2011. — 9 лютого.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Настрої провінції. Поділля // Боротьба. — 1918. — № 31. — С. 3–4.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 239.

В іншому випадку 17 січня всі селяни с. Морозівка разом з дітьми під керівництвом сільвиконкому прийшли до маєтку І. Мазаракі і розібрали все: зерно, худобу, реманент та інші матеріальні цінності, оголосивши, що беруть це добро на зберігання²⁹².

Посягання на життя громадян стало звичним явищем. Так, 7 лютого в Багринівцях знахабнілі розбійники проломали дах у будинку селянина С. Гавриша. Погрожуючи та знущаючись над його дружиною, відібрали 400 руб. та м'ясопродукти на загальну суму 1600 руб.²⁹³

У Дяківцях 31 січня близько 21-ї години пострілом із рушниці через вікно в будинку родичів був убитий І. Коцюр. Виконуючий обов'язки начальника літинської міліції О. Переход доповідав, що ані слідів, ані свідків убивства виявити не вдалося²⁹⁴. Однак, як впливло згодом, це був терористичний акт, який здійснили дяківчани О. Порицький і Ф. Човгань. За свідченнями Ш. Холстра, І. Зарембовського та ін., вони вбили І. Коцюра за те, що він, прибувши з Одеси в Дяківці, провів більшовицький мітинг та агітував за встановлення тут радянської влади²⁹⁵. За іншою версією, одеський більшовик мав напружені стосунки з О. Порицьким, які виникли на ґрунті зухвалої поведінки останнього. Зокрема старший товариш вказував на випадки хуліганства проти дяківецьких євреїв, пияцтво, стрілянину по вікнах дяківчан, де ввечері горіло світло й т. п. Крім того, І. Коцюр звинуватив молодика в озброєному пограбуванні банку в Деражні та у скоєнні ще декількох злочинів. Тому не викликає сумнівів, що для 20-літнього парубка, якому, як кажуть, «море по коліна» й який вільно розгулював по вулицях Дяківців з рушницею навпереваги, вбити людину не складало особливих труднощів. При тому він мав вірного союзника — Ф. Човганя, котрий обіцяв помститися І. Коцюру за те, що той покинув його рідну сестру, з якою перебував у шлюбі²⁹⁶. Як завжди, для міліції ніяких слідів не залишилося, але дяківчани добре знали, чиїх рук це робота, і тому ставилися до злочинців із відвертим побоюванням.

Розбійні напади були непоодиноким явищем в околицях Дяківець. Зокрема 8 грабіжників у військовій формі з шаблями й вогнепальною зброєю «взяли приступом» помешкання священика М. Смирнова з Кожухова. Увірвавшись у будинок, вони добряче побили господаря револьверами, поранили ногу шаблею і в такому стані повели до церкви, де пограбували касу. У будинку відібрали всі цінні речі, серед яких золотий

²⁹² Там само, арк. 242–242 зв.

²⁹³ Там само, арк. 241.

²⁹⁴ Там само, арк. 246.

²⁹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 18839, арк. 23 зв.

²⁹⁶ Там само, арк. 23 зв.

орден Святої Анни і годинник, подарований йому архієпископом Модестом за заслуги перед православною церквою. Загалом грабіжники відібрали у М. Смирнова цінностей на 12 630 руб.²⁹⁷

Не складно дійти висновку, що більшовицькі гасла сприйнялися частиною населення як можливість задовольнити ниці почуття та поживитись за чужий рахунок. Провокаційні заклики революціонерів спровокували значну частину суспільства до втрати почуття міри, що призвело до морального зuboжіння.

У радянській історіографії стверджувалося, що у січні–лютому 1918 р. в Літині було встановлено радянську владу з революційним порядком, діяв місцевий ревком РСДРП(б). Спираючись на інформацію про заворушення солдатів 43-го запасного полку, що квартирувався у Вонячині й намагався 31 жовтня 1917 р. в Літині заволодіти зброєю для підтримки вінницького гарнізону, а також резолюцію зборів частини вояків Чугуївського полку про підтримку більшовицького виступу у Вінниці, автори нарису у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР» ввели читачів в оману²⁹⁸. Насправді до начебто встановлення на території Літинського повіту «радянської влади» у січні–лютому 1918 р. згадані вище виступи збільшовичених підрозділів 2-го гвардійського корпусу ніякого відношення не мали. Крім того, відомо, що вже після 18 лютого більшовицькі загони почали покидати Поділля і вже до кінця місяця їх тут не залишилося.

Навряд чи більшовики впродовж січня–лютого 1918 р. були здатні здійснити реальні кроки до подолання суспільного хаосу. В архівних документах відображено тогочасну ситуацію в Літині й подано характеристику «революціонерів». Справді, більшовицька агітація кінця 1917 — початку 1918 рр. не оминула Літин. Як зазначав колишній начальник міської міліції, частина літинчан, відгукнувшись на заклики Є. Бош, активно долучилася до погромницьких акцій, інших правопорушень²⁹⁹. Із-поміж активних «борців» за «криваву свободу» виділялися брати Іван та Олександр Цупрії. Ось як змальовано поведінку так званих «революціонерів» у свідченнях очевидця тих подій: «У період безвладдя до приходу австрійців Цупрії та їм подібні в нетверезому стані блукали зі зброєю в руках по вулицях, стріляли по вікнах, на міському бульварі чіплялися до дівчат, й, фактично, створили в місті атмосферу суцільного

²⁹⁷ Там само, арк. 250.

²⁹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол. П.Т. Тронько; Ред. кол. тома: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій та ін. — Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — С. 71.

²⁹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 28. спр. 573, арк. 14.

терору. Так, з офіцера-фронтовика зірвали погони й відібрали револьвер. Вночі 20-річний Іван Цупрій увірвався в приміщення Літинського вищого жіночого училища й намагався вбити сторожиху М. Кожухівську, яка насмілилася перешкоджати азартному залицяльнику зустрітися з її дочкою. В сутичці з прибулим начальником міліції та вартовим чинив опір і намагався завдати правоохоронцям тілесних ушкоджень³⁰⁰. Ситуацію у Літині вдалося взяти під контроль лише після приходу австрійських військ та запровадження комендантського режиму.

Не відповідає дійсності твердження про відчутний вплив більшовиків на населення під час виборів до Українських установчих зборів. Відомо, що на теренах Подільської губернії на виборах до всеросійських Установчих зборів за список № 15 (РСДРП(б)) віддали перевагу лише 2,8% від тих, хто взяв участь у голосуванні. Водночас кандидати списку № 1 (блок українських есерів та есдеків) отримали голосів майже у 30 (!) разів більше, ніж кандидати-більшовики³⁰¹.

Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів дає підстави стверджувати, що на початку 1918 р. легітимним органом влади залишалися літинський повіткомісар І. Бачинський та виконком на чолі з В. Липканем. Утім не виключаємо, що на теренах Літинщини паралельно міг існувати ревком під егідою ради солдатських і робітничих депутатів. Але він представляв собою форму самоорганізації незначної частини «революційних мас» без владних функцій і реальних можливостей.

Суперечливим є твердження про те, що «радянська влада в Дяківцях, як і в усьому Літинському повіті, була встановлена у січні 1918 р.». У його основу покладено спогади комуніста С. Іванцова, котрий повідомляв про факт існування в той час так званої «більшовицької народної влади». В історичному нарисі про село, який написали 1967 р. відомі літинчани М. Глушко, П. Лаптев і В. Сукач, зазначається, що лише декілька селян, а саме Семен та Єфрем Січкорізи, вели відверту агітацію за реалізацію ленінських декретів про владу, землю, майно. Однак на сході дяківчани вирішили покарати агітаторів. За словами С. Іванцова, смертний вирок було здійснено негайно³⁰².

Ми спробували перевірити ці дані у відповідних архівних документах. Виявилось, що такої події на початку 1918 р. не було. За існуючими на той час звичаями, розстріляних православних мирян поховали б на місцевому кладовищі й смерть була б засвічена в церковній метричній

³⁰⁰ Там само, арк. 14 зв.

³⁰¹ Результаты выборов во Всероссийское Учредительное собрание на Подолии // Известия Под. губ. прод. комитета. — 1918. — № 5. — С. 5.

³⁰² Глушко М.М., Лаптев П.М., Сукач В.А. Дяківці / Рукопис. — Б. м., 1967. — С. 7.

книзі. Однак такі записи відсутні. Спадає на думку, що мемуарист С. Іванцов за давністю років сплутав розстріл продовольчих агентів Січкорізів, який відбувся в 1921 р., з подіями 1918 р.

Підбиваючи підсумки процесу більшовизації Літина та інших населених пунктів, і Дяківців зокрема, спадає на думку, що вказані терміни встановлення радянської влади (січень–лютий 1918 р.) не відповідають дійсності. Першою засторогою стала слабкість впливу більшовицької партії на світогляд місцевого населення і відсутність партійної структури на теренах повіту. За даними про стан роботи більшовиків на Поділлі значилося, що перші осередки РСДРП(б) в містах і містечках Літинщини виникли у червні 1918 р. В інших населених пунктах упродовж другої половини 1918 — червня 1919 рр. лише проводилася підпільна агітаційна робота щодо створення там опорних пунктів цієї партії³⁰³. До речі, посилення агітаційних заходів і створення підпільних більшовицьких організацій на Поділлі відбулося за рахунок потужного десанту професійних революціонерів у кількості близько 200 осіб, які прибули з Москви. Зокрема у червні–вересні 1918 р. тут з'явилися старий революціонер на псевдо «Асфальт» (за іншими даними — «Освальд») разом із дружиною (підпільна кличка «Лисиця») та відомі більшовики Ніколаєнко, Снегов (Й. Фаліксон — партійна кличка «Берік») та Майоров (партійна кличка «Якуб») ³⁰⁴. Саме вони, очолюючи підпільний більшовицький комітет, вели агітацію проти гетьманату П. Скоропадського та організували широкую антиукраїнську кампанію.

Крім того, враховуючи демографічну та соціально-економічну структуру населення міст і містечок повіту, викликає сумніви, що політика ліквідації приватної власності, тобто експропріації землі, майна та засобів виробництва, за духом була близька до найбільш активної частини суспільства. Тому є всі підстави вважати, що автори опублікованих матеріалів про начебто встановлення «влади рад» у січні–лютому 1918 р. намагалися не відставати в історіографії щодо «переможної ходи» більшовицької влади на теренах Поділля.

Насправді мешканці Дяківців розпочали новий 1918 р. традиційним святкуванням Різдва Христового. Однак інколи святковий настрій переривався сумними подіями, пов'язаними зі смертями від тифу. Так, у своїй рідній землі побажав спочити ієромонах Троїцького скиту Гранівського монастиря Никифор (у миру Іван Ісакович Ткачук). Захворівши на тиф,

³⁰³ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920 рр.): Документи й матеріали. — Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. — С. 246.

³⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 116, арк. 62 зв.–63.

він прохав братію поховати його на кладовищі в Дяківцях. Так і сталося, подолавши близько 200 км з Гайсинського повіту, ченці в перших числах січня 1918 р. здійснили останнє бажання преподобного монаха. Також у січні тиф забрав Марфу Климчук (53 роки) і Григорія Порицького (23 роки)³⁰⁵. Порівнюючи з попереднім 1917 р., заразні захворювання в Дяківцях, утім, не знайшли масового поширення. Упродовж 1918 р. від тифу й дизентерії померли 23 особи, тобто майже у 2 рази менше, ніж у 1917 р. Водночас дяківчани втратили 32 сельчан від запалення легенів, що значно перевищувало всі статистичні показники попередніх років. Саме від цієї хвороби у вересні 1918 р. пішов із життя 48-річний Феодосій Регент (Реєнт)³⁰⁶. Загалом за рік кількість померлих дяківчан склала 114 осіб³⁰⁷.

Забігаючи наперед, зауважимо, що 1918 р. став для мешканців села найбільш успішним роком у частині укладення шлюбів і народжуваності. Зокрема впродовж цього року відбулося 64 весілля, 166 немовлят з'явилися на світ, що в 2–3 рази перевищувало показники попереднього року³⁰⁸. Цей рік також став чи не єдиним періодом доби Української революції, коли в Дяківцях народжуваність значно перевищувала смертність.

У складних політичних й економічних умовах лідери УЦР з метою захисту від більшовицького наступу змушені були вдатися до непопулярного в народі кроку — запросили на територію України іноземні збройні сили. У зв'язку з підписанням 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору між урядом УНР та державами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) на територію України вступили німецькі й австро-угорські війська. 18 лютого 1918 р. 23 німецьких та 10 австро-угорських дивізій загальною чисельністю 450 тис. багнетів почали наступ і вже до 4 травня вся територія України була під їхнім контролем³⁰⁹. Згідно з угодою між командуванням військ про розподіл сфер впливу, Подільська губернія потрапила під контроль австро-угорської військової адміністрації.

Якщо уряд УНР намагався забезпечити захист від більшовицької Росії, то адміністрація окупаційних військ ставила за мету здобути щонайбільшу кількість продуктів харчування та сировинних ресурсів. Наближення весни, за сподіваннями командування австро-угорського

³⁰⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 236.

³⁰⁶ Там само, арк. 292.

³⁰⁷ Там само, арк. 286–301.

³⁰⁸ Там само, арк. 249–284.

³⁰⁹ *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — Київ: Наукова думка, 1991. — С. 10.

контингенту на Поділлі, означало «також близьку весну в приязних зносінах між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою»³¹⁰. Вони вітали підписання мирного договору і сподівались на налагодження вигідних торговельних відносин. Так, у листівці «До українців» військово командування наголошувало, що «австро-угорська монархія потребує для свого промислу збіжжя й сирих матеріалів (льон, шкіра, хутро [...] та інші предмети). Продаючи ці речі, [...] українець [...] одержить за се гроші або промислові вироби, які йому так потрібні в господарстві»³¹¹. Однак, як підтверджують подальші дії окупаційного командування, його декларативні заяви швидко перетворилися на контрибуційний спосіб поповнення продовольчих запасів і масове застосування збройної сили проти подільського селянства³¹².

На нашу думку, основним чинником, який зумовив відверте протистояння між селянською масою і владою, стала вакханалія у земельному питанні, яка, власне, і створила в губернії парадоксальну ситуацію. Так, губернський селянський з'їзд 11–14 лютого 1918 р., базуючись на положеннях III і IV універсалів УЦР, постановив «негайно приступити до розподілу бувшої поміщицької землі»³¹³. Одним з перших «експропріаторів» земельних ресурсів стало селянство Літинського повіту. На шпальтах газети «Боротьба» (орган майбутніх українських комуністів-боротьбистів) звучали схвальні відгуки про те, що попри перешкоди з боку польського панства та інших великих землевласників, хлібороби Літинщини «всі землі казенні, поміщицькі та нетрудових господарств розділили і засіяли до останнього клаптика»³¹⁴. Легко захопивши землю, подільські селяни, які завжди повністю засівали земельні ділянки, спромоглися обробити лише 32% оранки і тим створили напружену ситуацію з потребами продовольчих ресурсів³¹⁵.

Чергову спробу запобігти захопленню чужого майна здійснив уряд УНР. Виконуючий обов'язки народного міністра продовольчих справ М. Порш надіслав телеграму подільському губернському комісарові й

³¹⁰ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). — Фонд бібліотеки архіву. — Листівки УНР. — № 441: звернення австро-угорського командування до громадян Поділля.

³¹¹ Там само.

³¹² Там само. — № 56: звернення австро-угорського командування до громадян Поділля.

³¹³ Хроніка. Селянський з'їзд // Земля. — 1918. — № 1. — С. 126.

³¹⁴ Відомості з Поділля // Боротьба. — 1918. — № 42. — С. 4.

³¹⁵ Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. — Київ, 1999. — С. 185.

вимагав виконати таку умову: «Волосні сільські комітети, спілки та окремі особи протягом одного тижня від оголошення повинні повернути все розподілене або награване із приватно-володарських господарств майно, скотину, машини, інвентар-зброю, фуражі, всі харчові продукти — словом все взяте майно». Призначено було й кару за порушення вимог: арешт до 3-х місяців або штраф до 3 тис. крб.³¹⁶

Із центральних трибун наполегливо звучали заклики негайно покінчити з правопорушеннями й пропонували для цього місцевим громадам утворювати загони самооборони. Майже в кожному селі існували організовані групи грабіжників, які час від часу робили вилазки до сусідніх сіл, а іноді чинили насилля проти своїх односельців. Дяківчанам, зокрема, найбільше допікали бандити Й. Демков і О. Порицький, які затероризували село й особливо єврейську громаду. Наприкінці лютого 1918 р. О. Порицький разом із поплічниками вбили М. Пастернака, пограбували житла І. Холста, Г. та М. Скульських, С. Флейшмана та Х. Мільмана, поранивши останнього в руку³¹⁷. Щоб покласти край правопорушенням, на початку березня 1918 р. селяни на сході з числа демобілізованих вояків сформували загін сільської міліції під командуванням Мотеля Третьяка. Вже 3 березня його учасники провели операцію щодо затримання О. Порицького та Й. Демкова під час якої останнього було вбито, а О. Порицькому вдалося втекти³¹⁸. Він опинився аж в Одесі, де мешкав його дядько — А. Порицький. Там вступив у підрозділ гетьманської варти, де прослужив до грудня 1918 р. Після падіння гетьманату повернувся до Дяківців і був мобілізований до Армії УНР³¹⁹.

Загалом, як свідчать документи, колективна протидія односельців бандитським проявам стала повчальною для любителів поживитися за чужий рахунок і тому впродовж квітня–листопада 1918 р. мешканці Дяківців у певній мірі могли спокійно займатися своїми господарськими справами.

Польські легіонери на Поділлі (лютий–квітень 1918 р.)

Після введення в лютому 1918 р. окупаційних військ одними з перших на Літинщині з'явилися польські легіони. Переважна їх більшість,

³¹⁶ Телеграма подільському губенському комісару // Поділля. — 1918. — № 67. — С. 1.

³¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 18839, арк. 8, 16–16 зв.

³¹⁸ Там само, арк. 16.

³¹⁹ Там само, арк. 13 зв.

розмістившись у панських маєтках, організувала збройні виступи проти селян. Метою цих акцій став захист інтересів місцевого польського дворянства. Легіонери викликали вороже ставлення з боку місцевого населення.

Розміщенню на Поділлі польських військових формувань передували події, котрі безпосередньо перепліталися з прагненням патріотів Польщі утворити національні збройні сили для боротьби за відродження історичної Речі Посполитої. На думку польського дослідника М. Волоса, Головне управління Польської військової організації ставило конкретне завдання: на території колишньої Російської імперії з контингенту військовослужбовців-поляків сформувати військові з'єднання для боротьби зі збройними силами Центральних держав, зокрема 1-й і 2-й польські корпуси — проти німців, а 3-й — проти австрійців³²⁰.

Формування польських національних частин в Україні проходило у складних умовах самочинної демобілізації, анархії, більшовицької агітації, поширення революційних гасел серед деморалізованих солдатів та офіцерів армії Росії як у тилу, так і на фронті. Тому недаремно дослідник історіографії польських легіонів Х. Багінський наголошував, що формування військових частин із польських добровольців, у першу чергу, «рятувало військовослужбовців-поляків від збільшовичення в лавах російської армії»³²¹.

На думку ініціаторів цієї ідеї, формування підрозділів 3-го корпусу легіонерів ставило за мету два головних завдання: 1) зібрати на теренах Російської імперії всіх вояків-патріотів, забезпечити їх та направити до Польщі для відродження держави; 2) обстоювати і захищати «польськість» на Поділлі³²². Організатори військових частин передбачали вплив поляків за рахунок трьох основних груп: 1) солдатів і полонених, походженням із Польщі, що бажали повернутися додому; 2) місцевих вояків «робітничо-селянського» походження, які сподівалися взяти участь у розподілі маєтностей й отриманні частини панської землі та рухомої власності; 3) інтелігенції та молоді з поміщицьких родин, службовців і

³²⁰ Волос М. Польские организации в России и на Украине в 1917–1918 годах // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые истории, новые взгляды: Сборник статей польских и российских исследователей. — Москва: Институт славяноведения РАН, 2009. — С. 201.

³²¹ Захаров А.М. 2-й и 3-й польские добровольческие корпуса на территории Украины весной–летом 1918 года // Вестник Челябинского государственного университета, 2011. — № 22 (237). История. — Вып. 46. — С. 51.

³²² Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю / переклад В. Колесник // Подільський край. — 2006. — № 2. — С. 104.

технічного персоналу заводів, фабрик, дрібних торговців і комерсантів³²³. Як наслідок, уже в лютому 1918р., напередодні приходу в Україну військ Німеччини та Австро-Угорщини, з патріотично налаштованих військово-службовців-поляків Румунського (головним чином 4-та, 8-та та 9-та армії) й Південно-Західного (7-ма та деякі частини 11-ї армії) фронтів було утворено неповний 2-й корпус, кілька підрозділів у підпорядкуванні командування 3-го корпусу, а також польський загін в Одесі, що перебував на стадії формування³²⁴.

Значну організаційну роботу щодо формування підрозділів 3-го корпусу здійснив Комітет боротьби з анархією, який очолював З. Грохольський — відомий в Україні громадсько-політичний діяч, один із найбільш авторитетних подільських поляків. Зокрема зі зреченням імператора в 1917 р. він, як керівник виконавчого комітету Ради громадських організацій, приймав присягу на вірність Тимчасовому уряду військ вінницького гарнізону, був головою III з'їзду польських організацій в Україні (18–24 червня 1917 р.), постійно опікувався питаннями освіти і культури³²⁵.

У створенні цих військових формувань також брали участь Союз військовиків-поляків Південно-Західного фронту і Товариство приятелів польського солдата, філії якого за підтримки родин З. Грохольського і Й. Потоцького з листопада 1917 р. діяли у Вінниці та Антонінах (нині — смт Антоніни Красилівського р-ну Хмельницької обл.)³²⁶. До речі, в Антонінах на початку 1918 р. у розлозі маєтку Й. Потоцького генерал Є. де Геннінг-Міхаеліс разом із «Рицарською легією» під командуванням полковника Ю. Руммеля влаштував свій штаб і проводив інтенсивну роботу щодо кадрового поповнення корпусів³²⁷.

Загалом розміщення підрозділів регулярних польських військ та загонів надвірної поліції (так званих «партизанів») у маєтках землевласників-поляків було сприйняте місцевим українським населенням із відвертою

³²³ Там само.

³²⁴ *Папакін А.* Польські військові корпуси на території України 1917–1918 рр. // Військово-історичний альманах. — 2006. — № 1. — С. 25–41; *Його ж.* Уніформа польських військ в Україні. 1917–1918 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.academia.edu/12428373/>

³²⁵ *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини. — С. 137–138.

³²⁶ *Потапенко М.В.* Польський легіонер проти українського селянина. До історії діяльності III корпусу Польських військ на Поділлі у березні–квітні 1918 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За ред. проф. П.Г. Григорчука. — Вінниця, 2008. — Вип. 13. — С. 234.

³²⁷ *Захаров А.М.* 2-й и 3-й польские добровольческие корпуса на территории Украины весной–летом 1918 года. — С. 51.

ворожістю. Ці загопи були сформовані переважно з синів, родичів та челяді колишніх панів і відверто висловлювали до селян ненависть і бажання помсти. Своєю чергою, селяни небезпідставно вбачали у згаданих формуваннях захисників «польського стану посідання», які перешкоджали їм завершити розпочату справу остаточного розграбування поміщицьких маєтків³²⁸.

До кінця лютого 1918 р. більшість формувань 3-го корпусу (близько 3,5 тис. осіб) зосередились на території Подільської губернії³²⁹ у Вінниці, Немирові, Ольгополі, Бершаді, Літині, Хмільнику, Старій Синяві та ін. Значну кількість легіонерів розмістив відомий магнат Ф. Ярошинський — один з активних організаторів 3-го корпусу. Саме він доклав чимало зусиль для формування особового складу 12-го і 14-го польських полків легкої кавалерії (уланів)³³⁰.

Не відставала від польського дворянства і княгиня М. Щербатова, яка також розташувала в Немирові 2-й і 3-й аналогічні підрозділи 3-го корпусу³³¹. До речі, частина названих вище полків брала участь у жорстокій розправі над мешканцями сіл Ведмеже, Стрільчинець, Печори, Канави та інших сіл.

Забезпечення легіонерів здійснювалося зі складів вінницького гарнізону, командування якого за протекцією впливових поляків виділяло жовнірам обмундирування, спорядження, зброю і навіть 3-дюймові гармати. До цієї справи доклали зусиль відомі у Вінниці дворяни С. Сведерський, А. Станевич, яким удавалося використати свій авторитет і виступати посередниками при забезпеченні із земських складів польських вояків продовольством, транспортом і постоями в місті³³². Водночас, намагаючись поповнити власні запаси додатковими ресурсами, легіонери здійснювали незаконні реквізиції майна і продовольства. За визначенням сучасників, польські легіонери всіляко намагалися дискредитувати УЦР, розповсюджували плітки про те, що реквізиції коней, вилучення продовольства і майна вони ведуть із дозволу військового міністра О. Жуковського, пред'являючи нібито підписані ним розпорядження³³³. Газета «Поділля» опублікувала спостереження про те, що «на Поділлі і Волині польські пани привели з собою навіть польське військо, щоб охороняло їх.

³²⁸ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX — першої половини XX століття. — Львів, 2006. — С. 275.

³²⁹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І.Ф. Курас. — Київ: Голов. ред. УРЕ, 1987. — С. 445.

³³⁰ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. — С. 891.

³³¹ Потапенко М.В. Польський легіонер проти українського селянина. — С. 235.

³³² Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю. — С. 104.

³³³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 4, арк. 121.

Те військо пограбувало селян, розігнало земельні комітети [...], а в народі пущена брехня, що то “гайдамаки, прислані Радою обороняють панів”»³³⁴.

За роки війни і перебування військових підрозділів на Поділлі практика реквізиції майна і продовольчих ресурсів настільки озлобила селян, що будь-які спроби проводити такі заходи сприймалися вкрай вороже. «Реквізували всі, — писав один із кореспондентів газети “Поділля”, — спочатку земство, за ним військові російські власті, продовольчі органи, більшовики, чехословаки, українці, німці, нарешті поляки ще й досі реквізують»³³⁵. Вочевидь, вилучення майна і продовольства, здійснюване польськими військовими загонами, викликало законні протести і відповідний опір із боку подільських хліборобів. Своєю чергою легіонери, на початковому етапі перебування в Україні, намагалися проводити розрахунки за так званими «твердими цінами», а згодом удавалися до відвертого обману селян, видаючи фіктивні документи про реквізицію. Ось що доповідав подільському губкомісарові в. о. повітового комісара П. Переход: «13 березня в с. Дяківці прибуло 40 польських легіонерів, які, погрожуючи вчинити обстріл, вимагали й отримали від селян: 13 пудів громадського вівса, 10 пудів вівса, зібраного з селян, 43 хлібини, знесених селянами, 6 гвинтівок та 1 шаблю, 1 коня з сідлом, відібраного в І. Порицького, 3 селянських воза, а потім, виїхавши за село, відкрили по селу стрілянину з гвинтівок; при тому селяни, в свою чергу, на постріли легіонерів відповіли вогнем з мисливської зброї, що примусило легіонерів поїхати»³³⁶.

Вояки польських формувань узагалі згодом перестали реагувати на справедливі протести селян та місцевих урядників і з кожним днем посилювали свої незаконні дії, удаючись навіть до каральних акцій. На території Літинського повіту, прибувши в с. Війтівці, легіонери зі Старої Синяви спалили 23 хати і місцеву церкву. При тому, підпаливши спочатку 3 будівлі, не дозволяли гасити пожежу, що призвело до поширення нищівного полум'я на інші споруди. Це визначалося як покарання за опір селян у сусідній Качанівці³³⁷.

Перебування в Україні польських військових формувань загостило увагу української громадськості, адже III універсал УЦР декларував право національних меншин на автономний розвиток. Водночас закон «Про національно-персональну автономію» не передбачав для поляків утримання власного війська. Тому справедливо звучали застереження, що для

³³⁴ Панський похід // Поділля. — 1918. — № 34. — С. 1.

³³⁵ М. Ч. Польське військо на Україні // Поділля. — 1918. — № 34. — С. 1.

³³⁶ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 73.

³³⁷ Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 310.

УНР, котра стоїть напередодні організації армії, розміщення польських легіонів, які проводять несанкціоновані реквізиційні акції і воюють з українським селянством, може мати несподівані наслідки³³⁸. «Ми не можемо бути спокійними в той час, коли сі, без сумніву ворожі для нашої держави війська, нищать наші села, народ і його добро», — так щоденна українська демократична газета висловлювала погляди подільської громадськості³³⁹.

Обурений дописувач, спираючись на факти безчинств легіонерів у містечку Стара Синява на інших населених пунктах Літинщини, нагадував легіонерам, що коли вони вривалися до сільських хат і стягували з печі дівчат, виламували на пошті двері, били сторожів, арештовували голову волосної народної управи, відбирали зброю у міліціонерів, чомусь їх не охоплював сором і кудись подівся «славетний гонор» шляхетних польських лицарів. Для негайного залагодження справ автор пропонував легіонерам скористатися заповітною для поляків порадою: «Цекай пан до ясу і ховайся за демба», нагадуючи, що селянство ще зберігає дух Богдана Хмельницького та інших героїв боротьби проти «польської шляхти»³⁴⁰.

Обурення подолян змусило Подільський губернський комісаріат також оголосити свою рішучу позицію. Зокрема 18 квітня 1918 р. губернський комісар В. Дудич надіслав командирові польського корпусу у Вінниці «Донесення», в якому в ультимативній формі вимагав припинити знущання польських легіонерів над селянами. Зазначаючи, що легіони «накладають контрибуції, грабують військово майно, зброю, хліб, втручаються навіть в розпорядження української влади, встановлюють місцями свою цензуру (Ольгопіль), видають обов'язкові постанови (Стара Синява)», комісар попереджав командування про недопустимість таких дій, спрямованих на помсту легіонерів за польських поміщиків, внесення безладу та підрив авторитету української влади. У документі висловлювалася тверда позиція, що в разі «неприпинення надужить [зловживань. — Авт.] легіонерів, проти них буде двинуте озброєне населення. Уряд Української Республіки не зупиниться перед певною ліквідацією польського війська на Україні»³⁴¹. Для припинення грабунків з боку легіонерів

³³⁸ М. Ч. Польське військо на Україні. — С. 1.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ Певній. Ганебні події польських легіонів // Поділля. — 1918. — № 41. — С. 4.

³⁴¹ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. — грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. — Вінниця: О. Власюк, 2008. — С. 122.

В. Дудич звернувся до губернського старости з проханням у разі потреби залучити українське військо³⁴².

Безчинства польських легіонерів були добре відомі вищим органам влади в Україні. Зокрема на засіданні Малої Ради 24 березня подолянин, депутат від партії українських есерів, В. Мачушенко оголосив інтерпеляцію (звернення) до військового і внутрішніх справ міністрів про події, що відбувалися на Поділлі. Він стверджував, що дії польських військовиків супроводжувалися втручаннями у внутрішні справи країни, проведенням незаконних операцій щодо вилучення продовольства і майна³⁴³. У телеграмі з Літинського повіту повідомлялося, що польські легіонери в Уланівській, Терешпільській, Хмільницькій та Старосинявській волостях роблять реквізиції і розстрілюють тих, хто не кориться їм. Упродовж 3–16 березня комендант польських військ у Старій Синяві наказав арештувати весь склад волосної управи за те, що вони відмовилися постачати полякам фураж і ще в лютому затримали легіонера Брилінського, який віз із собою 29 гвинтівок. Бойові дії відбулися між легіонерами і селянами в районі с. Митинці, де об'єднаний загін селян сіл Митинців, Маркушів, Рибчинець, Качанівки і Війтівець відібрав у поляків реквізованих коней, кулемет та іншу зброю. Однак легіонери викликали підмогу з артилерією і внаслідок обстрілу Качанівки село згоріло, а в бою загинуло 23 особи³⁴⁴. Тут доречним буде навести витяг з акта, складеного 20 березня 1918 р. комісією у складі повітового комісара, начальника міліції, члена земської управи та пойнятих, про події в Качанівці. Зокрема комісія звернула увагу на той факт, що у селі згоріло не менше 400 господарств разом із хатою священика. Водночас всі будівлі і господарські двори католиків залишилися неушкодженими, що свідчить про каральну акцію за наказом і на вибір проти саме православних селян³⁴⁵. У своїй промові В. Мачушенко, наводячи інші факти протиправних дій польських легіонерів, поставив міністрові питання: чи вживаються заходи до обеззброєння і виводу польських легіонів за межі України? У виступах ще 10 депутатів звучала неабияка стурбованість щодо ситуації на Поділлі. Як наслідок, Мала Рада голосуванням ухвалила визнати інтерпеляцію як негайну³⁴⁶.

Проте офіційна реакція УЦР була запізнілою і лише 6 квітня військового міністра О. Жуковського оприлюднив наказ від 30 березня, який

³⁴² Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 4, арк. 68.

³⁴³ Мала Рада. Інтерпеляції // Поділля. — 1918. — № 14. — С. 2.

³⁴⁴ Там само. — С. 3.

³⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 64, арк. 117.

³⁴⁶ Мала Рада. Інтерпеляції. — С. 3.

начебто розставляв всі крапки над «і»³⁴⁷. Зокрема в документі значилося: «1) польські війська не мають жодного права втручатись у внутрішні справи республіки і не можуть робити будь-яких розпоряджень у цьому відношенні; 2) усякі самочинні реквізиції цими військами фуражу, хліба та інших продуктів мусять бути негайно припинені, позаяк реквізиції робляться за згодою та дозволом українського уряду; 3) ніякого поділу зброї та різного військового майна, одібраного у громадян Української Республіки, між польськими частинами та українськими не повинно бути»³⁴⁸. Жодного слова про компенсацію втрат або повернення майна, відібраного польськими військовими формуваннями, у документі не знаходимо. Це свідчило про безпорадність влади у справі захисту інтересів громадян УНР.

Принагідно зазначимо, що наказ міністра О. Жуковського й опублікований у центральних газетах «Ультиматум до польських легіонів», ухвалений українським урядом 3 квітня з вимогою покинути Поділля і межі України, польська сторона проігнорувала³⁴⁹. Легіонерів не зупинила навіть категорична вимога власного командування, яке наказом в. о. начальника продовольчого відділу польського війська в Україні полковника К. Гінтовта-Дзевальтовського від 8 квітня 1918 р. забороняло будь-які реквізиції³⁵⁰. Після оприлюднення таких вимог жовніри продовжували чинити грабунки.

У такій напруженій ситуації польська сторона спробувала зняти гостроту конфлікту, але шляхом перекладення провини на інших. Так, К. Гінтовт-Дзевальтовський надіслав телеграму військовому міністрові УНР, в якій зазначав, що причинами сутичок нібито стали початок планомірного роззброєння польських частин і «провокаційна» агітація, яка «розпалює жагу в селянських масах, збуджуючи негідні інстинкти»³⁵¹. Зокрема до побиття поляків закликали накази так званої «Червоної точки», в яких бойовики цієї монархічної організації називали поляків «авангардом німецької армії, які скрізь грабують населення [...], піддають вогню і мечу поселення, розстрілюють наших батьків і братів, гвалтують жінок і дочок»³⁵². У закликах звучала вимога виступити організованою силою проти відновлення «жидо-ляхо-німецької панщини», «розбити й

³⁴⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — Київ: Наукова думка, 1997. — С. 227.

³⁴⁸ Про польські легіони. Київ 6 квітня // Поділля. — 1918. — № 23. — С. 1–2.

³⁴⁹ Ультиматум до польських легіонів // Поділля. — 1918. — № 20. — С. 2.

³⁵⁰ Телеграми // Поділля. — 1918. — 24 квітня.

³⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-192, оп. 9, спр. 24, арк. 5 зв.

³⁵² Там само, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 13, арк. 11.

вигнати польські легіони з території губернії» та не інакше як «осягнувши себе хресним знаменням» нищити ворогів багнетами, бомбами і кулеметами³⁵³.

Першим кроком у послабленні напруги стало офіційне повідомлення в газеті «Поділля» про те, що польські відділи, які б'ються з селянами, не входять до складу польських легіонів і нічого спільного з розміщеними на півдні України регулярними польськими військами не мають, і таким чином є партизанськими³⁵⁴. Зрозуміло, що намагаючись зняти відповідальність польської сторони, командування поширювало завідомо неправдиву інформацію і, власне, відмовлялося від понад 1,5 тис. жовніврів, які могли бути негайно знищені як незаконні бандитські формування.

Досі не існує офіційних даних щодо втрат обох сторін на Поділлі під час трагічних подій збройного протистояння між польськими легіонами і загонами українських селян у лютому–травні 1918 р., принаймні нам знайти їх не вдалося.

Підсумовуючи перебування польських легіонів на Поділлі, зазначимо, що 15 квітня частини польського 2-го корпусу знову з'явилися у Старій Синяві, а згодом розмістилися в с. Літинці. На протест повітового комісара командування не реагувало і мало намір знову проводити реквізицію згідно з договором, засвідченим міністром О. Жуковським і командиром 2-го корпусу Осінським. Селяни, відчувши небезпеку, організувалися і ставилися до польських легіонерів вороже³⁵⁵.

За розпорядженням військового міністра УНР, підрозділи легіонів 28 квітня вийшли з Вінниці і передислокувалися у визначений район на Чернігівщині для остаточного розформування та роззброєння, здійсненого 9–10 червня 1918 р. силами австрійських військ. За спогадами сучасника, 3-й Подільський корпус у середині травня було роззброєно в районі Уладівки³⁵⁶.

За уточненими даними, лише після втручання української влади польські військові формації було сконцентровано в районі Хмільника, Янова і Пиляви, де їх до середини травня контролювали австро-угорські частини³⁵⁷. Після висунутого німецьким командуванням ультиматуму й

³⁵³ Рекрут В.П. «З людьми і для людей...». — С. 200.

³⁵⁴ Всякі звістки. До подій в Немирові // Поділля. — 1918. — № 37. — С. 3.

³⁵⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 4, арк. 121 зв.

³⁵⁶ Гудь Б. Загибель Аркадії. — С. 106.

³⁵⁷ Кулик А., Пташинський П. До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції // Архів Радянської України. — 1932. — № 4/5. — С. 233.

нищівної поразки поляків при спробі не підкорюватися його вимогам, усі польські легіони було роззброєно й вони де-юре припинили існування.

Ліквідація польських військових формувань в Україні сприйнялася з боку дворянства як трагедія і безпосередня загроза для збереження «польськості». Дійсно, глибока занепокоєність землевласників-поляків на Літинщині мала під собою серйозні підстави. Так, з-поміж 66 осіб, які володіли земельними угіддями понад 150 дес., частка панів-поляків (37) переважала навіть росіян і становила понад 56%. Якщо у володінні 66 власників перебувало 59,9 тис. дес. землі, то полякам належало 35 тис. дес., тобто понад 58,4%³⁵⁸. Тому втрата таких багатств означала не тільки крах маєтностей, а й перекидала надходження величезних статків, які впродовж декількох століть щедро стікалися до гаманців польського панства.

Німецький консул у Львові направив до міністерства іноземних справ листа, в якому виклав заяву польських й українських поміщиків з вимогою розпустити революційні комітети, обеззброїти селян, надати допомогу для відновлення поміщицьких господарств та скасувати земельний переділ. Лише в такому разі, попереджали поміщики, австро-угорське командування може розраховувати на отримання бажаних продовольчих ресурсів³⁵⁹.

В іншому донесенні на початку травня 1918 р. австро-угорський дипломатичний представник у Варшаві Ургон повідомляв, що під час зустрічі із З. Грохольським той змалював критичний стан місцевих польських поміщиків і вимагав надати негайну та рішучу допомогу, мотивуючи це неможливістю обробітку землі і повної втрати майбутнього врожаю. Дипломат пропонував роззброїти селян, узяти владу у свої руки, припинити процеси «соціалізації» і відновити приватну власність. На думку графа З. Грохольського, порядок міг бути легко відновлений, «якщо б в кожному повіті діяло приблизно 1000 солдатів єдиною колоною (з кулеметами)». Для цього у Правобережній Україні потрібно у 36 повітах мати близько 36 тис. вояків³⁶⁰.

Однак усі сподівання польських магнатів на збереження легіонів як своєрідної жандармської сили для протидії політиці соціалізації землі і ліквідації приватної власності, яку проводила УЦР і підтримувало українське селянство, не збулися. Гетьманський переворот та жорсткі вимоги німецького й австро-угорського командування на роззброєння польських

³⁵⁸ Підраховано за: Держархів Вінницької обл., ф. Д-37, оп. 1, спр. 8, арк. 79–79 зв.

³⁵⁹ Крах германской оккупации на Украине (по документах оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. — Москва: ОГИЗ, 1936. — С. 39.

³⁶⁰ Там же. — С. 40.

військових з'єднань в Україні призвели до того, що у травні — на початку червня 1918 р. частина особового складу польських легіонів потрапила в німецький полон, а решту було відправлено за межі України.

Загалом перебування польських легіонів на території Поділля в кінці 1917 — у першій половині 1918 рр., та на Літинщині зокрема, залишило по собі негативні наслідки в етносоціальних стосунках польського й українського народів. Сучасники тих подій, відчуючи крах «польськості» на теренах «Південно-Західного краю», визначали ситуацію так: «Справа польська на Україні буде, певно, ліквідована і польська культура на Русі перейде до історичних спогадів... Не залишиться з нас [польських поміщиків. — *Авт.*] тут і сліду»³⁶¹. Справді, лише два роки було потрібно, щоб це пророцтво набуло реального змісту, і багатовікова присутність польської магнатерії на Поділлі стала сторінкою історії.

Отже утворення польських легіонів на території Поділля відбувалося у специфічних умовах розпаду Російської імперії й обумовлювалося намаганням поневолених польського та українського народів відновити власну державність. Поляки, використовуючи викохане почуття «елітарності» в рамках чітко визначених категорій «Батьківщина», «церква», «мова», спробували на чужій території, на чужих харчах і на чужому неспокої утворити власну озброєну силу із вимуштруваних у чужій армії вояків, щоб ті здобули свободу для омріяної Речі Посполитої. Керівництво УЦР, погодившись на формування іноземних збройних сил на теренах України, не зуміло забезпечити захист українських селян від несанкціонованих дій польських легіонерів та інших озброєних загонів. Із мовчазної згоди українських органів влади легіонери і «партизани» здійснювали реквізиції майна та продовольчих ресурсів, служили найманцями польського й непольського дворянства, брали участь у каральних акціях проти селян, вносили напругу в міжетнічні стосунки тощо.

Не викликає сумнівів, що запровадженням чіткої регламентації і повсюдного контролю з боку влади за перебуванням польських військових підрозділів можна було вирішити проблеми щодо продовольчого забезпечення цих частин, унеможливити втручання польських вояків у внутрішні справи українців та не допустити розпалювання збройних конфліктів між сторонами. Однак цього не сталося. Тому в оцінці діяльності польських збройних формувань на Поділлі в першій половині 1918 р. доречно навести ухвалу загальних зборів подільського губернського товариства «Просвіта», в якій зазначалося, що польські легіони «для справи УЦР не то що безкорисні, але крайнє небезпечні, з огляду на

³⁶¹ Гудь Б. Українці — Поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. — Львів: Кальварія, 2000. — С. 92.

їх планове й умисне провокування і тероризування українського населення, а також на їх ворожі соціально-політичні наміри [...], з огляду на намагання легіонерів через поширення фальшованих відомостей, наказів, виконання насильств викликати заколот на Україні, з огляду на загарбання згаданими легіонерами [...] українського військового добра [...] і закупівлі державних фондів на ворожі для держави цілі»³⁶². Громадськість краю висунула вимогу до УЦР, в якій значилося, що для утримання престижу української державної влади в очах населення і запобігання сваволі, потрібно негайно роззброїти польські легіони, конфіскувати їхнє військово майно та заборонити на майбутнє існування подібних формувань. Утім замість України це зробили німці та австрійці.

Падіння Центральної Ради

Після проголошення IV універсалу й укладення мирного договору в Бресті Україна вступила у відкриту боротьбу проти більшовицької Росії. Водночас територія українських губерній стала привабливим простором для формування збройних сил, завданням яких було відродження російської монархії. На наше переконання, деструктивні чинники з боку деяких єврейських політичних організацій, прагнення поляків захистити своє майно та відродити історичну Польщу не можна порівняти з тією шкодою, якої завдали молодій українській державності російські монархісти. Ще до падіння УЦР та встановлення влади гетьмана П. Скоропадського вони обрали Україну як місце концентрації антибільшовицьких сил та визнали за територію, де можливо безперешкодно готуватися до боротьби з українським сепаратизмом. Відомий історик і державний діяч Д. Дорошенко прямо вказував, що «Україна була вкрита сіткою російських організацій, котрі перебували в зв'язку з Добровольчою армією, [...] та з іншими російськими осередками поза її межами»³⁶³.

На Літинщині серед низки формувань, що виступали за збереження монархії, була таємна організація «Червона точка», причетна до Союзу архангела Михайла на чолі з В. Пуришкевичем³⁶⁴. Подібним за ідеологією та методами роботи виступало ще одне угруповання — так звана бригада

³⁶² Гніванські події // Народна воля. — 1918. — № 65. — С. 4.

³⁶³ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Київ: Темпора, 2002. — С. 82.

³⁶⁴ Завальнюк К.В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). — Літин: Видавець «Літинська друкарня», 2005. — С. 96.

«Чорна рука»³⁶⁵. Ці та їм подібні воєнізовані структури, сформовані з професійних військових і колишніх офіцерів, управлінців, чиновництва та інтелігенції, на початку 1918 р. розгорнули активну антиукраїнську пропаганду. Підсилюючи ностальгію за «колишнім порядком», активісти угруповань поширювали чутки про те, що «великий князь Михайло Олександрович» оголосив себе імператором і повертається на трон. Із тексту розповсюдженої на території Поділля відозви «Червоної точки» стає зрозуміло, що ця організація спрямовувала селян на повалення влади УЦР: «Українська Центральна Рада — це збіговисько запродавців і зрадників російського народу, тільки займалась тим, що привозила з Німеччини та Австрії різних злодіїв і шахраїв, на зразок пана Грушевського та ін., і розпродала Південну Росію німцям, ляхам, жидам уроздріб»³⁶⁶.

За визначенням керівництва цих формувань, роль подвижників ідеї відродження «великої Росії» повинна була взяти на себе православна церква, яка мала в Україні широку мережу власних закладів і підготовлених агітаторів. Не зупинятимемося на текстах численних «відозв», «наказів» та інших прокламацій «Червоної точки», які, до речі, розповсюджувалися через поштові установи по всіх населених пунктах Літинщини. Ознайомившись із декількома фразами одного з чергових «воззваний», ми маємо можливість зрозуміти ставлення цих організацій до революційних змін, що відбулися в Російській імперії: «Влада перейшла до рук жидівських самодержців, які безкарно розпоряджаються долями великого народу і вживають усіх заходів для того, щоб уярмити російський народ у кабалу всесвітнього жидівського кагалу. Створивши собі дійових помічників в особах якихось українців (суміш жидів та ляхів) і запросивши на допомогу ляхів, жидівська влада розпочала похід проти церкви православної — берегині й покутниці величезних страждань російського народу. [...] Отці і брати! [...] Щоб вийти з вогню анархії та пожеж, спрямованих на загибель Росії від жидів, ляхів та українців [...], будьте Гермогенами [...], куйте духовні мечі [...] Не дайте загинути святій Русі [...] Сійте міцно за віру, царя і Вітчизну!»³⁶⁷.

В основі російського великодержавного шовінізму ідейні батьки «Червоної точки» поклалися на розпалювання ненависті до українців за вбивство митрополита Володимира, яке, за обґрунтованою версією, 25 січня 1918 р. під стінами Києво-Печерської лаври здійснили релігійні радикали. У зверненні до священників ця трагічна подія трактувалася як злочин, що мав лягти темною плямою на «жидо-польсько-український»

³⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 73, 116.

³⁶⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-2734, оп. 1, спр. 13, арк. 11.

³⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 68, арк. 21 зв.

народ: «Свята їх [загиблих. — *Авт.*] кров нехай вічно волає про помсту клятим убивцям»³⁶⁸.

Неприпустимою помилкою тогочасної влади стала відсутність адекватного реагування на процеси утворення російських військових підрозділів на території України. Ідеться про так звані антибільшовицькі загони, які відкрито набиралися з числа військовиків середньої та вищої ланки, котрі раніше служили в російській армії. У листівці монархічного союзу «Наша Батьківщина», який займався формуванням так званої «Південної армії», зазначалося, що за мету цього з'єднання під командуванням генералів Семенова і Литовцева ставилася боротьба з більшовизмом за «відродження Росії» у формі «законної монархії». Будь-які інші припущення та сподівання відкидалися: «Орієнтація руська — іншої бути не може»³⁶⁹.

Зарахованим на службу та їхнім родинам гарантувалося пристойне харчове та грошове забезпечення. Так, командирові полку платили 1000 руб. (звісно, «миколаївськими»), роти — 700 руб., священникові — 800 руб., а рядовому — лише 90 руб. Крім того, офіцери щомісячно отримували 100 руб. на дружину та по 50 руб. на кожную дитину віком до 17 років. За загиблого офіцера дружині чи його батькам пропонувалася допомога 1000 руб.³⁷⁰

Агітаційні заходи емісарів «Південної армії» стали настільки популярними й відвертими, що до них окрім «ревнителів російської монархії» навіть приєдналися високопосадовці Подільського краю. Так, прокурор Вінницького окружного суду І. Якубовський, вихований у великодержавних традиціях любові до «єдиної й неподільної», виступив з ініціативою всебічно підтримати «Добровольчу дружину» для начебто охорони порядку. Ця бойова одиниця формувалася у Вінниці з офіцерів колишньої російської армії під керівництвом барона Вітгенштейна, капітана гвардії М. Веденєєва і ротмістра М. Маклакова³⁷¹. Крім того, з дозволу влади у місті діяло рекрутське бюро, яке набирало добровольців до підрозділів цієї армії — начебто для участі у воєнних діях на Донському фронті. Насправді сформований у Вінниці напівлегальний загін офіцерів-«золотопогонників» чисельністю понад 200 осіб, у числі яких перебувало немало українців, згодом влився до складу Добровольчої армії під коман-

³⁶⁸ Там само, арк. 20.

³⁶⁹ Там само, спр. 67, арк. 56.

³⁷⁰ Там само, арк. 58.

³⁷¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 419, оп. 1, спр. 7355, арк. 27.

дуванням генерала А. Денікіна і брав активну участь у нищівних акціях проти населення Поділля³⁷².

На думку Я. Гальчевського, у таких ситуаціях вирішальну роль відігравали певні риси української вдачі: «Ми, українці, — писав він у спогадах, — люди скромностей: маємо безліч героїчних одиниць, а в той самий час є багато інертних, а ще більше тих, які будуть поборювати своїх братів при допомозі чужих сил за ті вигоди й обіцянки, що їх ворог дає, чи має дати з нашої кишені»³⁷³.

Архівні документи підтверджують, що замість негайного запровадження мобілізаційних заходів, боротьби з антиукраїнською агітацією і захисту здобутої незалежності, урядовці почали вивчати стан громадської думки щодо створення війська, інституту вільного козацтва і т. п. В умовах, коли селяни переконалися, що вони самі для себе «закон», влаштуували «автономізацію кожного села», запровадження сильної влади сприймалося неоднозначно: одні підтримували вільне козацтво, інші були за регулярне військо, треті виступали проти будь-якої силової структури в державі.

Після підписання Брестського миру і приходу окупаційних військ діяльність УЦР також була малоефективною, адже гостро бракувало не лише власного війська, але й урядовців і службовців.

Активний учасник Української революції, прихильник партії українських соціалістів-революціонерів П. Христюк оцінював діяльність УЦР так: «Основною помилкою Центральної Ради в той час була її позиція «соціального міжкласового миру», її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не поспішала з проведенням у життя оголошених реформ, а з іншого — переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів та недооцінила «ваги і значення в революції класових органів працюючих мас — рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, хоч і являлась сама більш класовим, ніж міжкласовим органом»³⁷⁴.

Ще один сучасник — П. Мірчук — перекладав основну провину за падіння УЦР на тогочасних політичних діячів, які так захопилися

³⁷² Рекрут В. Іполит Зборовський (1875–1937). На перехресті двох епох. — Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. — С. 335.

³⁷³ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 29.

³⁷⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. В 4-х т. Т. 2. — Прага, 1921. — С. 57–58.

міжпартійними баталіями, що вийшли за рамки відчуття реальності та, фактично, втратили безпосередні зв'язки з українською глибинкою. «Їхню увагу займали насамперед безупинні партійні з'їзди та безкінечні дискусії про партійні програми. За тією партійною суматохою уряд не знайшов ні часу, ні снаги поцікавитись і зайнятись тим, що під загально-національним і державницьким аспектом діється поза Києвом», — писав він у спогадах³⁷⁵.

Дослідник історії Української революції В. Солдатенко вважає, що соціалістичну лінію насаджував незмінний голова УЦР М. Грушевський. Саме він запроваджував основи соціалістичного ладу для того, щоб дати «підстави Нової України»³⁷⁶.

На думку С. Гальчака, найфатальнішим для Центральної Ради стало її звернення до Німеччини з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування», що вилилось у фактичне встановлення німецького окупаційного режиму майже в усій Україні³⁷⁷.

Узагальнюючи наслідки діяльності УЦР, зауважимо, що «наліт романтизації, ідеалізації позначався на сприйнятті [...] внутрішнього життя країни. Захоплення ідеєю безкласовості українського суспільства, поверховий підхід до вирішення соціально-економічних завдань обернувся для Центральної Ради втратою підтримки з боку широких народних мас»³⁷⁸.

До втрати авторитету УЦР на території Поділля спричинилися відсутність контролю за виконанням ухвалених рішень, ігнорування антидержавної пропаганди та агітації, низький рівень професійної підготовки виконавчого апарату органів влади. Як наслідок — неспроможність управлінців подолати негативні тенденції підштовхнула українське суспільство до запровадження влади «твердої руки», уособленням чого став гетьман Павло Скоропадський.

Однак за всіх вад у діяльності Української Центральної Ради є й визначні здобутки: саме вона проголосила Українську Народну Республіку, зробила перший крок до визнання України світовою спільнотою, започаткувала формування системи українського парламентаризму та становлення управлінської вертикалі в усіх сферах діяльності повноцінної держави.

³⁷⁵ Мірчук П. Українська державність. 1917–1920. — Філадельфія, 1967. — С. 221.

³⁷⁶ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. — Т. 2. — С. 144.

³⁷⁷ Гальчак С. Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. — С. 73.

³⁷⁸ Ресет О. У робітнях історичної науки. — С. 91.

Частина II

ЛІТИНЩИНА ПІД ВЛАДОЮ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (травень–грудень 1918 р.)

Зміна чиновницького апарату на місцях та реакція населення

Бурхливі революційні події початку 1918 р. показали нездатність Центральної Ради вирішити нагальні питання державного будівництва. Орієнтація лідерів УЦР на соціалізм була неприйнятною для представників консервативно-ліберального табору. Тому 29 квітня 1918 р. у Києві на з'їзді хліборобів-власників відбувся державний переворот, унаслідок якого було утворено Українську Державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Оригінальну думку з цього приводу висловив В. Потульницький, який вважає, що «гетьманат 1918 року був не “переворотом”, а реставрацією; був не німецькою інтригою, а результатом розвитку всієї модерної історії української традиційної еліти — шляхти, як правобережної, так і лівобережної; не був наповнений російською сутністю, а був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і її прагнень, що тривали біля півтора століття до реставрації традиційної держави — гетьманату»¹.

Слушною виглядає версія, що участь поміщиків і землевласників у хліборобському русі стала політичним наслідком погіршення їх майнового стану. Тому утворення у Вінниці в листопаді–грудні 1917 р. так

¹ Цит. за: *Резнт О.П.* Україна ХІХ–ХХ століть. Роздуми та студії історика. — Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2009. — С. 367–368.

званого Союзу земельних власників і сільських господарів (Спілки хліборобів-власників) стало очікуваним явищем. Лідери руху, власне, поставили за мету реанімувати капіталістичний лад та передати владу в руки представникові аристократичної олігархії. Членами зазначеної спілки також стали літинські поміщики: В. Гук, В. Данилов, С. Дерсевіль, Е. Курмановський, І. Міщенко, М. Охримович та декілька інших землевласників². До речі, одним із тих, хто сприяв сходженню до влади П. Скоропадського став подільський землевласник граф Д. Гейден, який був у числі організаторів з'їзду хліборобів. Авторитетний в Україні діяч-монархіст за підтримки земляків-дворян Д. Балашова, В. Савостьянова, А. Собанського та ін. успішно виконав цю місію. Він же й першим привітав новообраного гетьмана України³.

Серед учасників з'їзду також були представники Літинщини. Зокрема власник маєтку у с. Микулинці В. Данилов та П. Олександров (був членом ради та керуючим справами Всеукраїнського союзу хліборобів) брали участь у зібранні й доклали чимало зусиль для успішного завершення перевороту⁴.

Згідно із «Законами про тимчасовий державний устрій України» домінуючим став інститут глави держави, котрий перебрав на себе усю повноту влади. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їх товариші звільнялися зі своїх посад⁵.

«Ясновельможний пан гетьман», крім стратегічного напрямку оборони Української Держави від більшовиків, передбачав допомогу іноземних військ у ліквідації соціалістичних перетворень, розпочатих УЦР, поновлення права приватної власності, боротьбу з правопорушеннями та відновлення авторитету державної влади, налагодження роботи адміністративного апарату. Тому присутність окупаційних військ повністю збігалася з програмною метою оточення гетьмана П. Скоропадського.

Головною опорою гетьманської влади стали поміщики, буржуазія та колишнє чиновництво, значною мірою зросійщені. Їх насамперед ціка-

² *Кравчук О.М., Марценюк Н.М.* Спогади В. Данилова про Всеукраїнський з'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р. // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 10–12 жовтня 2012 р. — Вінниця, 2013. — С. 105–107.

³ *Гай-Нижник П.П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — С. 109–110.

⁴ *Кравчук О.М., Марценюк Н.М.* Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.). — С. 168.

⁵ Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. Т. 2: Лютий 1917–1996 рр. / упоряд. В.Д. Гонзенко та ін. — Київ: ІнЮре, 1997. — С. 63–66.

вило повернення до усталених норм життя. До національної ідеї вони ставилися байдуже, а нерідко й відверто вороже.

На думку С. Гальчака, однобічна орієнтація на «імущі класи», потреба задовольнити апетити австро-німецьких окупантів зумовили таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка вела не до консолідації суспільства, а до поглиблення розколу. Спроби повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків і зібрань сприяли формуванню опозиції, яка досить швидко перейшла до активних дій⁶.

На Поділлі проголошення гетьманської влади сприйняли неоднозначно. Одні бачили в інституціях гетьманату гарантію стабільності, захист власних інтересів, сподівання на повернення втраченого майна. Інша — збільшовичена й захоплена анархізмом та безладами частина — перебувала у стані тривожного очікування покарань за вчинені злочини. Відчуття неминучої відповідальності наелектризувало суспільство, зробивши його небезпечно вибуховим.

З іншого боку, настороженість і недовіра до нової влади, яка трималася на багнетах окупаційних військ, стали сприятливим ґрунтом для насадження антидержавної ідеології. До речі, на Поділлі утворилася специфічна ситуація, коли подолянам-вооякам, котрі впродовж декількох років гинули у боях з теперішніми так званими «захисниками», довелося з ними мирно вживатися та ще й виконувати їхні накази. Тому закономірно учасники бойових дій, родичі загиблих, поранених та полонених ставилися до австрійців, угорців і німців як до недавніх ворогів.

Гетьманський уряд змінив структуру управління на місцях. Вона мало чим відрізнялася від ієрархії владного режиму за часів Російської імперії. Так, 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів запроваджувалися посади старост, а наказом міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба повітові комісари були звільнені та на їх місце призначалися старости⁷. На рівні волостей до керівництва поверталися волосні старші, яким доручалося вершити владу на підвідомчій території.

18 травня 1918 р. було видано закони про державну варту, яка підпорядковувалася безпосередньо губернському старості. У повіті діяв начальник держварти, який керував певною кількістю міських та волосних вартових, мав у розпорядженні кінну сотню⁸.

⁶ Гальчак С.Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. — С. 74.

⁷ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. — Т. 2. — С. 62.

⁸ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української держави (квітень–грудень 1918 р.). — Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. — С. 94–96.

Посаду губернського старости Поділля було запропоновано голові губернського продовольчого комітету О. Савостьянову. Однак він відмовився. 13 травня 1918 р. старостою призначили С. Кисельова⁹.

Новопризначений губстароста росіянин С. Кисельов (1877–1937 рр.) мав значний досвід управлінської діяльності, здобутий на Поділлі під час роботи у судових органах (1901–1907 рр.), керівництва Проскурівською земською управою (1910–1917 рр.) та на посаді проскурівського повіт-комісара (1917–1918 рр.). За соціальним станом губернський староста відносився до службовців, але володів маєтком у Проскурівському повіті, який на ім'я його дружини придбав її батько. Крім того, він очолював місцевий відділ Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. У політичних уподобаннях займав нейтралітет і до жодної партії не належав¹⁰.

Характеризуючи С. Кисельова, В. Приходько вказував, що він відповідав новому режимові, був розумніший і обережніший за інших представників місцевої влади, «земець», а не «урядовець-бюрократ», і з ним можна було порозумітись¹¹.

У першому зверненні до населення Поділля староста озвучив свою позицію щодо попередньої влади й оцінив події 1917 — початку 1918 рр. Він вимагав негайно повернути землевласникам все, що було награбовано й розкрадено в економіях поміщиків. За те майно, що вже було використане або втрачене, грабіжники мали негайно, за погодженням з власниками, заплатити гроші. Усіх коней, волів, худобу, плуги, борони, будь-які машини та знаряддя і т. ін. слід було повернути, а порушників вимог карали згідно з чинним законодавством. Губстароста також наказав усім чинам адміністрації та державної варті ефективно сприяти у розшуку втраченого майна та допомагати у вилученні його і поверненні законним власникам¹².

Відчуваючи несприйняття нової влади з боку селянства, С. Кисельов визнав за доцільне поставити на службу гетьманату чисельний загін служителів церкви, яка в попередній революційний період втратила в матеріальному та моральному сенсі. «Революція й почалася з того, — декларував губстароста в черговому циркулярі, — що вбила в [душах]

⁹ Кравчук О.М. Діяльність С.І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля (1918 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 338.

¹⁰ Там само.

¹¹ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2.

¹² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 3, арк. 37.

народу віру в Бога і церкву, і прищепила йому повну зневагу до церковнослужителів — нашого парафіяльного духовенства»¹³. Тому він вимагав негайно скласти списки всіх «сумнівних і ненадійних» душпасторів, які брали участь у мітингах і виступали з демагогічними проповідями, та замінити їх на таких, що з «церковних амвонів будуть у всіх випадках спілкування з народом закликати населення до покори створеному новим урядом порядку і сприяти уряду своїм спокоєм і розсудливістю»¹⁴.

Одним із перших заходів С. Кисельова стало перезавантаження кадрового потенціалу земельних комітетів, які, згідно з законом УЦР від 18 січня 1918 р., продовжували займатися питаннями соціалізації землі. На переконання старости, цей закон докорінно руйнував вікові традиції землеволодіння і землекористування 35 мільйонів українського народу, грубо суперечив земельно-правовій психології українців-хліборобів, власників-подвірників. Крім того, безграмотна соціалізація, яку проводили політично й технічно неосвічені службовці, внесла в побут селян розруху, що загрожувала цілісності й незалежності Української Держави. Тому він вимагав від керівництва в Києві негайно запровадити рішучі заходи щодо ліквідації демагогів від «соціалізації», а з іншого боку — заспокоїти населення шляхом заміни колишніх земкомітетів на нові управлінські структури, які обстоювали б збереження приватної власності на землю¹⁵.

Однозначна позиція губернської влади щодо оцінки анархії й беззаконня попереднього періоду примусила населення, яке брало участь у масштабній «соціалізації», добровільно повертати награване або вносити кошти за привласнене, а також за вже з'їдені, пропиті та в інший спосіб втрачені матеріальні ресурси.

Агент державної варти А. Лопушанський, який перебував на Поділлі як особливий посланець, доповідав київському начальству, що населення краю загалом доброзичливо ставиться до нового уряду. Селяни добровільно повертають поміщикам вкрадене у них майно та сплачують гроші за вже використані ресурси¹⁶. Ясна річ, стверджуючи, що проти гетьманату виступають тільки фронтовики, котрі повернулися додому, агент лукавив, адже за винятком великих землевласників і заводчиків з числа російсько-польського дворянства, більша частина громадян сприймала квітневі події як контрреволюційний заколот, спрямований проти українського селянства.

¹³ Там само, арк. 21.

¹⁴ Там само, арк. 21 зв.

¹⁵ Там само, арк. 13.

¹⁶ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 26.

Літинщина зустріла владу новоявленого гетьмана неприхильно. Підсилила повстанські настрої селян телеграма подільського губкомісара В. Дудича, адресована 3 травня 1918 р. повіткомісарам і комендантам, в якій він, роз'яснюючи основні причини і наслідки державного перевороту, вимагав від представників влади УНР «підняти весь трудовий народ на оборону Центральної Ради». «Потрібно мобілізувати всі сили, — закликав стривожений посадовець, — зорганізуватись, щоб не допустити до старого панування поміщиків і капіталістів, щоб наочно показати, що повороту до старого не може бути, що землю от селян не отбере ніяка сила»¹⁷. На вимогу подільського комісара літинчани вирішили скликати повітовий селянський і робітничий з'їзди, на яких мали обрати посланців на всеукраїнські зібрання цих соціальних прошарків, які планувалося провести в Києві у другій декаді травня 1918 р.¹⁸ 9 травня 1918 р. було скликано 14-ті надзвичайні літинські повітові народні збори, на які прибули заступник голови зібрання В. Ощатовський та ще 30 гласних: І. Бальдій, І. Безсмертний, М. Власюк, А. Винославський, Д. Головчук, Є. Голуб, С. Грода, О. Івановський, А. Коровецький, А. Кулижський, С. Кевода, К. Красноступ, П. Кузьминський, С. Лайнер, Г. Липкань, Левчук, В. Ляшок, В. Мазуренко, Д. Марієвич, І. Ніковлюк, М. Перельмут, Х. Поляруш, А. Розенберг, Ф. Слободянюк, Є. Ткачук, І. Філь, Ф. Харков, Н. Хейлик, М. Цегельник, А. Шпорт¹⁹.

Запросили також повітового коменданта Ю. Коваленка і колишнього повітового комісара І. Бачинського, який на той час ще продовжував виконувати свої обов'язки. З-поміж низки питань, винесених на порядок денний, безперечно, головним була ухвала зборів про ставлення учасників до нової влади. І. Бачинський відповідав, що офіційних документів до нього не надходило, а особистими враженнями він ділитися не бажає. На запитання: «Хто його затверджував на цій посаді?», — лаконічно відповів: «Винниченко», — і в подальших дебатах участі не брав²⁰.

Комендант повіту Ю. Коваленко у зверненні до учасників зборів прохав пояснювати селянам наслідки невизнання нової влади, і навпаки, закликав ухвалювати лише резолюції з приводу встановлення влади гетьмана. «Місцева влада, — на думку коменданта, — повинна постійно допомагати народу в справі здійснення його прав і побажань»²¹.

¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Д.-172, оп. 1, спр. 557-а, арк. 243.

¹⁸ Там само, арк. 87.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 27, арк. 313.

²⁰ Там само, арк. 313 зв.

²¹ Там само, арк. 314.

Проте у виступах голови повітової управи Г. Липканя, гласних С. Лайнера, Д. Головчука, Д. Марієвича, В. Ляшка, П. Кузьминського, Х. Поляруша та ін. звучали відверті заклики до єднання населення та розповсюдження відомостей про політичний переворот. Доповідачі також пропонували організувати рішучий протест проти нового уряду, який зменшив права і свободи «трудового народу».

У палких дебатах було ухвалено дві резолюції. Першу зачитав Д. Головчук: «Літинська повітова народна рада визнає владу тільки Центральної Ради і Ради Народних Міністрів, котрі повинні передати ту владу тільки Установчим зборам, обраних загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Проти гетьманщини протестуємо і будемо боротися всіма доступними силами»²².

Гласний С. Лайнер запропонував інший текст: «Літинські повітові земські збори рішуче протестують проти розгону Центральної Ради і вважають, що вся влада в Україні належить тільки Українським установчим зборам; що торкається гетьманщини, то ми вважаємо її контрреволюційним походом поміщиків проти соціальних, політичних і національних здобутків трудового народу і всіма силами будемо захищати народовладдя».

У результаті голосування перша резолюція набрала більше голосів («за» — 15, «проти» — 6, «утрималося» — 9). Крім того, зібрання обрало 3-х делегатів на Всеукраїнський з'їзд представників міського та громадського самоврядування, який мав відбутися в Києві. Більшістю поданих «за» голосів було обрано Д. Головчука, С. Лайнера і П. Кузьминського²³.

Утім це, як і інші, намічені раніше, зібрання не відбулося. Одним із перших кроків нової влади стало запровадження контролю щодо проведення будь-яких масових заходів. Міністерство внутрішніх справ ухвалило рішення про заборону всіх з'їздів та інших зібрань, «як у зачинених помешканнях, так і на відкритих місцях». У телеграмі зазначалося, що всі заходи громадського і політичного характеру можуть проводитися лише за погодженням із губстаростою, а наукові або економічні засідання — з дозволу повітових старост. Влада відразу дала зрозуміти, що невиконання цих вимог переслідуватиметься, за потреби — із застосуванням збройної сили²⁴.

Водночас проти режиму гетьманату розгорнули активну роботу деякі земські діячі. Так, гласний Д. Марієвич скликав 15 травня в Уланові з'їзд Селянської спілки і домігся рішення зібрання не визнавати владу

²² Там само, арк. 314 зв.

²³ Там само.

²⁴ Там само, спр. 10, арк. 1.

гетьмана²⁵. Інший активний землець, учитель П. Кузьминський, здійснив поїздку до Северинівців, Чернятина і Токарівки, де також агітував проти нової влади²⁶. Однак, як зазначав літинський повітовий комендант, більшість населення, «змученого довгим безладдям та анархією», визнала зверхність гетьмана П. Скоропадського й очікувала від нього негайного запровадження правопорядку. Лише «невелика частина людей із бувших військових більшовиків та з ріжних громадських діячів, крайнього соціалістичного погляду, якими заповнені всі громадські організації в повіті, — констатував начальник, — вороже відносяться проти нової влади»²⁷.

Зазначимо, що допоки у верхніх ешелонах влади вирішували проблеми з кандидатами на посади в повітовій владі, ситуація на місцях залишалася майже некерованою. Так, власники частини лісових угідь Літинського повіту П. Гальперсон, Б. Ідесіс і Х. Перельман, звертаючись до губстарости, констатували, що всі постанови і розпорядження уряду на Літинщині не виконуються: «Земельні комітети не підкоряються уряду, діють як раніше; селяни господарюють в нашому лісі [...], нас, власників, туди не допускають»²⁸.

Спроби власників домовитися про повернення лісоматеріалу або сплату його ціни нічого не дали — селяни категорично відмовилися підписувати будь-які угоди. Тому С. Кисельов у випадку відмови селян від добровільного виконання запропонованих власниками умов дозволив із застосуванням сили повертати вкрадену деревину.

Так, начальник лісової варти поручик Чевалюк вилучив у громадян 2039 крб і вніс їх у касу повітової управи. Агенти лісового господарства Літинського, Северинівського і Межирівського земельних комітетів поповнили ту ж саму касу відповідно, 1407 крб, 2788 крб і 3699 крб за «реквізований» селянами лісоматеріал²⁹.

Дяківчани добровільно розрахувалися з власниками лісу, не допустивши силових реквізицій і руйнації незаконних новобудов, зведених із захоплених у пана Є. Єльцова матеріалів. Принаймні документів про примусові дії проти мешканців села виявити не вдалося.

Важливою подією на теренах Літинщини стало призначення нового старости, його помічників та керівників інших управлінських структур повіту. Це питання набуло розвитку лише в кінці травня 1918 р. Передувала прискоренню кадрових призначень телеграма на адресу

²⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 4, арк. 202.

²⁶ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920). — С. 41.

²⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 34, арк. 3.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 285.

²⁹ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 64, 69, 76.

губстарости від учасників з'їзду подільських землевласників. Зібравшись 22 травня у Вінниці й розглянувши ситуацію, вони були надзвичайно стурбовані тим, що на місцях нові владні структури практично не діють. «До теперішнього часу анархія в селах, повністю озброєних, продовжується. Ліси, посіви знищуються. Просимо запропонувати повітовим старостам прийняти термінові заходи. Літинський повіт знаходиться в катастрофічному стані, просимо призначити енергійного старосту. Бачинський зник, просимо змінити інших»³⁰.

Дотримуючись концепції використання тільки перевірених кадрів, гетьманські чиновники підбирали на відповідальні посади кандидатів винятково з числа прихильників «єдиної й неподільної Росії». Посаду літинського повітового старости обійняв Олександр Ксенофонович Ліпкін — 55-річний генерал-майор артилерії, учасник російсько-японської й Першої світової війн, випускник Полоцького кадетського корпусу³¹. Приступив до виконання обов'язків 27 травня 1918 р.³²

Ще раніше було призначено його помічника — 28-річного Євгена Платоновича Нагеля — випускника юридичного факультету Петроградського університету, помічника обер-секретаря Сенату Російської імперії³³. Він прийняв канцелярські справи від повіткомісара І. Бачинського та займався ліквідацією апарату комісаріату.

Другим помічником повітстарости став Володимир Йосипович Ключник (25 років) — штабс-капітан, випускник Володимирського військового училища у Петербурзі, учасник Першої світової війни³⁴.

Не менш колоритні фігури опинилися на нижчих відповідальних посадах. Так, начальником повітової варти став колезький секретар Ф. Артемишин; його помічником призначили губернського секретаря А. Маєвського; командувати резервною сотнею погодився штабс-ротмістр М. Мостицький.

На посади волосних голів намагалися також підбирати з чинів не нижче губернського секретаря або певного військового звання. Зокрема на ці посади потрапили поручик П. Милашевський, губернські секретарі С. Чернець і Ф. Панасюк. Але, як виявилось, не в кожній волості знайшлися діячі такого рівня й тому погодилися доручити урядову справу особам без чину: Л. Шнипору, О. Салабаю, С. Копуну, К. Козловському,

³⁰ Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 294–295.

³¹ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 101, арк. 11.

³² Там само, спр. 93, арк. 20.

³³ Там само, спр. 101, арк. 11.

³⁴ Там само.

Я. Островському, А. Серлюку і Г. Ластовляку³⁵. Усі вони присягнули «вірні служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами обороняти її інтереси й добробут»³⁶.

Аналіз цих та інших матеріалів дає підстави стверджувати, що кадровий потенціал у системі влади Літинщини українським духом не проникся. Узагалі рисою кадрової політики П. Скоропадського було те, що апарат управління формувався за принципом професійної придатності, отриманої в роки служби в дореволюційних установах. Спеціалісти «старої школи» діяли застарілими методами, непопулярними в народі, не встигали за розвитком подій, не враховували нові вимоги, що їх висував час³⁷.

Огляд кадрового потенціалу органів самоуправління сільських громад виявив, що більшість працівників, обраних на посади восени 1917 р., залишилися на місці. Винятком стали ті, хто активно агітував проти гетьманату й відверто підтримував ідею самостійної України. Зокрема в Дяківцях сільська управа залишилася в попередньому складі (Я. Кондратюк, К. Голявицький, Г. Іванцов), які за інерцією та під впливом о. Миколи продовжували служити інтересам громади.

Загалом важко було сподіватися на прихильність мешканців повіту до місцевих урядників, які, у переважній більшості, уособлювали колишніх царських чиновників.

Репресивна політика нової влади

Гетьманський режим негайно взявся за ліквідацію анархії, організував дієву допомогу поміщикам і заводчикам у поверненні втраченого майна, розгорнув масштабну операцію щодо покарання політичних опонентів. Для реалізації вищеперерахованих заходів по допомогу звернулися до австро-угорських військ і негайно відновили діяльність таємної політичної поліції.

Крім того, до процесу повернення втраченого майна активно долучилися потерпілі від погромницьких акцій і розкрадань. Після вдалого перевороту 29 квітня 1918 р. у Києві на периферії розпочалося створення осередків спілок земельних власників, які, власне, і винесли генерала П. Скоропадського на гетьманство. Цікаво, що на рівні повіту громадсько-політичний простір почали заповнювати ті, хто переховувався десь

³⁵ Там само, ф. 1216, оп. 2, спр. 18, арк. 55–56.

³⁶ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 101, арк. 22.

³⁷ *Реснт* О. Павло Скоропадський. — С. 117.

за межами своїх земельних володінь або відсиджувався у маєтках під прикриттям озброєної охорони. Літин не став винятком, і тому вже 28 травня, місцеві можновладці барон Л. Меєндорф, дворяни Т. Стемповський, С. Стемповський, М. Левицький, А. Тонкель за участі губернського секретаря Ф. Конончука у супроводі почесного громадянина М. Охримовича подали проект статуту спілки та «покорнейше» попросили його засвідчити³⁸.

Метою новоствореної організації проголошувався розвиток сільсько-го господарства і промисловості та, найголовніше, — «захист особистого землеволодіння та зміцнення усіма законними способами будь-якого права власності, як основи народної праці і добробуту держави»³⁹. Зрозуміло, що рада спілки, сформована з найбільш авторитетних землевласників повіту, мала досить високий статус і впливала на повітового старосту О. Ліпкіна в тих напрямках, які потребували вирішення на користь місцевого дворянства.

Дещо раніше (28 березня 1918 р.) до захисту свого майна вдалася група заможних поляків, які мешкали у Вінниці. Прибуття окупаційних військ уселило в них надію, що їм вдасться повернути втрачене. Ініціатори-засновники Й. Маньківський, Ф. Ярошинський, граф Ф. Грохольський, А. Собанський, Ч. Якубовський та ін. вирішили створити спілку «власників-поляків Подільської губернії», метою якої, в першу чергу, став захист приватного майна в місті й на селі⁴⁰. Ясна річ, що утворення юридичної особи, де концентрувалися реальні важелі впливу на владу, приносило таким спілкам справжні дивіденди в частині примусової компенсації втрачених ресурсів, за повернення яких активно взялися новостворені силові структури гетьманату.

Новокостянтинівські та старосинявські землевласники також об'єдналися у спілки хліборобів-власників і виступили потужним фронтом на захист своїх майнових інтересів⁴¹. Режим гетьмана П. Скоропадського всебічно сприяв цій справі.

Аналізуючи факти об'єднання власників майна, можна стверджувати, що це було правильне й назріле рішення, адже боротися з безчинствами та анархією колективними методами завжди краще, ніж в індивідуальному порядку захищати свої права.

Про наміри літинського старости генерала О. Ліпкіна можна ознайомитися з тексту виданого ним наказу № 1. Там перераховувалися всі

³⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 12, спр. 155, арк. 1.

³⁹ Там само, арк. 2.

⁴⁰ Там само, оп. 25, спр. 450, арк. 3.

⁴¹ Там само, оп. 12, спр. 165, 170.

задекларовані вище завдання щодо боротьби з анархією та відновлення приватної власності, а також наказувалося негайно повернути все майно, яке втратили власники під час погромницьких акцій другої половини 1917 — червня 1918 рр. Староста запропонував у всіх волосних управах призначити людину, яка мала б негайно приступити до виконання його наказу, складала б повні списки тих громадян, хто відмовився добровільно повернути награване майно. Він також пропонував землевласникам терміново повернутися до своїх господарств і приступити до польових робіт. Ось що гарантував староста: «Будь-яка спроба перешкоджати поверненню власників на місця буде придушена за сприянням міліції, на допомогу якій будуть діяти й австро-угорські війська. За будь-які ворожі у відношенні до власників маєтків виступи відповідати буде вся громада селян найближчого села»⁴².

Переполюх у владних структурах Поділля викликала поява «Селянської грамоти», яка з'явилася на теренах краю на противагу так званій «Грамоті до всього українського народу» П. Скоропадського⁴³. Акт гетьмана став основоположним документом правотворчого процесу гетьманату, на підставі якого, діючи за принципом «дозволено все, що не заборонено» влада продовжила правочинність всіх актів, якщо вони не були скасовані урядом Української Держави⁴⁴.

Натомість «Селянська грамота», текст якої склали й розповсюджували подільські есери, закликала до непокори: «Перш за все українські соціалісти-революціонери не можуть погодитися з тим, щоб воля цілого українського народу залежала би від волі однієї людини. Далі не можна погодитися з передачею землі до панських рук і зі скасуванням всіх свобод. От через що ми, українські соціалісти-революціонери, підтримувати гетьмана добровільно не будемо. Правда, за це нас чекає кара. Не одного з нас замордують кати, бо тільки на крові народних оборонців будують свою владу гетьман та цар...

Селяни! Будьте готові на все. Від нас залежить, чи бути вільними громадянами, чи невольничими рабами-бидлом»⁴⁵.

Державна варта отримала наказ негайно виявити та заарештувати авторів і розповсюджувачів цієї листівки. Унаслідок ужитих заходів першим потрапив до в'язниці відомий громадський діяч, голова Радівського

⁴² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 11.

⁴³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. 1. — С. 253.

⁴⁴ *Ресніт О.* У робітнях історичної науки. — С. 117.

⁴⁵ *Рекрут В.* Іполит Зборовський (1875–1937). — С. 286.

кредитного кооперативу Д. Головчук, в якого на квартирі під час обшуку знайшли 73 екземпляри «грамоти»⁴⁶.

Службовці державної варті влаштували справжнє полювання на ще одного активіста, студента, члена УЦР та її уповноваженого на теренах Літинщини С. Ляценка. За агентурними даними, саме він привіз з Києва антигетьманські прокламації. Йому вдалося законспіруватися так, що численна команда філерів розшукувала його у Хмільнику, Калинівці, Вінниці⁴⁷.

Одними з перших заходів державної варті проти селян Літинщини стало переслідування мешканців с. Березівка Терешпольської волості, які під керівництвом голови сільвиконкому організували повстанський загін, загітували з кожного села по троє парубків та збиралися виступити проти гетьманату в перших числах липня⁴⁸.

Подібні прояви непокори владі відбулися в Майдані Почапинському, куди прибули троє невідомих громадян і, скликавши сільський схід, агітували проти існуючого ладу та австро-угорських військ, закликали до збройного повстання. Агітаторам вдалося завербувати двадцять молодих людей, які разом з ними рушили по сусідніх селах⁴⁹.

Досить потужний резонанс у суспільстві набула акція селян Маньківців, які, зібравшись на другий день Великодня під українськими прапорами і з портретами Тараса Шевченка, рушили ходою до сусідніх сіл Голодьки і Глинянка. При тому мешканці Голодьків узяли дозвіл на проведення маніфестації на честь річниці поета. Ця звістка надзвичайно швидко розійшлася на теренах Літинщини і всі без винятку громади сіл упродовж великодніх свят провели подібні акції⁵⁰.

Оговтавшись після реорганізації влади, службовці Літинщини приступили до репресій і переслідування ворогів гетьманату. За ініціативою С. Кисельова, яку підтримали інші губстарости, 29 червня 1918 р. було створено губернські освідомчі відділи, головне завдання яких полягало у протидії «державним злочинам», фактично в ефективній боротьбі з політичною опозицією⁵¹. У в'язницях Поділля станом на 1 січня 1918 р. (період УЦР) утримувалося 518 осіб; водночас за гетьманату: на 1 липня

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 239 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 17.

⁴⁹ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 202.

⁵⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1543, оп. 1, спр. 4, арк. 8–10.

⁵¹ *Антонішин А.П.* Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень–листопад 1918 року) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2007. — Вип. 12. — С. 168.

1918 р. — 945 осіб, а на 4 листопада 1918 р. — уже 1797 осіб. З-поміж них із політичних мотивів упродовж червня–листопада було заарештовано 608 осіб⁵².

У першу чергу взялися за тих, хто у травні–червні 1918 р. проводив заходи, які, на думку агентів держварти, викликали підозри щодо політичної лояльності до нового уряду. Першими потрапили до в'язниці активісти літинських повітових народних зборів, що ухвалили згадану вище антигетьманську резолюцію. До речі, більшість з них працювали в повітовій земській управі. Спочатку заарештували В. Ощাপовського, С. Лайнера, В. Липканя, Ф. Харкова, В. Ляшка, Д. Марієвича, Д. Головчука, А. Розенберга і П. Кузьминського⁵³. Але через певний час слідство залишило під вартою тільки трьох: В. Ощাপовського, С. Лайнера і Д. Головчука. Більше того, губстароста С. Кисельов вимагав вислати їх за межі України, на що начальник департаменту в Києві погоджувався, але тільки за рішенням суду⁵⁴. Серед заарештованих службовців управи опинився відомий письменник-просвітянин Віталій Самійленко, який на той час працював на Літинщині й активно займався українізацією школи⁵⁵.

Арешт членів і службовців повітової земської управи спричинив ефект вибуху потужної бомби. Губернська газета «Слово Подолии», реагуючи на цей випадок, констатувала, що громадське життя в місті зовсім завмерло: «Немає жодної установи, яка відчувала під собою тверду землю і спроможна була працювати»⁵⁶.

Сталося так, що з п'яти членів управи (одне місце було вакантним) на волі залишився лише П. Зарубайло, а В. Липкань, Ф. Харков і М. Черній опинилися за ґратами⁵⁷. Через тиждень М. Черній повернувся до роботи, а інших утримували під вартою більше місяця. Зрозуміло, що морально принижені два члена управи впродовж місяця практично не були правомочні вирішувати серйозні питання. Зі звільненням В. Липканя у другій половині липня можна було розраховувати на відновлення діяльності управи щодо ухвалення кошторису земства на 1918 р. Однак повітовий староста О. Ліпкін започаткував повну ревізію діяльності земства й управи та особисто очолив урядову комісію, залучивши до цього мирового суддю А. Ринейського, податкового інспектора і довірену особу В. Поп-

⁵² Кравчук О.М. Діяльність С.І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля (1918 р.). — С. 338.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 27, арк. 316.

⁵⁴ Там само, арк. 318.

⁵⁵ Кравчук О.М., Марценюк Н.М. Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.). — С. 170.

⁵⁶ Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 36. — С. 2.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 119, арк. 11.

лавського⁵⁸. Як виглядає, пошук «компромату» на голову управи нічого не дав і В. Липкань продовжував працювати на займаній посаді. Однак у процесі ревізії впливли серйозні зловживання з боку члена управи Ф. Харкова. Останній, звільнившись з-під варти, утік і всі намагання старости дискредитувати голову повітової управи зазнали фіаско⁵⁹.

Однак не всім удалося наслідувати приклад члена повітової управи. У результаті репресій до літинської в'язниці потрапляли ті службовці УЦР, які не встигли втекти. Так, за ґратами опинився секретар Кожухівської волосної управи І. Котюжанський, заарештований агентами держварти. Просидівши 21 день, за сприянням певних осіб, він вийшов на волю. Колишній унтер-офіцер імператорської армії негайно покинув Кожухів та опинився в Одесі, але звідти перебрався до Києва й там через колишніх знайомих-військовиків вступив на службу писарем Київського управління військового начальника. До речі, до його визволення спричинилася кожухівська землевласниця Розалія Бушминська. Згодом, за радянських часів, вони побралися, що стало однією із причин для застосування проти нього політичних репресій⁶⁰.

Гетьман П. Скоропадський 26 червня 1918 р. санкціонував ухвалу уряду щодо відкриття кредитної лінії в розмірі 80 млн крб для надання позичок земствам і містам, скасувавши попередню постанову Центральної Ради про підтримку земських і міських установ у розмірі 100 млн⁶¹. Владі Літинського повіту пропонувалося негайно впродовж 5 днів подати відповідні документи з розрахунками про розмір грошової допомоги для потреб місцевого самоврядування⁶². Однак у ситуації паралічу виконавчої гілки (голова і члени управи сиділи у в'язниці) таких документів ніхто не підготував. Крім того, репресії проти службовців управи не дозволили своєчасно затвердити на чергових зборах річний бюджет земства. Невизначеність джерел фінансування й несвоєчасність подання заявки на державну грошову підтримку призвели самоврядування Літинського повіту до повної катастрофи.

Повертаючись до репресивної політики гетьманату, слід зазначити, що будь-які масові акції населення розглядалися як загроза владі. Так потрапили до літинської в'язниці організатори травневих Шевченківських свят, тобто декілька десятків селян із Голодьків і Глинянок. Слідчий, перевіrivши всі обставини маніфестації, у діях заарештованих

⁵⁸ Там само, арк. 11 зв.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 24081, арк. 21.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 221, арк. 14.

⁶² Там само, арк. 16.

складу злочину не знайшов і відпустив їх. Однак губстароста не погодився з таким рішенням і через місяць наказав найбільш активних просвітян знову взяти під варту. Зокрема за ґратами опинилися Ф. Фурман, П. Скульський, С. Козак, К. Крокушенко з Голодьків та П. Тихолаз із Глинянки. Незважаючи на те, що «вищезазначені особи ніяких ворожих дій не проявляли та, взагалі, відомі своєю бездоганною поведінкою», С. Кисельов вимагав вислати їх за межі України. Тільки втручання київських чиновників призупинило виконання цього покарання й у серпні всіх звільнили⁶³.

Загалом перші кроки нової влади було спрямовано на припинення погромів приватних економік, а також орієнтовано на повернення землевласників до своїх господарств та відновлення їх продуктивної діяльності. Присутність австро-угорських військ стала запорукою в питаннях наведення порядку та сприяла поверненню втраченого майна й компенсації збитків постраждалим власникам господарств. На теренах повіту розмістилися у Літині — батальйон 310-го полку (700 чол. при 25 офіцерах, близько 30 кулеметів); у Хмільнику стояв ще один батальйон цього ж полку чисельністю 500 осіб; у Старій Синяві розмістився підрозділ 310-го полку кількістю 300 чол. із кулеметами; у Рові Межирівської волості квартирував 72-й артилерійський полк з 6-ма батареями (500 чол.), а у Слобідці Межирівській, Сербинівцях, Матейковому і Северинівці також стояли підрозділи чисельністю 100–200 осіб. Крім того у Старій Синяві та Літині діяла австрійська жандармерія (20 осіб)⁶⁴. Усі ці сили займалися питаннями роззброєння населення та разом із місцевою держвартою й охоронною сотнею під керівництвом повітового старости брали участь у заходах щодо підтримки правопорядку та поверненні майна. Зокрема з допомогою іноземних вояків удалося відшкодувати 7572 крб за майно громадян Ротта і Данильчука у с. Стодулинці⁶⁵. Крім цього, окупанти здійснювали каральні функції за потраву посівів і насаджень, проте частину контрибуції забирали собі, а частину коштів повертали в касу повітового старости. Так, на початку липня командир угорського підрозділу вніс суму у 1000 крб, яку він отримав від селян Зозулинець за потраву озимини⁶⁶. Згодом до каси надійшло ще 500 крб, стягнутих із селян Багринівців за псування посівів власника Чайковського⁶⁷.

⁶³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1543, оп. 1, спр. 4, арк. 172–172 зв.

⁶⁴ Там само, ф. Р-1196, оп. 1, спр. 32, арк. 26–27.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10.

⁶⁶ Там само, арк. 71.

⁶⁷ Там само, арк. 71–71 зв.

Австро-угорські війська поводитися як господарі та практично ігнорували досягнуті домовленості щодо перебування на окупованій території. З цього приводу міністерство закордонних справ надіслало австрійському представництву в Україні понад 100 нот протесту, пов'язаних із незаконними реквізиціями помешкань, захопленнями цивільного та військового майна, арештами й іншими порушеннями прав громадян, митного кодексу, фінансових законів і навіть привласнення кораблів та інших об'єктів державного значення⁶⁸.

На території Поділля поведінка австро-угорських військ також не вирізнялися особливою толерантністю. Зокрема вони зайняли будівлі Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії, реальної школи і жіночої гімназії у Вінниці, чоловічої гімназії у Жмеринці, ремісничої школи в Ушиці тощо⁶⁹. Крім того, на периферії в місцях дислокації військові підрозділи, як правило, займали найкращі приміщення. Звісно, це були навчальні заклади, які змушені були припинити свою діяльність і розпустити учнів на невизначені канікули.

Парадокс ситуації полягав в тому, що між гетьманською адміністрацією та австро-угорським командуванням фактично точилася боротьба за юрисдикцію. Окупаційні війська, будучи головною підвалиною режиму П. Скоропадського, водночас становили істотну загрозу гетьманським можновладцям, підриваючи своїми діями їхній авторитет. Командування нехтувало українською владою, виступаючи з позиції сили і майже не реагувало на протести гетьманських посадовців. Офіцери не повідомляли владним структурам про свої акції (арешти, обшуки, суди, конфіскації і т. п.), встановлювали таємне стеження за місцевими адміністраціями, чинили обшуки та реквізиції в українських органах влади, вилучали зброю й амуніцію та, за свідченнями сучасників, поводитися як завойовники. Так, австрійська жандармерія реквізувала всю зброю міської міліції Літина⁷⁰.

Генерал Бауковатц був незадоволений діяльністю повітового коменданта Ю. Коваленка, який активно збирав дані про безчинства австро-угорських підрозділів. Командувач окупаційних військ вважав, що під керівництвом повітового коменданта в літинській охоронній сотні впала дисципліна, деякі службовці брали участь у пограбуваннях населення, а сам Ю. Коваленко — сприяв поширенню антигетьманської агітації⁷¹. Згодом, не відчуваючи відповідної реакції на звернення з боку україн-

⁶⁸ Підраховано за: ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 182, арк. 1–34.

⁶⁹ Там само, арк. 6 зв.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 182, арк. 10 зв.

⁷¹ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 69, арк. 26–26 зв.

ської влади, австрійський комендант самочинно віддав наказ про арешт Ю. Коваленка⁷².

Австро-угорська військова адміністрація була вкрай незадоволена роботою міліції й, зокрема, вимагала від подільського губстарости звільнення начальника міліції Хмільника С. Станкевича, котрий виявив себе як заповзятий хабарник і викликав до себе з боку населення ненависть⁷³.

До того ж окупанти повсюдно запровадили систему солідарної відповідальності мешканців найближчих населених пунктів за злочини, що передбачало грошову чи продуктову контрибуцію або розстріл заручників⁷⁴.

Не бажали вони довго розбиратися з актами непокори або спробами збройного опору. За повідомленням повітового коменданта, під час акцій вилучення зброї в Балині, Боркові, Вонячині, Трибухах та інших селах солдати вбили декількох селян і застосовували катування: скрутивши руки за спиною, підвішували непокірних на стовпі⁷⁵. Зокрема 24 червня в Кожухові розстріляли В. Голованюка за те, що він начебто стріляв в австро-угорського коменданта⁷⁶.

Не минули такі події й Дяківців. Тут селяни побили двох австро-угорських вояків, за що командування 310-го полку наклало на Дяківці контрибуцію в розмірі 25 тис. крб.⁷⁷

Зазначимо, що міністерство юстиції Української Держави взялося за відновлення діяльності судів на місцях і спрямовувало їхню роботу на першочерговий розгляд справ, які торкалися так званої «антидержавної діяльності» — переслідування колишніх українських діячів та агітаторів проти режиму гетьманату. Водночас новостворені органи правопорядку активно взялися за розслідування безчинств, учинених проти громадян, та випадків посягань на приватну власність, незаконні дії щодо захоплення майна та земельних угідь.

На Літинщині, яка найбільше постраждала від погромницьких акцій, слідчі органи провадили масу кримінальних справ. У поточному судочинстві 3-х літинських дільниць слідчого округу Вінницького окружного суду перебувало близько 200 кримінальних проваджень, переважно

⁷² Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 33, арк. 57.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 69, арк. 26–26 зв.

⁷⁴ Лозовий В.С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 187.

⁷⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 32, арк. 26.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 199 зв.

⁷⁷ Гура А. Селянство Поділля за часів Української Держави // Студії з архівної справи та документознавства. — Київ, 1999. — Т. 5. — С. 244–255.

пов'язаних із важкими злочинами (вбивства, збройний розбій, пограбування). Левову частку справ становили провадження проти селян за участь у погромах маєтків, заводів і фабрик, захоплення земель тощо. До судочинства змушені були залучитися слідчі Вінницького окружного суду, де також відчувалося надмірне завантаження судових працівників. Звернемо увагу на декілька моментів у роботі судової системи, зокрема в напрямі боротьби з наслідками погромницьких виступів та бандитизмом на рубежі 1917–1918 рр. Так, у серпні 1918 р. в одній із літинських дільниць розглядалися справи про розгром маєтків Г. Щеньовського, Н. Вільмер, А. Львової, М. Стамерова, Качоровського, М. Добровольської, Злочина, К. Длуського, П. Ренненкампа, Соколовського; про руйнацію пивного заводу Оттена та економії Олександрійського товариства цукроварень; про вбивство І. Войтовича, О. Гудзя, В. Авксентьєва, К. Бондаря та замах на вбивство Д. Звездіна, М. Витюка, І. Шаньковського. Одними з найбільш популярних злочинів стали розбійні напади та пограбування. Зокрема судовий слідчий здійснював провадження у справах нападу на Й. Котаса, О. Гудзя, Б. Оттена, І. Фрідмана, М. Блехмана, М. Шапіто⁷⁸.

Оглядаючи статистику судочинства лише однієї літинської дільниці, не важко переконатися, що криміногенна ситуація на теренах повіту перебувала на стадії максимальної напруги й потребувала неабияких зусиль для її стабілізації. Для встановлення спокою потрібно було, у першу чергу, негайно вилучити всю зброю в населення. Частково з допомогою окупаційних австро-угорських військ цю проблему вдалося вирішити.

Принагідно зазначимо, що революційні події 1917–1918 рр. майже нічого не змінили в діяльності повітових судів. Так само, як і за царату, тут діяв інститут присяжних засідателів, які обиралися за жеребом із-поміж мешканців усіх населених пунктів повіту. На початку 1917 р. процедура обрання присяжних проходила під егідою очільника місцевого дворянства, а із запровадженням інституту комісарів присяжних почали визначати місцеві виконкоми. Так, у 1917 р. засідателями обиралися відомі дяківчани — заможний хлібороб К. Кондратюк, купець і землевласник Є. Єльцов, збирач податків Д. Кондратюк⁷⁹. У 1918 р. в роботі суду вже брали участь обрані за жеребом мешканці Дяківців Д. Кондратюк та К. Голдзицький⁸⁰.

⁷⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 1, спр. 207, арк. 46–46 зв.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само, арк. 350, 492.

Зазначимо, що при судочинстві давалися взнаки хабарництва та станова приналежність. Судді, слідчі нерідко ухвалювали рішення, які йшли в розріз зі здоровим глуздом і несли пряму загрозу громадянському спокою. Ідеться про випадок, коли слідчий Літинської дільниці окружного суду відпустив на поруки під невелику грошову заставу (2 тис. крб) М. Мельничука — злочія-рецидивіста родом із Радовець. Саме він 17 жовтня 1918 р. разом із декількома поплічниками у Гришках пограбував, а потім зарізав трьох осіб. Звісно, перебування його на волі несло пряму загрозу громадянам. На цьому наголошував командир 2-го Подільського корпусу, який був змушений втрутитися у цю справу й вимагав негайно заарештувати злочинця⁸¹.

Водночас, зауважимо, що в період гетьманату судова система працювала доволі ефективно. Робота судів була під контролем державних інституцій, тісно переплетених із політичними колами великої буржуазії та найбагатшою частиною землевласників. Тут, з одного боку, чітко проглядалося завдання нищити політичних опонентів П. Скоропадського, а з іншого — повернути власникам максимально можливі ресурси та майно, втрачені в період анархії кінця 1917 — початку 1918 рр.

Повітовий староста у своєму наказі № 1 оголосив про те, що він, як повноправний представник нової влади, має на меті підтримувати порядок, право і законність, вимагає повернути майно поміщикам, припинити вирубку лісів і потраву посівів⁸². Селян попереджали «що будь-яка спроба завадити поверненню власників на місцях буде придушена при сприянні міліції, на допомогу якій будуть діяти австро-угорські війська»⁸³.

Так, у с. Великий Острожок на прохання власника розгромленого маєтку австро-угорські війська примусово зібрали по 5 крб золотом з кожного двору⁸⁴. За підтримки військової сили дворянин С. Стемповський стягнув із селян Вінниківців 100 тис. крб⁸⁵. Там, де не вдавалося повернути майно чи вилучити кошти, власники маєтностей запроваджували так звану трудову повинність: селяни безоплатно працювали на поміщика по три дні на тиждень⁸⁶.

⁸¹ Там само, арк. 158.

⁸² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 11 зв.–12.

⁸³ Держархів Вінницької обл., ф. Д-266, оп. 1, спр. 1, арк. 109–110.

⁸⁴ *Маринич В.* Наш край в 1918–1920 роках // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція: матеріали конференції, 23 вересня 2015 р., м. Хмельник Вінницької області. — Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. — С. 163.

⁸⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Д-207, оп. 6, спр. 24, арк. 6 зв.

⁸⁶ *Гура А.* Селянство Поділля за часів Української Держави. — С. 245.

На репресивні заходи влади селянство відреагувало непокорю й відновленням антипоміщицьких виступів. На теренах повіту відбулися масові потрави хлібних посівів, виступи проти власників маєтків стали звичайним явищем. Так, у червні 1918 р. селяни с. Пагурці спалили будинок Білобжицького⁸⁷, а його самого 1 липня було знайдено мертвим⁸⁸. Нападу зазнав хутір Мастицький баронеси К. Шитинюф-Шель⁸⁹. Такі приклади можна продовжувати.

Водночас основним завданням командування окупаційних військ стало вилучення (реквізиція) максимальної кількості продовольчих та сировинних ресурсів для відправки на Батьківщину за так званими твердими цінами. Однак при проведенні таких операцій військовики постійно порушували дозвільні документи, а іноді діяли самочинно. Так, у травні 1918 р. австро-угорські підрозділи конфіскували в Літинській міській управі 31 голову худоби та залишили без продовольства козаків охоронної сотні⁹⁰.

Сваволя австро-угорських військ на Поділлі стала предметом клопотів для місцевої влади. Упродовж березня–травня 1918 р. до австрійського представництва було відправлено 8 нот протесту проти реквізицій цукру з Томашполя (6,5 тис. пудів), Чечельника (70 тис. пуд.), Браїлова (10 тис. пуд.), Ямполя (2 тис. пуд.), Вапнярки (6 тис. пуд.), Капустян (27 тис. пуд.), Борівки (50 тис. пуд.), Чорномина (80 тис. пуд.) та ін.⁹¹

Ураховуючи те, що на Літинщині майже всі запаси цукру, хліба та інших стратегічних ресурсів було вже розграбовано, тут окупанти обмежилися реквізиціями продовольства для забезпечення військових частин. Крім того, з огляду на незначну відстань до кордону з Австро-Угорщиною, деякі заповзятливі «комерсанти» з числа офіцерів формували партії коней, великої рогатої худоби і переганяли за межі краю, як правило ігноруючи порядок перетину кордону та митні збори⁹².

Реквізиційні заходи постійно проводилися із застосуванням фізичної сили з боку озброєних окупантів. Так, угорські вояки заарештували 700 пуд. цукру разом з міліціонером І. Паламарчуком, який супроводжував вантаж, що призначався для забезпечення населення Терешпольської волості⁹³.

⁸⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Д-207, оп. 6, спр. 24, арк. 6 зв.

⁸⁸ *Маринич В.* Наш край в 1918–1920 роках. — С. 163.

⁸⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1196, оп. 1, спр. 19, арк. 187.

⁹⁰ Там само, спр. 32, арк. 7.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 182, арк. 8–8 зв.

⁹² Там само, арк. 67–68.

⁹³ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 149, арк. 63.

Крім того, австрійські солдати займалися самовільною вирубкою лісів, без оплати брали в лісництвах деревину та вчиняли інші незаконні дії⁹⁴. Наприкінці свого перебування на Поділлі в листопаді 1918 р. австро-угорські формування майже повністю розклалися, намагаючись від'їхати додому з награваним майном. Утім особливої реакції з боку української влади на дії окупантів не було. Вони продовжували ревізії товарно-сировинних ресурсів і на свій розсуд чинили розправи.

Загострення продовольчої ситуації у краї

Після встановлення влади гетьмана на Поділлі дуже швидко проявилися наслідки анархії й погромницьких дій. Безлад адекватно відбився на сфері виробництва продовольчих ресурсів і боляче вдарив по забезпеченню населення товарами повсякденного попиту. Виявилось, що внаслідок знищення продовольчих запасів культурних господарств, відмови селян і перешкоджання іншим проводити посівну кампанію, Подільський край опинився на межі серйозних проблем щодо забезпечення населення хлібними ресурсами. Це породило різкий стрибок цін і, як завжди в таких випадках, викликало розгул спекуляції. «Ніким і нічим не стримані апетити осіб, що займаються спекуляцією продуктами харчування, — зазначалося в одній із постанов губстарости С. Кисельова, — розрослись до жахливих розмірів і створюють велику загрозу для порядку на Поділлі та забезпечення його населення, особливо бідної його частини»⁹⁵. Він наказав у кожному повіті утворити тимчасову комісію щодо боротьби зі спекуляцією у складі повітового старости, голів земуправи, продуправи, керівника міста. Комісія повинна була в кожному населеному пункті негайно обрати вповноваженого для нагляду за діяльністю приватних торговців. На рівні губернії староста С. Кисельов особисто очолив відділ боротьби зі спекуляцією, до складу якого ввійшли заступник старости М. Лемені-Македон, полковник Н. Потатуєв, І. Лехнович, В. Підвисоцький і В. Приходько⁹⁶.

За спекуляцію товарами повсякденного попиту запроваджувалися жорсткі санкції: штраф до 3 тис. крб арешт до 3-х місяців, конфіскація майна. Особи, які продовжували зловживати, висилались на примусові роботи за межі України. При цьому всі штрафи й конфісковані товари передавалися у спеціальний фонд допомоги незаможному населенню та

⁹⁴ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 182, арк. 69–70.

⁹⁵ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 3, арк. 38.

⁹⁶ Там само, арк. 38 зв.

використовувалися на боротьбу зі спекуляцією⁹⁷. 24 липня 1918 р. уряд ухвалив тимчасовий закон про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію. За перше із зазначених порушень громадян карали або примусовими роботами, або ув'язненням на термін до 2-х років і, крім того, грошовим штрафом від 25 до 100 тис. крб. Аналогічними були покарання за спекуляцію⁹⁸.

Принагідно нагадаємо, що за умовами Брестського договору постачання хліба та сільськогосподарської продукції Центральним державам в роботі урядових структур визначалося як першочергове завдання. Тому для його реалізації 6 квітня 1918 р. було підписано угоду про створення Німецько-австро-угорського господарського центру (*Wirtschaftszentrale*) в Києві та філіями в губерніях України, які наділялися монопольним правом експорту зернових і бобових культур та продукції їх переробки⁹⁹. Для забезпечення хлібозаготівель українська сторона, згідно з постановою Ради Міністрів від 3 квітня 1918 р., створила організацію, яка отримала назву Державне хлібне бюро (ДХБ), і була наділена широким колом повноважень: правом залучення до роботи приватного торговельно-закупівельного апарату та кооперативів¹⁰⁰. ДХБ мало діяти за завданням міністерства продовольчих справ і під його контролем, зокрема здійснювати керівництво всією хлібною заготівлею, борошномельною та круп'яною промисловістю. Однак у реальному житті структура ДХБ виявилася лише намірами Центральної Ради навести лад у продовольчих проблемах республіки. Уряд УЦР виявився неспроможним вирішувати нагальні питання щодо відкриття контор ДХБ та продовольчого забезпечення країни, ставши черговою невдалою спробою подолати системну кризу, що склалася у цій сфері¹⁰¹.

Після гетьманського перевороту в умовах нестачі продовольства нова влада вживала заходів щодо накопичення запасів харчів. Уже у середині травня було відновлено й почали працювати ДХБ та активізували свою роботу особливі повноважені по закупівлі худоби, незернового фуражу та продовольчого забезпечення окремих міст. Усім представникам при конторах ДХБ 25 травня 1918 р. дано вказівку реквізувати хлібні запаси, захоплені селянами в період Центральної Ради, взяти під контроль

⁹⁷ Там само, арк. 38 зв.–39.

⁹⁸ Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 267, арк. 1, 3.

⁹⁹ Рафаловський С.П. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2007. — С. 12.

¹⁰⁰ Державний вісник. — 1918. — 24 липня.

¹⁰¹ Рафаловський С.П. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. — С. 14.

закуплене місцевими продовольчими комітетами збіжжя або взяте на облік земельними комітетами у маєтках поміщиків¹⁰².

Для накопичення стратегічних продовольчих ресурсів у руках держави уряд запровадив закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» від 27 травня 1918 р., який поновлював державну монополію на хліб. Згідно з ним виробники повинні були на першу ж вимогу влади і за твердими цінами здавати весь зібраний урожай, за винятком частини, необхідної для харчування і господарських потреб¹⁰³.

Зазначимо, що ситуація з продовольчим забезпеченням у травні–серпні 1918 р., особливо в містах, була на межі голодного бунту. Ось що повідомляв літинський староста про продовольчі проблеми: «В містах повіту немає борошна (ціни на пшеничне разове борошно у приватних торговців до 80 крб за пуд, житнє по 55 крб за пуд). Продоргани давно не забезпечують населення продуктами в потрібній кількості — немає крупи, борошна, вівса; відчувається недостача солі, а також гасу, зовсім не забезпечується населення дровами; дрова скуповують і перепродають спекулянти-євреї за досить високими цінами (1 крб 80 коп. за пуд не розрубаних дров)»¹⁰⁴. Дійсно, у Літині, Сальниці та Хмільнику, де станом на 1 червня 1918 р. мешкало, відповідно, 15 022, 5677 і 22 615 осіб, продовольчі проблеми були найбільш гострими й викликали серйозне незадоволення громадян¹⁰⁵.

Очікування на новий урожай також не виправдали сподівань. Зокрема станом на березень 1918 р. з 3664 приватновласницьких господарств Поділля близько 60% було розгромлено й пограбовано, а земля захоплена селянами. Тому надії на багатий ужинок були примарними, адже легко захопивши землю, селяни часто були не у змозі її обробити. Катастрофічне скорочення посівних площ призвело до відчутного зменшення врожайності, котра, порівняно з дореволюційним періодом, скоротилася: жита — на 31%, озимої пшениці — на 71%, ярових — на 11%¹⁰⁶.

¹⁰² *Лозовий В.* Продовольче становище в Україні в період гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога: Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 184–196.

¹⁰³ *Михайлюк О.П.* Гетьманський режим і селянство: причини конфронтації // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, controверсії / Всеукраїнська наукова конференція, 19–20 травня 2008 р.: Збірник. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. — С. 256–257.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 149, арк. 301.

¹⁰⁵ Там само, арк. 275.

¹⁰⁶ Новий шлях. — 1919. — 21 травня. — С. 4.

Ситуація на Літинщині була ще гіршою, де близько 90% культурних господарств (панських економій) втратили свою продуктивність. Крім того, новопризначений староста за відсутності засобів для утримання земельного комітету дав указівку його ліквідувати. Це означало, що з 1 червня 1918 р. звільняли з роботи повітового та вісім волосних агрономів, декількох інструкторів, а земське майно продавали гуртом і вроздріб. Не зупинило нову владу й те, що навесні тодішнє земство взялося відновлювати розграбовані та зруйновані прокатні станції, дослідно-показові поля, розплідники, злучні пункти, запланувало відкрити сільськогосподарське училище, закласти кінський завод. Ліквідація агрономічного й ветеринарного обслуговування населення призвела до того, що навіть Літин залишився без бика і корів довелося гнати «за тридев'ять земель» у його пошуках¹⁰⁷.

Додався до згаданих вище проблем недорід зернових культур, від якого постраждали майже всі господарства Літинщини. Останню крапку поставив градобій 24 червня 1918 р. Внаслідок стихійного лиха в південній частині були майже повністю знищені посіви озимих та ярих зернових культур. Град був такої величини, що під час зливи загинула навіть значна кількість домашньої птиці¹⁰⁸. Усі ці явища створили відчутні проблеми із забезпеченням м'ясними ресурсами та особливо із хлібом.

Нагадаємо, що восени 1917 р. Літинщина мала одні з найкращих показників щодо валового збору зернових культур і поступалася лише хліборобам Балтського повіту. Однак збір урожаю 1918 р. показав, що літинчани за цими показниками скотилися до числа відстаючих, пропустивши сусідні Летичівський та Ушицький повіти. Якщо до кінця 1917 р. Літинський повіт мав 2,9 млн пуд. надлишків зернової продукції, то восени 1918 р. дефіцит жита і пшениці для забезпечення потреб громадян сягав 3,3 млн пуд.¹⁰⁹ Це вже були реальні ознаки голоду, що міг статися в повіті. Зокрема дефіцит продовольства створював реальну загрозу для 3195 мешканців Сосонської, 13 936 громадян Межирівської та переважної більшості селян Кожухівської волостей¹¹⁰. На межі голодної зими 1918–1919 рр. опинилися й дяківчани, господарства яких також постраждали від градобою і несприятливих кліматичних умов. Точних даних про

¹⁰⁷ Краевая жизнь. Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 67. — С. 4.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 199 зв.

¹⁰⁹ Підраховано за: Календар. Справочна книжка на 1919 рік. — Кам'янець-Подільський: Друкарня Когана і Дунаєвського, 1919. — С. 56–57.

¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 47, арк. 283.

кількість мешканців села, котрі потребували продовольчої допомоги, встановити не вдалося.

Значні проблеми із забезпеченням хлібом відчувалися в повітовому центрі. У місті внаслідок відсутності регулювання і поширення спекуляції ціни на продукти харчування неймовірно зростали. Лише у вересні вартість одного буханця хліба (ймовірно, вагою 2 кг) підвищилася від 1 крб 50 коп. до 7 крб, що викликало справедливий протест мешканців міста¹¹¹.

Показовою може стати доля 26 малолітніх сиріт, що утримувалися в міському притулку Літина. Сталося так, що директор покинув заклад, а земська каса на харчування дітей не знайшла жодної копійки. Тому контингент сиротинця опинився на межі голоду. У скрутній ситуації відгукнулися мешканці села Рибчинець, які за власною ініціативою зібрали і привезли до притулку 8 пуд. борошна, 2 пуд. пшона, 0,5 пуд. крупи, що, безперечно, врятувало сиріт від голодного існування¹¹².

Влада намагалася частково компенсувати запаси борошна і круп за рахунок так званого «мірчука», тобто десятої частини від перероблених на млинах зернових ресурсів. Вказана натуральна повинність згодом передавалася власниками підприємств до сховищ ДХБ. Але така «новація» викликала неабияке обурення селян, які погрожували провести масштабні виступи проти продовольчих органів і хлібного бюро. За повідомленням агента ДХБ Андрича, орендар крупорушки Микулинець зупинив роботу підприємства. Щоб запобігти силовому протистоянню між ним і селянами при спробах стягнути податок, він закрив млин і зник із села¹¹³. З цього приводу літинський повітовий староста О. Ліпкін та міський голова А. Винославський прохали С. Кисельова залишити у силі грошові розрахунки за переробку і тим підтримати спокій у повіті¹¹⁴.

У критичній ситуації із забезпеченням товарами населення повіту позитивно проявили себе органи кооперації, навіть не зважаючи на те, що орієнтація гетьманського уряду була спрямована на монопольне становище великого фінансового капіталу і харчової промисловості. Утворені у травні 1918 р. такі організації як «Протофіс» (Всеукраїнська спілка представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства) та «Сутозіф» (Спілка товариств заводчиків і фабрикантів України), фактично, призводили до руйнації кооперативної економіки, зокрема, у сфері фінансів, заготівель і переробної промисловості. Зрозуміло, що економічна політика гетьманату була спрямована на зміцнення цих фінансово-

¹¹¹ Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 41. — С. 2.

¹¹² Там же. — С. 4.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 148, арк. 166.

¹¹⁴ Там само, арк. 184.

економічних структур і уряд робив усе для того, щоб забезпечити їхній пріоритетний розвиток. Монополія держави на хліб та олійні культури відчутно вдарила по дрібним переробникам і позбавила кооперацію одного з найприбутковіших видів заготівель.

Гетьманські урядові структури негативно ставилися до роботи кооперативних установ і організацій, внаслідок чого державні органи здійснювали реквізиції майна, арештовували кооперативних діячів, створювали економічну і фінансову блокаду та забороняли проводити організаційно-кооперативну роботу серед товариств краю. На наше переконання, основним аргументом для застосування антикооперативних дій стала надмірна політизація кооперативного руху, насамперед той факт, що більшість його лідерів відносилися до антигетьманського табору. Це негативно позначалося на стосунках між урядовими структурами гетьманату і кооперацією.

Слід зазначити, що з перших днів існування гетьманський уряд удався до непопулярних кроків, що відразу ж насторожило і викликало занепокоєння громадськості. Попранням завойованих революцією прав українські кооператори вважали наказ міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба про заборону зібрань, що змушував брати дозвіл на проведення загальних зборів, нарад, з'їздів у місцевої міліції з обов'язковою присутністю представника цього органу¹¹⁵. Зокрема, в «Меморандумі» до губстарости С. Кисельова відзначалося: «[...] кооперативні установи, що складаються з місцевих діячів, які обороняють нарід від визиску неситих спекулянтів й які вільно працювали в найсуворіші часи старого режиму, звертають на себе найпильнішу увагу адміністрації. Труси, арешти без жодних серйозних даних, з випусканням через деякий час [...], перетримування по цілим місяцям під арештом ні в чому неповинних інструкторів кооперації, конфіскація в кооперативних складах української літератури, яка вільно продається по всіх других книгарнях, — усе це має вигляд якоїсь помсти й дикого знущання над усім тим, що стоїть ближче до народу, говорить по-українськи, обороняє інтереси народних мас»¹¹⁶.

У травні 1918 р. в Хмільнику відбувся з'їзд представників кооперативних товариств Літинщини, на якому учасники утворили повітовий кооперативний комітет під керівництвом Д. Головчука. До речі, на той час на теренах повіту діяло близько 150 споживчих товариств та 25 кредитних кооперативів, які охоплювали всі населені пункти, а в деяких з них працювало по декілька кооперативних установ¹¹⁷. Крім того коопе-

¹¹⁵ Нова Рада. — 1918. — 5 червня.

¹¹⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1543, оп. 1, спр. 4, арк. 353–354.

¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 148, арк. 35.

ратори обрали кандидатів до повітового продкомітету — Туркевича, Козиря і Сакевича. До них приєдналися делегати від «Селоспілки» Марієвич, Дранчук і Лілик, які разом утворили досить потужну фракцію в складі повітової продуправи. Однак наляканий генерал О. Ліпкін зразу спрямував депешу до губстарости із запитанням: чи можуть обрані громадяни рахуватися членами продкомітету й, взагалі, що собою являє кооперативний комітет?¹¹⁸

Як свідчив розвиток подальших подій (арешт Д. Головчука, заборона зібрань і т. п.) налагодження співпраці між владою і кооперацією не відбулося. Разом з тим, за рахунок консолідації зусиль на рівні України (утворення всеукраїнських спілок «Дніпросоюз», «Централ», «Україн-банк» та ін.) все ж таки вдалося зняти напругу у забезпеченні населення товарами першої необхідності. До речі, на теренах Літинщини успішно діяла Літинська повітова споживспілка, а в Дяківцях існували засновані 1914 р. Дяківецьке ощадно-позичкове товариство та відкритий 30 червня 1916 р. кооператив споживачів¹¹⁹. Вони співпрацювали з подільським «Союз-банком», підтримували взаємовигідні стосунки з іншими крайовими спілками. Така діяльність кооператорів позитивно впливала на забезпечення дяківчан товарами першої необхідності, задовольняла їх потреби у кредитах та засобах виробництва тощо.

Крім зазначеної вище плідної роботи кооперативних установ до проблем забезпечення громадян товарами і послугами приєдналися існуючі на території Літинщини профспілкові об'єднання. Так, в Літині організувалася спілка, засновники якої Ушер Аківіс, Вольф Вільдерман, Хаїм Брун та інші ставили за мету сприяти вирішенню житлових проблем та широко захищати інтереси орендарів житлових і нежитлових приміщень¹²⁰.

Показовою в частині впливу більшовицької ідеології може стати Хмільницька профспілка робітників об'єднаних цехів. Переконає лаконічність постановки мети цієї спілки: захист економічних, політичних і класових інтересів своїх членів і сприяння розумовому, професійному і політичному їх розвитку. У вирі революційних подій головним завданням правління спілки мало стати організація та керівництво страйками¹²¹. Тому не дивно, що засновники спілки єврейські діячі Меєр Заславський, Шмуль Найфель, Мендель Талкер та ін. були несподівано здивовані

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Подольн В.В., Рекрут В.П. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.). — Вінниця, 2005. — С. 402, 421.

¹²⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 12, спр. 154, арк. 3.

¹²¹ Там само, спр. 162, арк. 3.

відмовою суду в реєстрації спілки, адже страйки як такі в Українській Державі П. Скоропадського були заборонені¹²².

Характерно, що перебуваючи, практично, під наглядом жандармських органів політичного контролю, майже всі професійні спілки та громадські організації вдавалися до економічного захисту своїх членів, використовуючи найбільш популярну тоді форму — споживчі кооперативи (товариства). Зокрема керівництво Літинської профспілки ремісників уже на початку 1918 р. зрозуміло, що ніхто, крім них, не буде предметно займатися проблемами забезпечення членів спілки товарами першої необхідності, тому й вирішили утворити власний кооператив споживачів. При цьому засновниками його виступили Шимон Лангерман, Лейба Борохович, Сруль Щербеліс та ін., які бралися постачати продукти харчування та матеріальні ресурси для промислів, а також зберігати гроші і поліпшувати добробут пайовиків¹²³.

Подібні товариства виникли серед громадських об'єднань, зокрема жіноцтва, службовців літинського земства, громадян містечок і навіть селян, які, відчувши усю залежність власної кишені від дорожнечі місцевих базарів, взялися організовувати споживчі кооперативи як ефективний спосіб колективної форми взаємодопомоги у вирішенні нагальних проблем. Лише впродовж травня–серпня 1918 р. було зареєстровано 15 товариств споживачів у різних куточках Літинщини. Так, у Літині з'явилися товариства «Економія» та «Загальна користь», у Хмільнику відкрилися товариства «Економія» і «Новобазарівське». Об'єдналися для спільного подолання проблем товарного голоду селяни Майдану-Голосківського, Лип'янівки, Брусленова, Головінець, Пеньківки, Багринівців та ін.¹²⁴

Таким чином, незважаючи на те, що в економічному плані влада гетьманату не підтримувала кооперацію і переслідувала лідерів кооперативного руху за втягування їх у політичну боротьбу (утім, основоположний принцип кооперації — не займатися політикою та релігією), органи реєстрації і політичний нагляд режиму не гальмував добровільного об'єднання громадян у споживчі товариства та інші форми кооперації та не створював засторог у спілковому будівництві кооперації в Україні й на Літинщині зокрема.

¹²² Там само, арк. 31.

¹²³ Там само, спр. 149, арк. 1–2.

¹²⁴ Там само, спр. 151.

Фінансові негаразди місцевого самоврядування. Стан культурно-освітнього життя Літинщини

Переслідування членів Літинської земської управи з боку влади призвело до несвоєчасного визначення джерел надходжень до місцевого бюджету. Внаслідок того земство та його управа залишилися без жодних засобів для існування. Це, фактично, позбавило місцеве самоврядування коштів і залишило без фінансування повітові й волосні управи, установи освіти, медицини, громадського порядку тощо. Заборгованість із зарплати змусила більшість працівників управи припинити роботу (агрономи, частина ветеринарів, працівники лікарень і т. п.). Власне, упродовж певного періоду управлінські функції здійснювали лише голова В. Липкань та М. Черній, а заступник П. Зарубайло в зв'язку зі вступом до учительського інституту написав заяву на звільнення¹²⁵.

Водночас повітовий староста О. Липкін продовжував тиснути на повітову управу й навіть умовив губернського старосту С. Кисельова звільнити В. Липканя та замість нього призначити нового керівника. Дійсно, у серпні до Літина прибув з Умані полковник К. Кушнеревський з наказом обійняти посаду голови Літинської повітової управи. Він вимагав негайно передати справи, але після ознайомлення з актом ревізії, де до діючого голови управи не було жодних претензій, полковник відмовився займати керівну посаду й відбув до попереднього місяця служби¹²⁶.

Залишившись на посаді, В. Липкань намагався знайти вихід зі скрутного становища, у першу чергу у вирішенні питань забезпечення транспортом службовців земства та установ, які з огляду на виконання професійних обов'язків (лікарі, службовці варти, статистики, податкові та інші інспектори тощо) потребували транспортних послуг. Вийшло так, що підрядник Літинської поштової станції І. Шрайбер у зв'язку з відсутністю оплати за використання гужового парку, що вилилось у величезну заборгованість з боку земства, з 1 серпня припинив надавати власних коней для роз'їздів апарату управи та земських діячів, котрі мали право на безкоштовне користування поштовими фаєтонами. Внаслідок цього закрилися поштові станції в Дяківцях, Багринівцях, Вівсяниках, Межирові, Уланові та Літині¹²⁷. Без пересування теренами повіту службовці управи та інших структур виконавчої влади практично перестали впливати на життя. Тому управлінці вирішили видавати земським

¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 119, арк. 50.

¹²⁶ Там само, арк. 11 зв.–12.

¹²⁷ Там само, спр. 191, арк. 5.

працівникам, службовцям варті і судовим слідчим та іншим відповідальним керівникам готівкові кошти для користування кіньми, наймаючи їх у господарів. Однак значні транспортні витрати призвели до чергових проблем із фінансовими ресурсами й тому управа вирішила організувати народні поштові станції за рахунок утримання на балансі земства. У такому випадку замість 140 коней (70 пар), якими користувалися всі службовці, постановили утримувати лише 40 пар, розмістивши їх на станціях так, щоб можна було охопити територію всього повіту¹²⁸.

Проте у цій ситуації найбільше обділеними залишилися літинські чиновники, яких обслуговувала лише одна пара коней, що створювало незручності та навіть суперечки між керівниками відділів і відомств. Тому для ліквідації цієї проблеми вирішили придбати ще дві пари коней й доручили цю справу особисто голові управи В. Липканеві.

Голова управи, отримавши санкції на поповнення гужового парку, за пропозицією І. Шрайбера, вирішив виїхати до Вінниці, де у його знайомого підрядника можна було придбати коней у 2 рази дешевше, ніж у Літині. Однак у повітовій касі не знайшлося потрібної суми. Тому В. Липкань, прихопивши 1 тис. крб з каси управи й позичивши 10 тис. крб у приватних підприємців, уранці, 11 листопада 1918 р., разом з І. Шрайбером земськими кіньми вирушили до Вінниці. Проте між Ксаверівкою і Якушинцями їх перестріли 4 озброєних грабіжників, відібрали ті самі 11 тис. крб та ще близько 4 тис. крб власних коштів, які були в гаманцях постраждалих. Крім того, нападники з І. Шрайбера зняли бурку і золоту обручку, а В. Липканя залишили без кожуха. Затим бандити видали кожному по 75 крб на дорогу, а самі сіли в бричку і зникли. Незважаючи на негайне повідомлення про грабїж вінницькій і літинській варті, переслідування ніяких результатів не дало. Розбійники, заволодівши вагомою сумою в 15 тис. крб та ще й «земським виїздом» — парою коней і бричкою, зникли безслідно¹²⁹.

Не краще склалися справи в міській управі Літина. Голова міста А. Винославський не подав заявку на виділення державної позики, мотивуючи відмову небажанням призвести місто до боргів¹³⁰. Зрозуміло, що управлінці змушені були скоротити витрати й, зазвичай, урізали бюджет на комунально-санітарні послуги. Вже дуже швидко з цього приводу в губернській газеті «Слово Подолии» з'явилася нищівна критика. Ось що писав власний кореспондент часопису про Літин: «Санітарний стан нашого міста, безумовно, поза всякою критикою: по обидва боки базарної

¹²⁸ Там само, арк. 5 зв.

¹²⁹ Там само, арк. 23–24.

¹³⁰ Там само, спр. 120, арк. 15 зв.

площі красуються поряд два відхожих місця — старе дерев'яне і нове муроване. Вигрібні ями їхні уже давно переповнені через край.

Численні гнойові купи у вигляді пірамід височіють на поверхні цих великих площ. На багатьох вулицях, навіть центральних, величезні калюжі, які ніколи не висихали, місцями навіть цілі озера, що називаються у нас “чорнильницями”.

Нерідко на вулицях ви можете побачити дохлих собак і кішок і т. п., але прибрати ці принади нікому в голову не приходять.

Все описане тут торкається, зрозуміло, тільки центральної, так би мовити, “буржуазної” частини міста. Що ж до так званої у нас “Капцанівки” — величезної частини міста, заселеної переважно бідняками, де бруківки взагалі немає, то остання насправді представляє собою суцільну клоаку.

У дворах тут відхоже місце — велика рідкість. Громадських — і близько немає, тому справедливо буде визнати цю місцевість як суцільне відхоже місце»¹³¹.

«Знеславлений» на всю округу літинський міський голова, щоб якось реабілітуватися, скликав позачергове засідання думи та запропонував на концесійних засадах улаштувати в місті електричне освітлення. Навіть знайшовся підприємець М. Аківісон, який погодився вкласти кошти у таку справу. Однак представник фірми «Інтеко» з Києва та технічно-будівельний кооператив «Вінкотех» з Вінниці також подали заяви на виконання таких робіт і тим створили конкуренцію відомому в Літині підприємцю¹³². Нам невідомо, чи восени 1918 р. літинчани побачили світло, але судячи з того, що дума декілька разів змінювала терміни розгляду справи по суті, можна передбачити, що більшість мешканців продовжували пересуватися у власних оселях при свічках і канделябрах.

Усе ж іноді влада намагалася поліпшити економічну ситуацію в повіті. Тут варто зупинитися на деяких ініціативах губстарости С. Кисельова. Зокрема, переконавшись, що державні організації «Кітоп», «Осо-топ», «Снабюз» та інші не спроможні забезпечити населення дровами, посадовець запропонував організувати заготівлю палива за рахунок місцевих ресурсів під гарантії уряду. У такий спосіб земуправи 6 повітів, в тому числі й Літинського, заготовили 805,5 тис. пуд. дров і в перспективі мали нарубати ще 6,4 млн пуд. Така кількість дров повністю забезпечувала потреби населення повіту¹³³.

¹³¹ Дима. Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 87. — С. 2.

¹³² Ното. Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 106. — С. 2.

¹³³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 149, арк. 300.

Однак це були заходи місцевого масштабу, а на рівні держави таких кроків не відчувалося. Відсторонення кооперативних установ від участі у стабілізації економічного життя держави переконливо свідчить про політику гетьманської олігархії, направлену на знищення потужних конкурентів, якими були провідні господарсько-фінансові кооперативні установи. Крім того, гетьманський режим удався до ганебної практики зведення політичних рахунків зі своїми опонентами, що негативно вплинуло на встановлення співпраці між владою та кооперацією. Тому цілком логічно, що подільські кооператори були змушені стати на шлях боротьби з антикооперативними засадами діяльності гетьманського уряду. Для цієї боротьби подоляни обрали нову українську політичну силу, яка формувалася під прапором організації Український національний союз (УНС) і ставила за мету повалення гетьманського режиму.

Незважаючи на певні проблеми у взаєминах української інтелігенції та влади, гетьманат здійснював активну національно-культурну політику. За її реалізацію в краї відповідали окремі управлінські структури, зокрема губернський комісар з народної освіти Ю. Щириця та органи самоврядування. Збереження й розширення закладів народної культури підтримував губернський староста С. Кисельов. Одним із перших його розпоряджень стала заборона переслідувань культурно-освітніх установ, які з перших днів існування нової влади зазнавали гонінь. «Якщо виявиться, що хтось з членів селянських спілок веде шкідливу пропаганду проти існуючої влади, — пропонував староста, — то таких осіб треба притягати до відповідальності», а організації просвітницького характеру не закривати¹³⁴.

Якщо впродовж 1917 р. на теренах повіту діяли «Просвіти» лише в містах і містечках (Літин, Хмільник, Сальниця, Новоколястинів), то в першій половині 1918 р. до них приєдналися сільські організації в Березні, Маньківцях, Северинівці та Бруслинові¹³⁵. Однак зі зміною влади відбувся певний перегляд поглядів з боку духовництва, які за попередній період змушені були підкорятися вимогам громади. Прикметною історією може стати випадок в містечку Сальниця, де в 1917 р. місцевий священник віддав свій порожній будинок під «Просвіту». Зробивши відповідний ремонт, просвітяни облаштували там бібліотеку й проводили культурницькі заходи. Утім з приходом до влади П. Скоропадського панотець передумав і поставив вимогу негайно звільнити приміщення: «Я дозволив тому, що його взяли б і без дозволу, але зараз, коли період свавілля минував, я вимагаю своє; при тому я, як пастир духовний, не потерплю,

¹³⁴ Там само, спр. 3, арк. 3.

¹³⁵ Там само, ф. 2201, оп. 2, спр. 375, арк. 8.

щоб під моїм дахом читали нецензурні твори якогось там Шевченки, який і раніше переслідувався законом»¹³⁶.

1918 р. став для просвітян повіту певним кроком до зростання кількості осередків товариства. До перерахованих вище сіл додалися відкриті товариства в Багринівцях, Лозній і Радівці. Загалом на теренах повіту діяло 11 осередків «Просвіти»¹³⁷.

У Дяківцях «Просвіту» відкрити не спромоглися. Причиною тому стала відсутність у селі чітко орієнтованої української інтелігенції. Зокрема керівництво існуючих кооперативних товариств більше опікувалося економічними питаннями, і проблемами в галузі культури та освіти особливо не переймалося. Отець Микола ставився до просвітян з певною недовірою, а вчитель місцевої школи І. Єрмолаєв був прихильником «єдиної і неподільної Росії» й тому негативно оцінював будь-які заходи щодо популяризації української культури. До речі, у 1919 р. він перестав учителювати та став псаломщиком місцевої православної церкви¹³⁸.

Здобутками культурної політики на Поділлі було відкриття у 1918/1919 навчальному році 89 навчальних закладів: 31 нижчої початкової школи (1–4 роки навчання), 28 вищих початкових шкіл (3–4 роки навчання), 30 середніх шкіл (8–11 класи). Серед останніх були 6 українських гімназій і школи національних меншин, зокрема, у Кам'янці-Подільському — 2 польські гімназії¹³⁹.

Певну роботу щодо поліпшення культурно-освітніх справ у повіті проводив літинський комісар із питань народної освіти М. Гардецький, який обійняв цю посаду з 1 лютого 1918 р.¹⁴⁰ Водночас на Літинщині існували 246 нижчих і 6 вищих початкових шкіл та лише 4 середніх навчальних заклади¹⁴¹. У 1918 р. до діючих закладів мали приєднатися ще 8 вищих початкових училищ¹⁴². Однак певна кількість з них не працювала, позаяк приміщення були зайняті військовими підрозділами, а частина — через відсутність учителів¹⁴³. З цього приводу влада ухвалила

¹³⁶ «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1921): збірник документів і матеріалів / упорядкування, вступна стаття В. Адамовського, Б. Крищука. — Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. — С. 128.

¹³⁷ Підраховано за: «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1921).

¹³⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 308.

¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 28, арк. 27.

¹⁴⁰ Там само, спр. 19, арк. 18.

¹⁴¹ Календар. Справочна книжка на 1919 рік. — С. 88.

¹⁴² Хроника // Подольский край. — 1918. — № 210. — С. 4.

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 34, арк. 184.

рішення про негайне звільнення приміщень навчальних закладів, в тому числі на Літинщині, де такі проблеми зустрічалися найчастіше.

Сталого розвитку набула відкрита в 1917 р. Літинська гімназія, де разом навчалися 80 хлопців і дівчат. Того року прийом до закладу відбувався на конкурсній основі, внаслідок чого декілька десятків учнів не змогли подолати конкуренцію. Тому вирішили організувати додаткові паралельні класи, але за рахунок повного утримання батьків¹⁴⁴. Крім того, при гімназії було відкрите реальне відділення, що ще більше підняло престиж навчального закладу. Керівництво гімназії влаштовувало конкурс на заміщення посад викладачів і сподівалося до початку навчального року підібрати вчителів української мови, фізики і природознавства¹⁴⁵.

Найголовнішим здобутком культурної політики гетьманату на Поділлі стало відкриття 22 жовтня 1918 р. першого вищого навчального закладу — Кам'янець-Подільського державного університету¹⁴⁶. З цього приводу освітяни Літинщини надіслали своє вітання: «Народне учительство Літинського повіту, спільно з професорами і студентами, святкує великий день відкриття огнища української культури, Подільського державного університету. Вітаючи склад університету, учительство надіється і чекає, що могутній ґрунт для рослин української культури дасть перших діячів і для дорогого серцю Поділля, як і неньці Україні, котрі підуть по дорозі справжньої праці на користь українського народу. Учительська рада»¹⁴⁷.

Однак ці заходи не усували причини опозиційності української інтелігенції до влади. Переважна більшість з них підтримувала утворення Вінницької філії УНС, заснованої у жовтні 1918 р. Її президію очолював О. Базилевич, а до складу входив також Ю. Щириця¹⁴⁸.

Зазначимо, що восени 1918 р. на Літинщині було встановлено лише умовний порядок. Проблеми з фінансуванням соціальної сфери, відсутність коштів на зарплату працівникам освіти, скорочення офіційних послуг викликало справедливе незадоволення громадян. У вересні земська управа висунула клопотання про надання їй урядової позики в розмірі 700 тис. крб, без якої народні школи, лікарні і т. п. в найближчий час могли закритися. Проте, за висновками МВС разом із департаментом

¹⁴⁴ Краєвая жизнь. Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 101. — С. 2.

¹⁴⁵ Литин // Слово Подолии. — 1918. — № 104. — С. 2.

¹⁴⁶ Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / укладач, автор переднього слова і досліджень О.М. Завальнюк. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. — С. 2.

¹⁴⁷ Там само. — С. 256.

¹⁴⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 248.

місцевого самоврядування, кредит рекомендували надати не більше 350 тис. крб¹⁴⁹, які, до речі, управа до кінця року так і не отримала. Тому й не дивно, що з вуст учителів, звичайних службовців, санітарок і фельдшерів та, своєю чергою, пересічних громадян, які втратили можливості отримати елементарну медичну допомогу, звучали критичні висловлювання на адресу влади та відверті заклики до повалення існуючого режиму.

Гетьманська влада, розчарувавшись діяльністю попереднього складу органів місцевого самоврядування, вирішила змінити склад гласних земських зборів і міських дум, їх чисельність і правила обрання. Ідейні засади майбутніх виборів було оприлюднено в заяві Ради Міністрів ще у травні 1918 р. Ішлося про те, що потрібно, «зберігши загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечили б продуману та продуктивну роботу для добра місцевого населення»¹⁵⁰. Зокрема 5 вересня та 2 жовтня 1918 р. було ухвалено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст»¹⁵¹. За висновком тодішнього міністра внутрішніх справ І. Кістяківського, земське життя мала спрямовувати «середня курія — хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний»¹⁵². Планувалося відновити триступеневу куріальну систему виборів на основі майнового цензу. Крім того, збільшувалася кількість гласних до міських дум і земських зборів. Для дум Літина число гласних встановлювалося в кількості 24 осіб, для Сальниці — 34, Хмільника — 30, а до земських повітових зборів мали входити 60 обранців. За прохання повітової виборчої комісії, враховуючи фінансову кризу Літинського земства, губстароста С. Кисельов дозволив виплачувати зарплату членам комісії за рахунок державних коштів¹⁵³.

Проте на реалізацію задуманих перевиборів у режиму П. Скоропадського часу не залишилося. Події розгорталися так, що потрібно було шукати шляхи заспокоєння загостреної політичної ситуації в Україні. Згодом він з гіркотою згадував: «З одного боку, всі ці земські діячі, що з'являлися завжди під виглядом затравлених овечок, насправді ж влаш-

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 221, арк. 75 зв.

¹⁵⁰ *Решт О.* У робітнях історичної науки. — С. 114.

¹⁵¹ *Кравчук О.М., Марценюк Н.М.* Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.). — С. 171.

¹⁵² *Решт О.* У робітнях історичної науки. — С. 114.

¹⁵³ *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 63.

товували, де могли, відчайдушний саботаж; з іншого боку, неналагоджений апарат уряду на місцях надавав можливість негідним елементам, з числа місцевих органів, перевищувати свою владу і звалювати потім все на голову центрального уряду»¹⁵⁴.

Підбиваючи підсумки діяльності Літинської повітової управи за 1918 р., слід зауважити, що гетьманський переворот 29 квітня негативно вплинув на її роботу. Повітовий староста генерал О. Липкін намагався змінити раніше визначену демократичну програму, застосовував усі засоби для перебудови земського життя в зовсім інших правових рамках — так характеризував цей період голова управи В. Липкань у звітній доповіді у грудні 1918 р.¹⁵⁵ За відсутності обіцяного кредиту літинським управлінцям упродовж жовтня–листопада 1918 р. вдалося зібрати майже 800 тис. крб земських зборів і провести декілька важливих заходів у соціально-освітній сфері. Так, було погашено заборгованість із зарплати службовцям і фахівцям, що утримувалися за рахунок місцевого бюджету; відкрито в Літині госпрозрахункову поштову станцію, яка обслуговувала потреби земства і пересічних громадян; удалося облаштувати тверде покриття частини шляху Кожухів — Хмільник. Крім того, відділ нар-освіти, відремонтувавши колишню в'язницю під навчальний заклад, зумів відкрити у Хмільнику вчительську семінарію; розпочали роботу 4 вищих початкових училища в Новокостянтинові, Уланові, Багринівцях і Радівцях; на придбання шкільних підручників і посібників витратили 170 тис. крб та розпочали заходи щодо відкриття ще 12 початкових училищ. Також відкрили відділ позашкільної освіти і приступили до організації вечірніх курсів для дорослих. На баланс земства було прийнято сиротинець, який функціонував у Літині за рахунок пожертв різних осіб і благодійних товариств, але згодом опинився без засобів для існування¹⁵⁶.

Фінансові проблеми стали на заваді відкриттю сільськогосподарської школи та ремісничих майстерень інвалідів. Також літинські управлінці не спромоглися (або не захотіли) облаштувати 2 лікарні для хворих на сифіліс, кошти на що виділялися з держбюджету¹⁵⁷.

Варто зазначити, що на теренах повіту потреба в налагоджені боротьби з наслідками «хвороб від задоволення» дійсно існувала. Тут ці пошесті поширювали вояки-дезертири та дівчата «легкої поведінки», котрі, як правило, працювали на місцевих гуральнях і цукроварнях, мешкали в їх гуртожитках і займалися розпустою. За даними лише

¹⁵⁴ Рубльов О.С., Ресніт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 110.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 119, арк. 16 зв.

¹⁵⁶ Там само, арк. 17–18.

¹⁵⁷ Там само.

Терешпольської волості, у них було офіційно зареєстровано 8 інфікованих сифілісом та 4 особи хворіли хронічним «перелоєм» (гонореєю)¹⁵⁸. Про справжню кількість носіїв венеричних хвороб у повіті інформація відсутня.

Водночас в умовах украї обмежених фінансових ресурсів управа оплатила видатки за оренду приміщень для Старокостянтинівської, Сальницької та Терешпольської лікарень, за утримання фельдшерського пункту в Кожухові¹⁵⁹. Тоді ж було ухвалено рішення про відкриття амбулаторного пункту в Дяківцях, завідувачем якого призначили А. Старцунова¹⁶⁰. Упродовж 1918–1923 рр. він очолював цей заклад, надавав медичні послуги дяківчанам і доклав чимало зусиль для боротьби з епідеміями.

Незважаючи на негативне ставлення до діяльності «Просвіт», управа підтримала ініціативу керівника радівського осередку, і водночас голову місцевого кредитного кооператива — Д. Головчука і також виділила кошти в розмірі 3 тис. крб на облаштування й відкриття у селі вищого початкового училища¹⁶¹.

Не залишили наодинці з горем матір гімназиста Барановського, якого застрелили в Літині службовці державної варті. Приголомшеній трагедією жінці з резервних коштів виділили матеріальну допомогу в розмірі 3 тис. крб¹⁶².

Загалом, незважаючи на складність взаємостосунків між повітовим старостою і земством, останнє проводило певну діяльність, яка спрямовувалася на покращення рівня соціально-культурного життя мешканців повіту.

Антигетьманська боротьба. Падіння режиму П. Скоропадського

Відчуваючи незадоволення населення, влада намагалася з допомогою жорстоких покарань припиняти виступи проти гетьмана і будь-якими методами залякати мешканців. Які емоції у жителів Літина міг викликати випадок, що стався на греблі міського ставка, коли за присутності декількох гласних міської думи кінні вартіві, попри те, що було достатньо місця для проїзду, врзались у натовп, повалили на землю декількох жінок

¹⁵⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Р-4929, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁵⁹ Там само, арк. 35.

¹⁶⁰ Там само, ф. Р-196, оп. 1, спр. 3005, арк. 5.

¹⁶¹ Там само, арк. 35 зв.

¹⁶² Там само, арк. 36.

і побили їх нагайками?!¹⁶³. Ця пригода викликала навіть у депутатів величезне обурення й вони висловлювалися за те, щоб таких злочинців карав народ.

Загалом співробітники літинської повітової державної варти під керівництвом Ф. Артемишина¹⁶⁴ в кількості 367 службовців зарекомендували себе з негативного боку¹⁶⁵. Співробітники варти, як і їх попередники, продовжували зловживати службовим становищем. Зокрема начальник Старосинявської ділянки побив міщанського старосту Я. Шварцмана, містечкові вартові погрузили в хабарництві, пияцтві й т. п.¹⁶⁶

Подібна поведінка представників влади фіксувалася повсюди й тому напружена соціально-економічна атмосфера стала сприятливим ґрунтом для інтенсивного розгортання повстанського руху, який організували політичні противники гетьмана — українські соціал-демократи та есери, а також більшовики. За даними К. Гуменюка, на Поділлі у березні–листопаді 1918 р. діяло 193 повстанських загонів¹⁶⁷, частина з них виступила в окремих селах 6 повітів Поділля (Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Ольгопільському, Могилів-Подільському, Ямпільському)¹⁶⁸.

У зв'язку з цим С. Кисельов намагався будь-якими заходами забезпечити правопорядок на ввіреній території. 4 вересня 1918 р. він пропонував повітовим старостам залучити до гуртків найбільш активну й лояльну частину населення «зادля недопущення у села повстанців та агітаторів»¹⁶⁹. Усвідомлюючи недостатню чисельність і реальну спроможність державної варти, 18 жовтня 1918 р. С. Кисельов надіслав на місця депешу, в якій пропонував повітстаростам створювати добровільні дружини зі «свідомих хліборобів та інтелігенції». Завдання цих формувань зводилося до підтримки дій державної варти¹⁷⁰. До речі, в Літині, для виконання означених у вимозі губстарости завдань, 12 листопада створили таку дружину під командуванням штабс-капітана В. Ключника, але

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 120, арк. 3.

¹⁶⁴ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 27.

¹⁶⁵ Там само, спр. 6, арк. 140.

¹⁶⁶ Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. — С. 82, 154.

¹⁶⁷ Гуменюк К.С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. — Київ, 1977. — С. 150.

¹⁶⁸ Кравчук О.М. Діяльність С.І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля (1918 р.). — С. 339.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 9, арк. 133.

¹⁷⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 153.

реальних дій у придушені антигетьманських виступів вона не здійснювала¹⁷¹.

У перших числах листопада надійшли звістки про революцію в Австро-Угорщині. В деяких частинах почалися революційні «експеси», які закінчувалися арештами й навіть розстрілами своїх офіцерів¹⁷². Так, заворушення серед особового складу австрійських частин було зафіксовано в Межиріві¹⁷³. У Літинському гарнізоні, 5–6 листопада відбулися виступи революційно налаштованих австрійських вояків¹⁷⁴. Унаслідок відходу з України деморалізованих австро-угорських військ, активізувалися повстанські загони та відбувалися анархічні виступи численних груп селян. Так, 12 листопада мешканці Пеньківки та Яцківцець за участі окремих селян з Іскрені, Балина, Брусленова і Майдану Супрунівського, задалегідь придбавши зброю у від'їжджаючих австро-угорців, захопили економію Пеньківки та взяли в полон управляючого Е. Дзинського, лісничого Л. Дзинського і 2 вартових: Петренка і Боробчука. Загальне керівництво загonom здійснював унтер-офіцер із Яцківцець І. Купрійчук (він же Кучерук) та П. Дідусенко і брати Кислякови з Пеньківки. При цьому повстанці не висували ніяких політичних вимог, а, за даними агентів гетьманської варти, почали грабувати маєтки і фільварки. Вони були добре організовані на військовий лад, виставили пікети, зайняли кругову оборону в Яцківцях, звідки провели обстріл загону літинської повітової сотні. 15 листопада з допомогою вінницької повітової варти, яка прибула на допомогу, вдалося вибити повстанців з села. Втративши близько 10 чоловік, селяни відступили в напрямку Майдану Супрунівського, де в лісі вбили захоплених економа, лісника й одного вартового (Петренкові вдалося втекти). З-поміж вояків державної варти втрат не було, вони спалили в Яцківцях і Брусленові всі будинки, з яких вівся вогонь, і де мешкали повстанці¹⁷⁵.

За даними архівних документів, селяни інших місцевостей відновили напади на панські економії, особливо ті, які примушували їх повернути раніше награване або повністю компенсувати завдані збитки¹⁷⁶.

В умовах посилення боротьби проти гетьманату активізувалися більшовицькі угруповання. До речі, за даними таємного інформаційного

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 10, арк. 127.

¹⁷² Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 176, арк. 207.

¹⁷³ Завальнюк О.М., *Комарницький О.Б.* Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. — С. 92–93.

¹⁷⁴ Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и мат. В 3-х т., 4 кн. — Т. 1, кн. 1. — Киев: Наукова думка, 1967. — С. 403–405.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2207, оп. 1, спр. 1350, арк. 2, 5 зв.

¹⁷⁶ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 43, арк. 152.

відділу держарти, станом на осінь 1918 р. в Літинському повіті діяли окремі агітатори-більшовики, що проводили свою роботу під керівництвом осередку РСДРП(б) у Проскуріві. На Літинщині у полі зору таємного відділу перебували Ф. Підгорний та чоботар Абрамович із Васютинців Вівсяницької волості, С. Вельгус, П. Сивак і матрос Білаш із Мазурівки Хмільницької волості¹⁷⁷. У Літині з більшовицькою пропагандою засвітився член повітової продовольчої управи І. Сивицький, який, роз'їжджаючи по селах, агітував проти влади гетьмана. Разом з тим він відзначився як завзятий спекулянт, за що й був звільнений з посади¹⁷⁸.

У Хмільнику активно діяв голова місцевої професійної спілки робітників М. Тіке, привернув увагу керівника МВС І. Кістяківського більшовик Г. Таубін, котрий, обіймаючи посаду залізничного комісара за часів УЦР, продовжував працювати на цій посаді й за гетьмана¹⁷⁹.

За даними філерів, на Літинщині найбільшу загрозу існуючій владі становив Сергій Лященко, якого помилково відносили до більшовиків, але насправді він був українським есером. Член УЦР, молодий студент розповсюджував «Селянську грамоту»¹⁸⁰.

Крім перерахованих вище політичних опонентів існуючого державного ладу, варто звернути увагу на так званих політичних пристосуванців, які легко змінювали політичні орієнтири. Ідеться про відомих нам братів Цупріїв, котрі вже відзначилися як носії «нового й світлого майбутнього» під час «першого пришествя» більшовиків. Після квітневого перевороту 1918 р. й встановлення влади гетьмана П. Скоропадського брати Цупрії не припинили так званої «політичної діяльності». Зрозуміло, що поведінка молодиків, які у стані повного сп'яніння вночі гучно заявляли, що вони — делегати партії, де вже є 300 членів і незабаром спалахне повстання, не могла пройти непоміченою для агентів державної варти. Більше того, група нетверезих парубків за участі Цупріїв, завівши двох вартових у темний провулок, намагалася схилити їх до вступу в «партію» (не називаючи, в яку) та спробували відібрати зброю¹⁸¹.

Арешт братів став закономірним наслідком безсистемного життя й призивів до звинувачень в агітації проти державного ладу та підготовки повстання. Іван Цупрій потрапив до літинської в'язниці і лише 28 листопада 1918 р. на підставі рішення колегії суду, спираючись на наказ

¹⁷⁷ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 116, арк. 74-в.

¹⁷⁸ Там само, арк. 74.

¹⁷⁹ Там само, арк. 31, 54.

¹⁸⁰ Там само, арк. 105 зв.

¹⁸¹ Держархів Вінницької обл., ф. Д-172, оп. 28, спр. 573, арк. 12.

командира 2-го Подільського корпусу про звільнення всіх українських діячів (крім кримінальних елементів), його випустили з тюрми¹⁸².

Аналізуючи масив архівних документів та опублікованих матеріалів, можна сміливо стверджувати, що на теренах Літинського повіту до кінця 1918 р. більшовицька ідея не знайшла особливої підтримки. Епізодична праця нечисленних агітаторів та виступи «повстанських загонів», які, зі зрозумілих причин, радянські історики відносили до боротьби більшовиків за «встановлення влади рад» (поцінуючи їхні «повстання» не як звичайний бандитизм на тлі розгулу анархії), не можуть свідчити про «торжество ідей В. Леніна» на теренах Літинщини. Були й винятки, про які свідчить історіографія радянського періоду. Зокрема є інформація, що в Летичівському й Літинському повітах восени 1918 р. діяло понад 20 партизанських загонів, які в перших числах листопада об'єдналися під керівництвом М. Ревуцького і Н. Сандлера та захопили Летичів, встановивши контроль над значною частиною повіту. На цій території було проголошено «Летичівську радянську республіку»¹⁸³.

Схожа ситуація склалась у сусідній Деражні, де діяли загони Д. Туза, Л. Панасюка та С. Шиндера чисельністю до 400 чол. У середині листопада 1918 р. після кровопролитних боїв із державною вартою вони зайняли містечко, де проголосили радянську владу й утворили революційний комітет. Але всі ці самопроголошені «радянські республіки» припинили своє існування з приходом військ Директорії¹⁸⁴. Докладніше про участь військових формувань і поведінку керівників Літинщини в ліквідації так званої Летичівської радянської республіки йтиметься в наступному підрозділі.

Таким чином, квазідержавні локальні «республіки», які проголошувалися на Поділлі, були, з одного боку, результатом цілеспрямованих дій політичних сил (насамперед більшовиків) щодо виведення певних територій з-під юрисдикції Української Держави, а з іншого — стихійною спробою частини громад до самоорганізації на засадах легітимного — у недавньому минулому — гасла автономізації. У такий спосіб територіальні громади намагалися захиститися від діючої влади, держави, реквізицій тощо. За висновками В. Лозового, подібна тенденція до автоно-

¹⁸² Там само, арк. 34.

¹⁸³ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). — Москва, 1966. — С. 83.

¹⁸⁴ Антонишин А.П. Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень–листопад 1918 року). — С. 169.

мізації була типовим виявом «утопічної вузькорегіональної самосвідомості селян»¹⁸⁵.

Враховуючи складну соціально-політичну ситуацію навколо Дяківця, слід звернути увагу на поведінку дяківчан, які у зв'язку з повстанськими діями вищезгаданих збільшовичених селянських загонів опинилися в досить складній ситуації. Перегляд значного масиву архівних документів та опублікованих матеріалів і детальний аналіз науково-популярної літератури надає підстави стверджувати, що в Дяківцях упродовж періоду гетьманату не відбувалося серйозних заворушень і антидержавних виступів, тобто мешканці села уникали конфліктних ситуацій зі представниками влади та силових структур. Навпаки, інколи спокій сільчан порушували представники гетьманських владних структур. Зокрема, свої хуліганські звички проявляв дяківчанин Франц Дмуховський, який користувався в селі неоднозначною репутацією. Він служив в якійсь охоронній структурі гетьманату і частенько відвідував рідні Дяківці. Перебуваючи в селі, полюбляв заходити у шинок, де «провокатори» з числа кимось ображених наливали йому чарчину-другу, щоб він зачинав конфлікт. Як правило, Ф. Дмуховський влаштовував масштабну бійку, яка для деяких закінчувалася численними синцями, а іноді серйозними травмами¹⁸⁶. Однак такі випадки в побуті дяківчан не впливали на толерантне ставлення до гетьманату та його інституцій.

Такий висновок базується на тому, що якщо б у селі сталися будь-які надзвичайні події, то вони обов'язково були б відображені в матеріалах МВС, міністерства юстиції чи документації подільського губернського старости. Вивчаючи матеріали архівів цих відомств, ми не зустріли навіть згадки про випадки колективних виступів дяківчан. Це свідчить, що в селі мирно уживалися різні за політичними поглядами три найбільших національних меншини. Євреї були більш схильними до соціалістичних гасел і підтримували політичні програми «Бунду» і «Поалей-Ціон». В той же час українська громада виступала на боці українських есерів. Частина російської меншини підтримувала більшовиків, але переважна більшість з них стояла на позиціях збереження Російської імперії на чолі з «білим царем-батюшкою». В Дяківцях не відбулося релігійних конфліктів між мирянами православного, юдейського та католицького віросповідання, не грабували поміщиків, не знищували лісів і посівів. Дяківчани послідовно виконували норми чинного законодавства, проявляли толерантність до влади та взаємоповагу у стосунках між собою. На наше переконання,

¹⁸⁵ Лозовий В.С. Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навч.-метод. посібник. — Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М.І.), 2003. — С. 11.

¹⁸⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4896, арк. 25.

такий рівень суспільних стосунків характеризує більшість мешканців Дяківець як свідомих громадян і проникнутих духом цивілізації європейського рівня.

Відхід окупаційних військ восени 1918 р. крім загострення стосунків між владою і селянством підштовхнув до активізації злочинні елементи. З приводу цього було б невірно змальовувати лише позитивний бік життя дяківчан. З-поміж порядних селян були й такі, для яких наявність зброї, відсутність ефективно діючих органів правопорядку створювала можливість без особливих зусиль здобути «вагому калитку» чи заволодіти цінним майном. Тому деякі з дяківчан все частіше почали відкрито зі зброєю виходити на Летичівський шлях й очікувати свою жертву в урочищах Заковалева, Дубина та інших, зручних для нападу місцях. Кримінальними звичками вирізнявся А. Олійник, який був схильний до крадіжок громадського та особистого майна¹⁸⁷. Агресивними намірами проти євреїв характеризувалися декілька дяківчан, серед яких лідирував П. Іваньков-Ніколов¹⁸⁸. Він сколотив навколо себе групу прибічників, яка навесні 1919 р. провела декілька погромів та вбивств мирних мешканців.

У кінці 1918 р. низку злочинів здійснив А. Климчук. У лісі на шляху із Новокостянтинова він перестрів єврея Айзенберга, що йшов додому після базару, пограбував переляканого торговця, а потім убив¹⁸⁹. В іншому випадку А. Климчук організував напад на групу односельців — Афона Климчука, Ю. Ніколова, А. Окруцинського та І. Єрмолаєва, які везли з Новокостянтинова кооперативні товари. Лише злагоджені дії кооператорів дозволили швидко обеззброїти нападника, скрутити його та разом з ним на возі втекти від переслідувачів. До речі, бандити не відкривали вогонь, боючись вбити свого очільника¹⁹⁰. Загалом, у кінці 1918 — на початку 1919 рр. криміногенна ситуація в Дяківцях знову загострилася й призвела до декількох серйозних правопорушень.

Одним із чинників, що негативно вплинув і, фактично, прискорив падіння гетьманату, стало затягування процесів щодо розв'язання нагального земельного питання. Результати аграрної політики уряду П. Скоропадського на Поділлі висвітлено у статті А. Гури. Авторка зазначила, що після приходу до влади гетьман проголосив право приватної власності, як фундаменту культури і цивілізації, скасував «закон Центральної Ради про встановлення норми землеволодіння в 25 десятин і конфіскацію більших володінь». У липні було прийнято закон «Про засоби боротьби з

¹⁸⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, спр. 15021, арк. 32.

¹⁸⁸ Там само, спр. 19087, арк. 12.

¹⁸⁹ Там само, спр. 18836, арк. 18.

¹⁹⁰ Там само, арк. 18–18 зв.

розрухою сільського господарства», за яким, на її думку, селяни зі всім своїм майном передавалися в розпорядження поміщиків. Міністерство продовольчих справ встановило ціни на хліб до 1 грудня 1918 р., після цієї дати ціни було знижено на 25%. Міністр судових справ розіслав обіжник про те, щоб на місцях вживали найрішучіших заходів проти спекулянтів. Але ці дії не призвели до радикальних наслідків. Злиденне становище селянства, велика кількість невирішених проблем породжували негативні настрої в їх середовищі, що, на думку дослідниці, в кінцевому результаті призвело до масового невдоволення гетьманською владою і прирєкло її на загибель¹⁹¹.

Зауважимо, що спрямованість земельної політики уряду гетьманату визначається перш за все прорахунками Української Центральної Ради. Основними принципами гетьманської реформи уряд проголосив примусове державне втручання в хід реформи та забезпечення доступними засобами земельних потреб безземельного та малоземельного селянства. Можна виділити два етапи в аграрній політиці Української Держави. Перший (травень–липень 1918 р.) характеризувався діяльністю уряду із забезпечення селян землею. Проте землевласники не підтримали урядові заходи, а несприйняття селянськими масами земельної політики обумовило розгортання селянського повстанського руху влітку 1918 р.¹⁹² Другий етап (серпень–грудень 1918 р.) базувався на розробці основного земельного закону, зокрема діяльності створених одна за одною трьох аграрних комісій міністерства земельних справ. Але полярні погляди учасників аграрних комісій на можливі шляхи земельної реформи обумовили відхилення вже досить ґрунтового проекту комісії В. Леонтовича¹⁹³.

Загалом, торкаючись аграрної сфери, потрібно зазначити, що гетьман вважав її реформування справою великої політичної ваги, загальне покращення ситуації в сільському господарстві пов'язував із підвищенням продуктивності виробництва до такого рівня, який забезпечить у достатній кількості сировину для цукрової галузі. Засуджуючи непоступливість російського й польського дворянства, гетьман уважав, що без компромісних рішень не обійтися. Серед основних положень його кон-

¹⁹¹ *Гура А.* Деякі аспекти соціально-економічного життя подільського селянства доби Української Держави (1918 р.) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 р. — Київ, 1998. — С. 113–115.

¹⁹² *Ковальова Н.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 12–13.

¹⁹³ Там само. — С. 13.

цепції потрібно виділити такі, як передача всієї землі, крім плантацій цукрових буряків, лісів, землі, необхідної для кінських заводів та насінневих господарств за плату не безземельним, а малоземельним селянам¹⁹⁴.

Загалом можна дійти висновку, що уряд Української Держави ґрунтовно підійшов до розробки проблем земельної реформи, роблячи основний акцент на її економічному аспекті: завдяки зверненню до надбань дореволюційного аграрного законодавства ця спроба вигідно відрізнялася від політики Центральної Ради. Проте ігнорування громадсько-політичної ситуації обумовило невдачу реформи сільськогосподарської галузі. Аграрна програма П. Скоропадського відзначалася прагматизмом, чітким розумінням ситуації, що виникла, вибором дієвих засобів розв'язання нагальних потреб у цій сфері. Кінцевою метою реформування було визначено створення міцного прошарку середніх власників — господарської та військової опори режиму. Домінантою реформ стало відновлення всіх форм власності на землю, повернення її в товарний обіг, створення мережі земельних, земельно-ліквідаційних, особливих комісій¹⁹⁵.

Земельні реформи, на думку їх авторів, повинні були мати багатоступеневий характер. Низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати принципи, сформульовані в концепції гетьмана та представників його уряду. В червні було видано закони про право Державного банку скуповувати землі для їх продажу селянам з нормою землеволодіння в 25 дес., доповнений в листопаді регулюючим законопроектом, та про продаж і купівлю землі поза міськими оселями, яким виключались колективні форми господарювання. В жовтні створено Вищу земельну комісію. Однак втілити в життя задуми не вдалося. У цілому аграрна політика уряду П. Скоропадського була нерозривно пов'язана з робітничою, промисловою та фінансовою й породжувала невдоволення селянських мас, що виявилось гарним ґрунтом для антигетьманської пропаганди й, зрештою, стали основним рушієм повстання проти П. Скоропадського¹⁹⁶.

Підбиваючи підсумки висловимо декілька зауважень щодо причин падіння Української Держави. Ми, на відміну від частини дослідників, які розцінюють грабіжницькі напади на панські маєтки та економії, знищення майна заводів, фабрик і розкрадання матеріальних цінностей упродовж другої половини 1917 — першого півріччя 1918 рр., як прояв революційності політично зрілих народних мас, не вважаємо, що такі й подібні дії є свідомим вибором суспільства на шляху до демократичних

¹⁹⁴ *Решт* О. Павло Скоропадський. — С. 143–147.

¹⁹⁵ Там само. — С. 147–149.

¹⁹⁶ Там само. — С. 150–153, 156.

перетворень тогочасної України. Більша частина так званих «революціонерів» приєдналася до злочинів збільшовичених фронтовиків російської армії або стала жертвою безвідповідальних політиків місцевого штибу. Оцінюючи заходи гетьманату щодо вноормування недоторканності приватної власності та забезпечення чинності інших фундаментальних засад демократичного суспільства, ми дійшли висновку, що дії П. Скоропадського та його уряду у подоланні вищезазначених негативних явищ були в інтересах Української Держави. Однак спроби гетьмана змінити орієнтири (офіційне скасування державної самостійності України, проголошення федеративного союзу з «небільшовицькою Росією») вже не могли врятувати ситуацію. «Кадровий голод», вірніше неспроможність гетьманату впоратися з опозиційним рухом, спрямований на підрив існуючого ладу, загнав П. Скоропадського в глухий кут. Він добре усвідомлював, що проти нього ведуть деструктивну діяльність російські і українські більшовики, Союз російського народу, частина кадетів, російські націоналісти, чорносотенці, різні польські та єврейські партії, діячі Центральної Ради, уніати тощо¹⁹⁷. Підривали авторитет влади новопризначені керівники й службовці на місцях, що своїми діями дискредитували гетьманат як форму державного ладу. Чого варті дії вінницького повітстарости П. Гусакова і начальника держкварти А. Мончинського, які в одну ніч безпідставно заарештували 50 «спокійних і чесних» діячів Вінниці, кинувши їх до в'язниці. Без сумніву, не додавали авторитету гетьманській владі висловлювання А. Мончинського про те, що «учительство — це дрань, а мужиків усіх треба перевішати». Тому й не дивно, що навіть опозиційні політичні сили бачили в особах таких горекерівників «ворогів усього українського, всього демократичного і всього того, що має на меті створення сильної української держави»¹⁹⁸.

Широкий і неупереджений погляд на події періоду існування режиму П.Скоропадського надає підстави стверджувати, що причиною занепаду гетьманату стало невдоволення значної частини тогочасного українського суспільства її політичним курсом, невисока соціально-економічна ефективність і те, що держава того періоду будувалася на підмурках консервативної ідеї, непопулярної серед широких верств.

На наше переконання, апологетам гетьманського режиму можна сміливо заперечувати, адже незріле, неструктуроване суспільство, яке не має сталих громадянських і правових інститутів, а також політичних традицій, навіть використання демократичних атрибутів не рятує від анемії влади, охлократії, корупції, економічного занепаду, соціальних потрясінь.

¹⁹⁷ Там само. — С. 118.

¹⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 207–207 зв.

Тому на підставі аналізу ситуації, яка склалася в Україні впродовж того періоду, можна припустити, що авторитарний режим, заснований на сильній владі й виконавчій дисципліні, давав більше шансів на продовження державотворчого процесу, аніж аморфні структури схильних до нескінченних дискусій соціалістичних партій. Інше питання, як цим шансом скористався П. Скоропадський і чи дозволили йому зробити більше внутрішні й зовнішні обставини.

Частина III

У КРУГОВЕРТІ БОРОТЬБИ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ (грудень 1918 — листопад 1920 рр.)

Встановлення та перші кроки влади Директорії УНР на Поділлі (кінець 1918 р.)

Падіння режиму гетьманату за весь час Української революції стало початком третьої спроби збудувати національну державність. Незважаючи на те, що українці кількісно значно переважали всі інші національності, їх представництво в політичному, економічному, громадському та культурному житті не було домінуючим. Частка українців серед міського населення становила лише 15%, а у сфері сільськогосподарського виробництва вони склали 85%. Соціально-етнічна структура населення України виглядала так: переважно російські, а подекуди польські вищі суспільні верстви опанували місто і село; середні й нижчі міські верстви — євреї та росіяни; нижчі сільські верстви — здебільшого українці. Оскільки в містах і містечках зосереджувався апарат управління суспільними структурами, то й, відповідно, адміністративна влада перебувала в руках бюрократії не титульного народу¹. Тому третій, вирішальний, етап боротьби за державність України характеризувався етнополітичною ситуацією, коли серед національних меншин краю антиукраїнські, антидержавні елементи мали значну перевагу.

З огляду на події кінця листопада 1918 р. зазначимо, що процес падіння Української Держави П. Скоропадського розпочався з території

¹ *Лозовий В.С.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — Київ; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. — С. 12–13.

Поділля. Саме тут у зв'язку з переходом на бік повстанців командира 2-го Подільського корпусу генерала П. Єрошевича влада до Директорії УНР перейшла швидко та безкровно. За дослідженням К. Завальнюка, Вінниця з околицями стала першим краєм в Україні, звільненим від гетьманського режиму. Уранці 19 листопада міський голова А. Фанстіль отримав повідомлення від представників Вінницької філії УНС про те, що вона перебирає владу на Поділлі у свої руки². Відзначимо, що повідомлення міському голові підписали керівник філії О. Базилевич та 4 члени: Ю. Щириця, В. Мачушенко, П. Відибіда, П. Журавель³. Губстароста С. Кисельов був змушений 20 листопада 1918 р. передати у Кам'янці-Подільському службові справи представникові Директорії УНР Г. Степури⁴. До речі, колишній губстароста повернувся до рідного Проскурова і там, за наказом отамана Біденка, був заарештований⁵. Однак за клопотанням брата Володимира, котрий мешкав у Києві і мав зв'язки з високими посадовими особами УНР, справу розглянула Вища слідча комісія й ухвалила постанову про звільнення колишнього старости з-під варти⁶. Отаман Біденко тільки після особистої вказівки С. Петлюри відпустив С. Кисельова під домашній арешт. Але «через небезпеку від селян» колишній губерньський староста змушений був покинути Проскурів і перебрався до Києва⁷.

Падіння режиму гетьманату на території Літинщини також проходило за участі певних політичних сил. Так, в листопаді 1918 р. в с. Мазурівці (нині частина м. Хмільник) в будинку Когодовських зібралися представники місцевих осередків партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, де учасники виробили спільну позицію щодо захоплення влади в повіті. Серед активістів перебували В. Липкань, В. Ощাপовський, М. Харусь, П. Ощাপовський, С. Когодовський, Д. Марієвич, І. Помагайба, М. Калачик, А. Мельник, К. Солоненко та ін.⁸ Однак перехід влади в повіті відбувся з певними ускладненнями. Зокрема 19 листопада повіто-

² Завальнюк К. Життя в ім'я України. — Вінниця: СПД Данилюк В.Г., 2007. — С. 30.

³ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 248.

⁴ Кравчук О. Губерньський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / Завальнюк О.М., Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. — С. 638, 639.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 19, арк. 37.

⁶ Там само, арк. 36.

⁷ Там само, арк. 28.

⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 5243, арк. 6.

вий староста відмовився визнати Директорію УНР й, за наказом О. Ліпкіна, варта заарештувала делегацію із 5 осіб, яка прибула для оголошення юрисдикції нової влади⁹. За повідомленням газети «Республіканські вісті», лише 27 листопада до Літина підійшли з Вінниці війська Директорії, які без бою зайняли місто¹⁰. Це були підрозділи під командуванням Я. Гальчевського. У мемуарах отаман стверджував, що за дорученням керівництва УНС відповідав за підготовку повстання у чотирьох повітах Подільської губернії: Літинському, Вінницькому, Летичівському та Кам'янець-Подільському. «В перевороті Директорії, — писав він, — я грав на Поділлі видну роллю, хоча мене і не видно було [...] Після опанування Вінниці в листопаді 1918 року я з літучим відділом очистив Північне Поділля, устанавлюючи владу Директорії. Отаборився в м. Літині, де сформував Окремий Літинський курінь, який увійшов до 2-го корпусу українського у Вінниці, і провадив мобілізацію, наслідками якої до 15 000 багнетів було відправлено на фронт під Київ. У грудні 1918 р. я залишив залоги на відповідних пунктах півночі Поділля; Шепеля Якова, який у мене був ад'ютантом, з кількома сотнями залишив у Літині, а своїх добірних козаків — піхоту, кінноту і 3 гармати з'єднав по наказу комкора-2 Колодія з курінем Гайсинським А. Волинця»¹¹.

Звільнивши Літинщину від гетьманців і більшовиків, на території повіту встановилася влада Директорії УНР, повноважним представником якої, тобто повіткомісаром, став В. Липкань — колишній голова Літинської земської управи¹².

14 грудня 1918 р., коли сили Директорії УНР (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко) вступили до Києва, гетьман П. Скоропадський зрікся влади та виїхав за кордон¹³.

Повалення гетьманського режиму наприкінці 1918 р. й відновлення УНР громадськість Поділля зустріла як успішний наслідок антигетьманської боротьби. Саме Вінниця стала першим осідком Директорії УНР на чолі з В. Винниченком. У той час, коли в Києві доживав свої останні дні гетьманат, місто над Бугом стало центром підготовки повстання

⁹ Слово Подолі. — 1918. — 20 листопада. — С. 2.

¹⁰ Республіканські вісті. — 1918. — № 1. — С. 2.

¹¹ Коваль Р. Яків Гальчевський. Біографія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/galchevskybio.htm>

¹² Кравчук О.М., Калитко С.Л., Марценюк Н.М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі // Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження: матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 11–12 жовт. 2013 р. — Вінниця, 2013. — С. 353.

¹³ Бойко О.Д. Історія України: Посібник. — Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. — С. 343.

проти його влади. У ніч з 13 на 14 листопада в Києві було створено Директорію (С. Петлюру обрали заочно) та її члени наприкінці листопада 1918 р. переїхали до Вінниці. Сюди почали з'їжджатися лідери політичних партій і відомі громадські діячі. Так повітове місто де-факто перетворювалося на тимчасовий центр української республіканської влади¹⁴. Саме у Вінницю 10 грудня 1918 р. вперше прибули іноземні посли, зокрема з Одеси французька місія на чолі з доктором Феркалем. 12 грудня делегація Директорії УНР виїхала до Козятина, де підписала договір із німецькою стороною про їх відхід з України. 17 грудня 1918 р. голова Директорії В. Винниченко разом зі Ф. Швецем прийняли депутацію від Вінницького демократичного центру у складі Б. Оршанського, В. Романюка, І. Хаїмзона і Г. Тарасюка. Було зачитано вітальну адресу з нагоди звільнення Києва¹⁵.

Підвалини влади Директорії УНР було сформовано на державній нараді, яка відбулася 12–14 грудня у Вінниці. В основу поклали компромісний так званий «третьій шлях»: побудувати державу радянського зразка, рушійною ланкою якої мали стати трудові ради, а на вершині — Трудовий конгрес України (ТКУ). Саме «трудовий принцип» в обранні форми влади став наріжним каменем між різними політичними угрупованнями. Проблематичність нормального функціонування Директорії була зумовленою й тим, що в її складі були два вельми відомі популярні та амбітні лідери. В. Винниченко і С. Петлюра, маючи великий вплив і авторитет серед українства, намагалися проводити самостійну політику. До речі, характеризуючи їх роль, варто зразу зазначити, що особиста непримиренність лідерів антигетьманського руху посилювала анархістські, стихійні елементи в ньому і повною мірою вплинула на подальший хід подій. За визначенням істориків, С. Петлюра був схильний до силових рішень і відстоював принцип сильної влади. На відміну від нього В. Винниченко схилявся до лівого радикалізму і прагнув до вживлювання соціалізму на український ґрунт. Тому, на нашу думку, на шляху розбудови нової держави цей прецедент створював більше проблем і перешкод, аніж тріумфів¹⁶.

26 грудня соціал-демократ В. Чехівський очолив перший уряд Директорії УНР, до складу якого ввійшли представники політичних партій з

¹⁴ Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.): Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. — С. 65.

¹⁵ Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1998 року: хронолог. довід. — Вінниця, 1997. — С. 16.

¹⁶ *Реснт О.* У робітнях історичної науки. — С. 156–157.

числа учасників УНС¹⁷. Уряд та створені місцеві органи — трудові ради — взяли на себе зобов'язання представляти інтереси робітників, селян, трудової інтелігенції. Було прийнято постанову про негайне звільнення всіх призначених за П. Скоропадського чиновників, про підвищення зарплати державним службовцям, учителям УНР¹⁸. 5 січня 1919 р. видано закон про вибори депутатів до ТКУ. Населення мало обирати їх без поміщиків і капіталістів, адвокатів, лікарів і професорів, що, в певній мірі, можна вважати дискримінацією та несправедливим заходом щодо прав громадян країни. Директорія та її уряд мали намір установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим вибити з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів.

Загалом за умов різної партійної належності, політичних поглядів і професійних рис членів Директорії від самого початку в цьому органі вищої державної влади були проблеми щодо об'єднання всіх українських сил навколо головної державницької ідеї. Складалася ситуація, коли всі 5 членів Директорії вже на початку державотворчого шляху не могли дійти спільного знаменника. Не було згоди між лідерами УНР щодо форми влади, яку розглядали 16 січня 1919 р. на другій Державній нараді. Голова Директорії В. Винниченко висунув три варіанти щодо державного будівництва: 1) курс на скликання Трудового конгресу; 2) запровадження диктатури пролетаріату у вигляді рад; 3) встановлення військової диктатури. Більшість учасників і сам С. Петлюра висловилися проти військової диктатури і проти рад та схилилися на вибори депутатів ТКУ. Таким чином, вищим органом влади в УНР (соціалістично-класократичній республіці) мав стати Конгрес трудового народу як революційне представництво організованих працюючих мас.

Уже 5 січня 1919 р. було затверджено «Інструкцію для виборів на Конгрес трудового народу України», згідно з якою розпис депутатів до Трудового конгресу по губерніях і повітах передбачався з 527 представників селянства, робітництва, інтелігенції. Згідно з квотою, 377 депутатів від селянства обирались на повітових селянських зібраннях, 97 обранців від робітників — на губернських робітничих з'їздах, а 33 представники від інтелігенції України — на губернських форумах. Згідно з інструкцією про вибори, до ТКУ можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної належності¹⁹.

¹⁷ Там само. — С. 157.

¹⁸ Відродження. — 1918. — 26 (13) грудня.

¹⁹ Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України від 05.01.1919 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920:

Повітові селянські з'їзди скликались за принципом: один представник від села (з населенням 500–2000 осіб) та по два — від сіл з населенням понад 2000 осіб. Села з населенням до 500 осіб та невеликі хутори об'єднувались для обрання одного депутата. Представники на з'їзд обирались на сільських сходах, скликаних з безземельних та трудових селян, що власноруч обробляли землю до Української революції. Губернські робітничі зібрання скликались з робітників, обраних на заводах, фабриках, майстернях, поштово-телеграфних установах та ремісників з розрахунку однієї особи на 100 працюючих. Окремо вибирались 20 депутатів від службовців залізниць²⁰.

Зазначимо, що Літинщина зустріла падіння гетьманату з неприхованою радістю, адже мешканці цього краю відчутно постраждали від безчинств польських легіонерів, зазнавали каральних акцій і реквізицій від австро-угорських вояків, гетьманської варті. Тому звістка про Директорію і С. Петлюру як головного отамана українських військ і повстанських загонів, що подолали «панський» режим П. Скоропадського, сприйнялася селянськими масами позитивно і з великими сподіваннями на те, що вдасться знову жити за своїм правом, тобто розпоряджатись панською землею та автономізуватися від державного впливу.

Відчуваючи погромницькі настрої населення, новопризначений подільський губернський комісар Г. Степура 19 листопада 1918 р. видав свій перший наказ, в якому застерігав населення, що «зі всякими самочинними виступами й агітацією проти спокою і державного ладу Української республіки буду боротися рішуче по законам військового стану»²¹. В іншому наказі комісар вимагав заборонити будь-які, навіть службові, зібрання та сходи без відповідного дозволу комісарів і начальників охорони порядку, вбачаючи в них можливість проведення агітаційних заходів щодо грабіжницьких нападів на поміщицькі маєтки та інші місця зберігання матеріально-технічних цінностей²².

Губкомісар наказав забезпечити на місцях правопорядок та негайно відновити діяльність органів міського та повітового самоврядування²³. Він узяв на себе відповідальність і запропонував Директорії продовжити повноваження (до більш спокійного часу) раніше обраних народних

Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. Т. 2. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. — С. 406–412.

²⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 133, арк. 170 зв.

²¹ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

²² Там само, арк. 29.

²³ Там само, арк. 2.

управ, термін яких закінчувався 1 січня 1919 р.²⁴ Тому на теренах Поділля було проведено позачергові засідання міських дум і повітових народних зборів, де депутати розглянули низку невідкладних питань щодо налагодження нової влади.

У Літині 16–17 грудня 1918 р. відбулися XV надзвичайні загальні збори гласних повіту. В роботі зібрання брали участь 32 обранці, серед яких були голова загальних земських зборів Ф. Бачинський, його заступник В. Ощাপовський, голова повітової управи В. Липкань, голова з'їзду мирових суддів О. Івановський, міський голова А. Винославський, а також відомі діячі Ф. Слободянюк, П. Кузьминський, А. Кулижський, Е. Романов, Д. Головчук, В. Ляшок та ін.²⁵ Першим питанням став звіт управи про діяльність у попередньому періоді. Виявилось, що робота виконавчого органу проходила в несприятливих умовах за втручанням попереднього повітового старости, який намагався будь-якими засобами змінити демократичний склад управи. Як відомо, спочатку арешт 3-х членів, ревізія і спроба усунути голову від посади, демарш П. Зарубайла (заява на звільнення), потім призначення замість утікача Ф. Харкова нового члена Т. Чернацького, а згодом на підставі телеграми Директорії про демократизацію особового складу земського самоврядування замість нього запросили з 1 грудня Д. Головчука — ось так зміцнювалася «дієздатність» Літинської повітової управи. Напередодні зібрання склад управи виглядав так: голова — В. Липкань, заступник — П. Зарубайло, члени — М. Черній і Д. Головчук²⁶. Депутати також ухвалили звернення до вищої влади про продовження терміну своїх повноважень до 1 січня 1920 р.

Гострі дебати виникли при обговоренні питання щодо компенсації 11 тис. крб, вкрадених у В. Липканя під час спроби придбати поштових коней. Частина депутатів погоджувалася з пропозицією погасити збитки позичальників і власників коштів за рахунок надходжень до бюджету 1918 р., що в підсумку гласні й ухвалили. Проте мировий суддя О. Івановський категорично не погодився з таким рішенням. Більше того він підготував відповідний протест і подав його губкомісару, мотивуючи свою незгоду відсутністю доказової бази щодо правомірності голови управи В. Липканя в частині позичок коштів у приватних осіб. Аргументи О. Івановського переконали губерньського комісара і той подав протест на рішення зборів до Кам'янець-Подільського окружного суду. Той, у свою чергу, скасував дію зазначеної вище постанови зборів гласних Літин-

²⁴ Там само, арк. 93.

²⁵ Там само, спр. 119, арк. 5.

²⁶ Там само, арк. 11–12 зв.

ського повіту і питання зависло в повітрі до проведення всіх необхідних процедур, тобто документального підтвердження факту пограбування і нового голосування²⁷.

Найскладніше проходили вибори нового повітового комісара. Головучий Ф. Бачинський запропонував гласним висунути на цю посаду кандидатів, що завершилося списком понад 10 осіб. Однак жоден із висунутих повітових авторитетів не погодився балотуватися і збори зійшлися на 2-х кандидатах — Микиті Харусі (учитель з вищою освітою з с. Трибухи, активний учасник демократичних процесів) та Жуматія (помічник писаря Багринівської волосної управи), але жоден з них не набрав потрібної кількості голосів. Тому вирішили припинити процедуру обрання комісара до узгодження кандидатури з вищими органами²⁸.

Виконуючий обов'язки повітового комісара, він же голова повітуправи, В. Липкань запропонував провести перевибори нового складу управи. Забігаючи трішки наперед, зазначимо, що перевибори членів управи не були внесені до порядку денного, а їх проведення була особиста ініціатива голови. Цей процес також проходив бурхливо і посаду голови знову опанував В. Липкань, набравши в другому турі на один голос більше ніж його опонент М. Харусь²⁹. До речі, цей молодий енергійний діяч згодом став комісаром Летичівського повіту й одружився з дяківчанкою Настею Січкоріз. Після поразки Української революції емігрував у Польщу, а звідти перебрався до Чехії, де написав книгу «Еміграція і рееміграція»³⁰. Повірівши у заклик В. Винниченка, у 1927 р., повернувся в Україну, де зазнав політичних репресій і в підсумку втратив життя³¹. Ці події ми розглянемо дещо пізніше.

У палких дебатах гласні сформуvalи склад управи, до якої крім вже обраного голови ввійшли Головчук, Дудник, Коровецький, Краснопільський, Ощাপовський і Петерсон. Посаду заступника голови довірили В. Ощাপовському³².

Однак обраному складу виконавців не судилося розгорнути активну роботу. Колишній член управи М. Черній звернувся зі скаргою до губкомісара і той змушений був спрямувати протест до Кам'янець-

²⁷ Там само, арк. 5 зв., 43–44 зв., 60.

²⁸ Там само, арк. 9 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4896, арк. 19–21.

³¹ Білокін С. Київська вчена корпорація: Будинок вчених, його члени й гості [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/ErnstScientificCorporation.html>

³² ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 119, арк. 10.

Подільського окружного суду. Ясна річ, що суд результати виборів скасував, а М. Чернія поновив на роботі³³.

Стурбований кризовою ситуацією в органах управління Літинського повіту губкомісар Г. Степура звернувся до новообраного складу з проханням негайно приступити до виконання обов'язків і «не сприяти руйнації народного господарства» та порекомендував провести «законні» вибори членів управи на чергових народних зборах³⁴. До речі, вони були призначені на 15 березня, але в зв'язку з окупацією повіту червоногвардійськими загонами, не скликалися.

Крім організаційно-господарських справ депутати ухвалили низку постанов, які, на наше переконання, заслуговують особливої уваги. Мова йде про фінансову підтримку Кам'янець-Подільського університету, встановлення стипендій для студентів та виділення коштів на впорядкування могили Тараса Шевченка. З приводу підтримки національного університету в проекті постанови значилася сума 15 тис. крб одноразової допомоги. Однак гласний О. Івановський подав пропозицію цю суму подвоїти і виділити 30 тис. крб, що зустрілося гучними оплесками переважної більшості присутніх в залі. «Нам, українцям, — зазначав у виступі депутат П. Кузьминський, — як демократам, приходиться проводити свою українську культуру власними силами, бо великі власники, як не на стороні Великої Росії, то Польщі, і з цього боку нам не можна сподіватись допомоги. Чим більше ми підтримаємо наше наукове зерцало, тим більше зблизимо себе з культурними сусідами Західної Європи»³⁵.

Депутати також вирішили щорічно виділяти 5 тис. крб на стипендії студентам переважно родом з Літинщини та ухвалили постанову про виділення ще 5 тис. крб на виконання робіт щодо упорядкування могили геніального поета, визнаючи, що «вшанування пам'яті Т. Шевченка є святий обов'язок всього українського народу»³⁶.

Державний переворот в Україні спонукав гласних Літинської міської думи вже 23 листопада 1918 р. скликати позачергове засідання. На порядок денний виносилося одне першочергове питання — охорона правопорядку в місті. Виявилось, що місцева варта розбіглася, а місто залишилося без охоронних підрозділів. По суті, Літин опинився на межі реальної загрози вибуху анархічних виступів, які відбувалися в повіті впродовж другої половини 1917 — початку 1918 рр. «Ми вже бачили “дружини” із козаків і варти, які не охороняли народ і його добро, і при

³³ Там само, арк. 52.

³⁴ Там само, арк. 56.

³⁵ Там само, арк. 7.

³⁶ Там само, арк. 39.

яких безнаказанно відбувалися грабежі», — так гласний А. Корнійчук оцінював діяльність державної варті гетьманату³⁷. Тому учасники зібрання запропонували негайно організувати загін самооборони для забезпечення недоторканності приватної і суспільної власності та гарантування спокою літинчан. У результаті дискусії дійшли думки, що оптимальним виходом із ситуації було б створення охоронної служби на мішаній основі: керівництво наймалося за кошти громади, а рядові набиралися з числа мешканців міста та несли службу на добровільних засадах. При тому на платній основі працював командир загону, 4 старшини, писар та 12 вартових, які мали стояти при в'їзді в місто (на 4-х постах по 3 чол.). Всі інші члени дружини несли службу безкоштовно³⁸.

У пошуку джерела фінансування підтримали ідею голови думи Д. Побиванця, який запропонував увести диференційований податок з майна громадян, виключаючи бідноту та мешканців частини міста (Селище і Хуторів). В основу поклали збір в розмірі 0,5% від оціночної вартості нерухомості, яку повинні сплачували власники та наймачі будинків. Для здійснення ухваленої постанови обрали комісію у складі М. Стахова, І. Слободянюка, А. Корнійчука, С. Винославського, Е. Гончара і М. Ліхтмана³⁹.

На наступному засіданні думи 26 грудня депутати обговорили невідкладні завдання щодо забезпечення жителів міста паливом і хлібопродуктами та розглянули фінансовий стан міського самоврядування. Виявилось, що у 1918 р. управа, відмовившись від державної позички на 15 тис. крб, допустила помилку, яка призвела до дефіциту коштів на нагальні потреби міста. В поточному році голова і члени управи не звертали уваги на забезпечення міста хлібом, внаслідок чого протягом останніх двох тижнів його в місці не було. Керівництво Літина не впливало на роботу «Хлібного бюро», агенти якого, вступивши у змову з поміщиками, не відображали реальне надходження ресурсів й не виділяли достатніх фондів на борошно для забезпечення мешканців міста⁴⁰.

До того ж управа не змогла навести лад у забезпеченні мешканців гасом і дровами. Високі ціни (у 2–3 рази вищі, ніж попереднього року) не дозволяли значній частині літинчан придбати ці життєво важливі товари. Зазначені вище та інші негаразди викликали бурхливу реакцію з боку міської управи — голова А. Винославський, члени Д. Аківісон і Г. Давидовський, «вважаючи себе зневаженими», подали у відставку та висту-

³⁷ Там само, спр. 120, арк. 3.

³⁸ Там само, арк. 3 зв.

³⁹ Там само, арк. 5.

⁴⁰ Там само, арк. 7.

пили з ініціативою негайно провести нові вибори⁴¹. Однак голова думи Д. Побиванець закликав збори вгамувати амбіції, детально розібратися в ситуації та знайти способи подолання цих проблем. Тому депутати вирішили звернутися до відповідного міністерства про корупційні дії місцевого лісничого, котрий ще від часів гетьманату почував себе «господарем лісу», не відпускав лісоматеріали для потреб міста, продавав їх приватним особам, які, в свою чергу, втридорога реалізували їх на базарах. Крім того для накопичення фінансових ресурсів на паливо вирішили об'єднати зусилля всіх кооперативів та через утворений при управі орган (паливний склад) реалізувати за прийнятними цінами всі паливні ресурси, у першу чергу для найбільш вразливих громадян міста⁴².

Аналіз фінансового стану міського господарства виявив, що місцевий бюджет найбільше втратив від перебування військових частин, які розміщувалися у міських казармах. Зокрема австро-угорські солдати після сильного градобоя повиймали шибки з вікон і продали їх населенню. Вони ж, витягуючи колосники і металеві дверцята та піддувала, зруйнували всі опалювальні печі. Все це з успіхом йшло, як за гроші так і в обмін на горілку. Гетьманська охоронна сотня, службовці якої квартирувалися в казармах, за час перебування також завдали відчутних збитків, руйнуючи меблі та інше устаткування. Після спустошливого відходу австро-угорців і втечі гетьманських охоронців казарми зайняли повстанські загони, які також не намагалися берегти народне добро. Незважаючи на те, що для опалення приміщень міська управа виділяла дрова, мобілізовані вояки продовжували руйнувати обладнання, спалюючи меблі та дошки від нар (ясна річ, що дрова йшли в обмін на «продукт внутрішнього обігріву»)⁴³. При всіх завданих матеріальних втратах жодна з військових частин не відшкодувала місту ні копійки, хоч прямі збитки, орієнтовно, становили понад 20 тис. крб. Саме такі кошти потрібні були для виплати зарплати вчителям, на придбання скла й встановлення його в шкільних приміщеннях та на ремонт дошкового покриття містка в урочищі Скеля⁴⁴.

Усе ж у нагромадженні поточних справ міська управа знаходила можливість створювати прийнятні умови для культурно-освітнього життя міста. Так, упродовж 1918 р. певні преференції були надані для діяльності місцевого комітету «Культур-Ліги», який утримував вечірню школу та платну міську бібліотеку (близько 2 тис. томів книжкового фонду). Крім

⁴¹ Там само, арк. 8 зв.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, арк. 17.

⁴⁴ Там само, арк. 18.

того, за повідомленням депутата М. Ліхтмана, комітет влаштував платні вистави та інші театральні дійства, але ці кошти не покривали усіх витрат. У зв'язку з цим у другій половині 1918 р. комітет змушений був припинити функціонування вечірньої школи, а бібліотека опинилася на межі закриття, адже 270 абонентів із місячною платнею 50 коп. не покривали навіть зарплати працівників. Тому гласні Р. Сокіл, М. Ліхтман та ще декілька колег звернулися до голови з проханням надати субсидію для утримання цих закладів. Голова А. Винославський погодився виділити дотацію, але за умови, що бібліотека стане «народною», тобто безкоштовною⁴⁵.

Гострі дебати розгорнулися навколо утримування міських шкіл та матеріального забезпечення учительського персоналу. В доповіді голови спілки учителів літинських училищ Ф. Калашнюка була оголошена заява, що якщо влада кардинально не вплине на покращення злиденного існування вчителів, то «гарні фахівці підуть, а на службі залишаться сорокових років дячки»⁴⁶. До протесту працівників міських училищ долучився секретар повітової профспілки вчителів С. Головащенко, який підтримав колегу й також висунув вимоги щодо поліпшення матеріального стану педагогічного персоналу Літина. З цього приводу міська дума ухвалила постанову про збільшення в два рази кредиту на видачу утримання шкільного персоналу і призначила 30 крб квартирних кожному вчителю, який не має власного житла. Також постановили всім учителям нарівні зі службовцями управи відпускати за пільговими цінами гас, дрова тощо⁴⁷.

З метою задіяння депутатського корпусу думи до шкільного життя гласні обрали попечителів для кожного із 9 початкових училищ міста. Зокрема проблемами 1-го міського училища (завідувач Нагатенко (?)) став М. Стахов; 2-го (зав. Левандовський) — І. Броцький; 3-го (зав. Юркевич) — І. Слободянюк; 4-го (зав. Головащенко) — І. Олійник; 5-го польського (в. о. зав. Горловська) — А. Пунинська; 6-го єврейського (зав. Фарберг) — А. Зац; 7-го єврейського (зав. Хітер) — М. Ліхтман; 8-го національного єврейського (зав. Рафалович) — М. Вільнер; 9-го — опікувався сам завідувач А. Корнійчук. Крім того, в кожному училищі були обрані батьківські комітети в складі декількох осіб, які разом з депутатами намагалися створювати нормальні умови для літинських хлопчаків і дівчаток різних національностей⁴⁸. Загалом для вирішення питань шкільної освіти в думі було створено шкільну комісію у складі

⁴⁵ Там само, арк. 30–30 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 24 зв.

⁴⁷ Там само, арк. 25.

⁴⁸ Там само, арк. 31–31 зв.

Д. Побиванця, М. Ліхмана, С. Слободянюка-Подольяка, М. Стахова і Р. Сокола⁴⁹.

На засіданні від 28 грудня 1918 р., незважаючи на бурхливі протести частини зацікавлених колег, гласні думи ухвали постанову про збільшення у 3 рази ставок податків і зборів на заклади пивної, виногоріланної торгівлі й на так звані трактирні установи, що, на переконання депутатів, суттєво забезпечить підвищення видатків на культурно-освітні заходи⁵⁰.

Як зазначалося раніше, подільські більшовики намагалися використати нестабільність перехідного періоду від гетьманату до Директорії як сприятливий момент для виступу. У листопаді у Жмеринці відкрито заявив про себе більшовицький «ревком», який не тільки не визнавав влади Директорії, а й блокував залізницю, не пропускав військові ешелони з Галичини в бік Києва⁵¹. Виявилось, що жмеринські ревкомівці з метою підняти повстання на Поділлі розіслали агітаторів до сусідніх Деражні, Літина, Летичева, Меджибожа і Проскурова. Поставили їм за мету встановити там більшовицьку владу та, об'єднавши зусилля, рушити через Жмеринку на Київ. Вони змогли розгорнути широку агітацію в декількох повітах, але найкраще прижилася комуністична ідеологія на теренах Летичівщини. За даними військової розвідки, «Летичівський повіт уже два роки являється осередком великоросійського большевизму на всьому Поділлі»⁵². Зокрема отаман А. Волинець, прибувши у січні 1919 р. до повіту, повідомляв штаб Галицько-Холмського фронту про те, що «більшовизм у Летичівському повіті пустив глибокий корінь. Села: Терпівка, Головчинці, Голосків, Гатна, Деражня, Марківці, Меджибіж, Кальня мають свої загони для допомоги більшовикам»⁵³. Крім зазначених вище поселень, активну участь у виступах проти Директорії брали селяни Русанівки, Лисогірки, Копачівки, Шпичинець та інших сіл. Частина населених пунктів Літинського повіту, зокрема Дяківці, також потрапили в поле зору більшовицьких агітаторів. Проте лише окремі селяни підтримували ідеї заколотників, але участі в збройних виступах не брали. Принаймні у жодному з архівних документів даних про дяківчан не виявлено.

⁴⁹ Там само, арк. 28 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 29.

⁵¹ Там само, ф. 2208, оп. 6, спр. 129, арк. 7.

⁵² Там само, арк. 39.

⁵³ Там само, арк. 21.

Боротьба з більшовиками: «Летичівська радянська республіка»

Активна комуністична пропаганда стала сприятливим ґрунтом для утворення в листопаді 1918 р. «Летичівської радянської республіки». На думку дослідника історії Української революції «подібні республіки утворювалися в ім'я бездержавності або просто для “парубоцької слави” чи навіть для грабунку [...] Республіки було організовано під гаслом: “Наша волость сама по собі”, отже не потребує визнавати над собою ніякої державної влади»⁵⁴. Один із ватажків заколоту — меджибізький єврей Мушлін — у кожному збільшовиченому населеному пункті організовував ревком, формував озброєні загони переважно з революційно налаштованої молоді. Кожне село мало свого «верховного головнокомандуючого», сотні рушниць, кулемети, значну кількість набоїв, а деякі навіть гармати⁵⁵. Селяни виявляли належну солідарність. Населеним пунктам, які відмовлялися чинити опір УНР, загрожувала розправа (приклад: с. Пирогівці, яке не бажало брати участь у заколоті і звернулося до комкора-2 Ф. Колодія щодо надання допомоги)⁵⁶. Центрами антиукраїнських виступів були поселення, де переважало російське населення. Зокрема епіцентром антидержавного виступу стало с. Голосків, де особливою активністю у боротьбі з владою УНР вирізнялася пробільшовицьки налаштована молодь⁵⁷.

Керівництво Директорії ніяк не могло допустити існування альтернативного «державного утворення» й віддало наказ про його ліквідацію. Тодішній військовий міністр О. Осецький доручив новому командиру 2-го Подільського корпусу отаману Ф. Колодію, який 26 грудня прибув до Вінниці, негайно покінчити з осередками більшовизму на території краю⁵⁸. Спершу впродовж кінця грудня 1918 — початку січня 1919 рр. силами вінницького гарнізону вдалося ліквідувати заколот у Жмеринці. Частина учасників заарештували, деяким більшовицьким військовим формуванням вдалося відступити на територію Літинського повіту. Зокрема у селах Головчинці й Кориківці скупчилося багато озброєних вояків, які,

⁵⁴ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. У 7 т. Т. 1. — Торонто, 1968. — С. 168.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 6, спр. 129, арк. 79.

⁵⁶ Там само, арк. 27.

⁵⁷ Там само, арк. 2, 2-а.

⁵⁸ Там само, арк. 4.

рухаючись у напрямку Деражні, тероризували місцеве населення, займалися грабунками⁵⁹.

Для підсилення військової операції Ф. Колодій відкликав з-під Одеси Брацлавський полк під командуванням П. Северинчука, поставивши завдання оволодіти станцією Деражня, де місцевий помічник коменданта Гумінський не визнавав Директорію, затримував потяги, обеззброював невеликі загони козаків та проводив антидержавну пропаганду⁶⁰. 4 січня 1919 р. бійці прибулого до Деражні панцирного потягу без жодного пострілу захопили ключові позиції, роззброїли близько 500 більшовиків і встановили в містечку порядок. Але певна частина заколотників встигла відступити до с. Теперівка, звідки згодом спробували, провівши артилерійський обстріл з 2-х гармат, повернути втрачені позиції. Утім Брацлавський полк, дві сотні 11-го Уманського полку та екіпаж панцерного потягу відбили атаку, змусили більшовицькі загони припинити вогонь і розбігтися⁶¹.

Водночас Ф. Колодій поставив оперативне завдання літинському військовому коменданту ліквідувати тамтешні «ради» й наказав місцевому куреню виступити на Летичів⁶². Літинський курінь складався з восьми сотень і налічував близько 1 тис. вояків. Формування було підпорядковане повітовому військовому коменданту й виконувало накази командира 2-го Подільського корпусу⁶³. Однак внаслідок впливу агітаторів і нерішучості командування загін на чолі з сотником Кухарчуком під Летичевом був роззброєний, частина вояків перейшла на бік заколотників, а командири розбіглися⁶⁴. Тоді Ф. Колодій віддав наказ отаману Гайсинського куреня А. Волинцю виступити на Летичів і «рішуче, побільшовицьки боротися з більшовиками, без сентиментів заарештувати ватажків і притягнути до польового суду»⁶⁵.

Зазначимо, що саме в цей час, 3 січня 1919 р., загін А. Волинця за згодою головного отамана і згідно з його наказом було перейменовано на курінь імені Симона Петлюри⁶⁶.

⁵⁹ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 17, арк. 9.

⁶⁰ Там само, арк. 7 зв.

⁶¹ Там само, арк. 25.

⁶² Там само, арк. 3.

⁶³ Там само, спр. 8, арк. 9.

⁶⁴ Там само, ф. 2208, оп. 6, спр. 129, арк. 17.

⁶⁵ Там само, арк. 8.

⁶⁶ *Барцьось В.* Отаман повстанців Гайсинщини Ананій Волинець був дорадником командира УПА-«Поліська Січ» — Бульби-Боровця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua>

Одержавши наказ, Гайсинський курінь виступив походом на Летичів і 6 січня прибув до Літина. Тут А. Волинцеві довелося наводити відповідний «революційний порядок». Зокрема некомпетентність і нерішучість місцевого військового командування вкупі з цивільними управліннями примусила отамана застосувати жорсткі заходи щодо активізації діяльності української влади в повіті. Особливо не розбираючись, А. Волинець наказав заарештувати старшин: Коломійця, Каправчука, Маришева, Фаринюка, Столярчука і Малярчука. Цей список мали доповнити Бачинський, Кухарчук і Махно, але саме в той час вони перебували у Вінниці, де надавали пояснення отаманові Ф. Колодію. Ананій Волинець призначив завідувачем господарства Літинського куреня старшину Крупченка, а отаманом — Якова Шепеля. Всіх заарештованих курінь забрав з собою, утримував в Меджибожі, а згодом відправив до Вінниці⁶⁷.

Оперативно розправившись з літинським начальством, полк отамана А. Волинця виступив на Меджибіж і по дорозі на місце дислокації зупинився в Дяківцях, де й зустрів Різдвяну ніч. Прибувши на Святий вечір у село, частина вояків розмістилася у приміщенні школи, інші — по хатах дяківчан. Близько 100 старшин зупинилися в господарстві о. Миколи. За його словами, це була велика несподіванка для села й дяківчани колективно знесли необхідні харчі для бійців, а також потрібний фураж для коней. Для священника М. Радкевича спілкування з А. Волинцем і його помічниками залишило незабутнє враження⁶⁸.

Того ж вечора сільський голова В. Кондратюк та ще декілька активних діячів (М. Таранюк, В. Поляруш та ін.) провели велику агітаційну роботу серед односельців. До загону Я. Шепеля влилося близько 50 новобранців, зокрема Л. Жовмір, А. Коцюр, М. Коцюр, Ю. Кучерук, Д. Човган та ін.⁶⁹ Із відомих причин нам не вдалося встановити повний перелік усіх дяківчан, які добровільно вступили чи були мобілізовані до загонів А. Волинця, Я. Шепеля, Н. Саранчі, Я. Гальчевського та інших активних учасників Української революції 1917–1921 рр. Картину частково відтворюють матеріали кримінальних справ проти деяких дяківчан, які в 1930–1940 рр. провадило ДПУ–НКВС. За даними з цих справ, значну частину повстанців, тобто так званих «учасників політичних банд», за рішенням спеціальної «трійки» Літинської ЧК розстріляли восени 1922 р. Відомості про цих людей залишаються об'єктом пошуків сучасних краєзнавців.

Рішучі дії А. Волинця викликали невдоволення повітового коменданта Гарашука і він звернувся до комкора-2 з проханням роз'яснити

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 6, спр. 129, арк. 17, 24.

⁶⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 49–50 зв.

⁶⁹ Там само, арк. 10 зв.

йому вчинки отамана Гайсинського куреня. Не важко здогадатися, про що йшлося у розмові між ним і командиром 2-го корпусу. Той наказав А. Волинцеві повернути коней і майно, відібране у літинських горевояків, але загалом підсумок для них був ганебний: унаслідок безвідповідальних дій військового коменданта, керівників повіту і командирів Літинський курінь підлягав розформуванню. У цілому Ф. Колодій оцінив дії А. Волинця правильними й такими, що заслуговують високої оцінки з боку вищого військового командування⁷⁰. З цього приводу доцільно навести висновок М. Середи — одного з нещадних критиків «отаманщини» та її провідників. Він схвально оцінив дії А. Волинця як командира повстанського загону: «Отаман Волинець був запеклим ворогом озброєної юрби і палким прихильником свідомої національної армії. Почуття національних зобов'язань він поглиблював і поширював у своїх частинах зі всім розмахом досвідченого педагога»⁷¹. До речі, в Літині до Гайсинського куреня імені С. Петлюри приєдналися національно свідомі старшини, серед яких були колишні вчителі Яків Гальчевський — штабс-капітан царської армії, Василь Будзило — ротмістр царської армії, прапорщик царської армії Яків Шепель та ін.⁷²

Проте повіткомендант Гаращук не мав намірів здаватися й намагався помститися своєму «кривдникові» та за будь-якої нагоди вставляв йому «палиці в колеса», тобто не підкорявся наказам і всіляко перешкоджав діям загону Я. Шепеля. Так, на правах командира Гайсинського окремого 61-го пішого полку, використовуючи розпорядження Ф. Колодія про розформування Літинського куреня і надане йому право брати звідти потрібних і надійних людей, підполковник А. Волинець надіслав телеграму Гаращуківі, в якій наказав негайно відправити в розпорядження полку всіх кулеметників і перевірених телеграфістів. Однак повіткомендант на наказ не відреагував, навпаки — розпорошив кулеметників по різних сотнях і нікого не відправив. Крім того, на вимогу командира кулеметної сотні значкового Крупченка оприлюднити текст телеграми посадив останнього на гауптвахту⁷³. В іншому випадку той самий комендант віддав наказ заарештувати козаків кінної сотні 61-го полку на чолі з командиром загону Я. Шепелем та відібрати в них коней і зброю. Цей загін, за письмовим наказом А. Волинця, в районі Хмільника

⁷⁰ Там само, арк. 28.

⁷¹ *Середи М.* Отаманщина. Отаман Волинець // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Чис. 7/8. — С. 24.

⁷² *Барцьось В.* Отаман повстанців Гайсинщини Ананій Волинець був дорадником командира УПА-«Поліська Січ» — Бульби-Боровця.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 93, арк. 1, 59.

займався роззброєнням незаконних військових формувань, «заготівлею скарбового майна і реквізицією коней, на що йому були видані відповідні посвідчення»⁷⁴. В умовах війни діяльність повітового коменданта Гаращука відіграла деструктивну роль не тільки у військових справах, а також негативно впливала на роботу місцевої цивільної влади. Постійно втручаючись у діяльність повітової управи, він не тільки заважав виконувати свої функції, а й підривав її авторитет.

Вивчаючи документи щодо конфлікту між представниками влади в Літинському повіті, дивує реакція комкора-2 Ф. Колодія на відверту антидержавницьку позицію повітового коменданта. Упродовж декількох місяців він не звертав уваги на повідомлення А. Волинця та інших осіб про конфлікт у Літині, відреагувавши лише тоді, коли представник міністерства преси та інформації Я. Науменко відправив телеграму з вимогою «негайно звільнити літинського коменданта Гаращука — людини без всякої рішучості», який сприяв збільшовиченню 2-х сотень підпорядкованого йому загону охорони й допустив серед них пияцтво зі стрільниною. На переконання доповідача, діяльність коменданта вносила в життя повіту злочинне двовладдя⁷⁵. Протистояння в Літині закінчилося 18 березня 1919 р., коли отаман Ф. Колодій нарешті звільнив Гаращука від займаної посади і призначив нового коменданта повіту⁷⁶. Як свідчать архівні документи, відлучення коменданта від влади вже було запізнілим кроком, негативно вплинуло на збереження повітової скарбниці та призвело до відчутних втрат від більшовиків.

Існування «Летичівської республіки» стало наслідком добре спланованої акції подільських більшовиків із центрами у Жмеринці й Летичеві. Вони з успіхом зуміли використати на користь насадження ідеології більшовизму інформаційний вакуум, що утворився внаслідок бездіяльності української влади у сільській місцевості. Поширення агітаційних матеріалів (листівок, газет, брошур тощо) з допомогою агітаторів переважно російського тв єврейського походження швидко дало негативні наслідки: світобачення сільської та містечкової молоді, більшість з яких вже була значно краще освічена за старше покоління, сприймала більшовизм як щось нове і прийнятне. Для загострення бунтівних настроїв провокатори, як правило, запускали недостовірну та брехливу інформацію. Зокрема в Голоскові агітатори поширили чутки що, начебто, летичівський уенерівський комендант Щерблюк — самозванець і треба

⁷⁴ Там само, арк. 61.

⁷⁵ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 16, арк. 141.

⁷⁶ Там само, спр. 165, арк. 188 зв.

проти нього виступити⁷⁷. Селяни, яких мобілізували до більшовицьких загонів, були впевнені в тому, що вони будуть «бити офіцерів і білогвардійців»⁷⁸.

Меджибізький пропагандист Мушлін називав себе «комуністом — борцем за права селян», що зразу викликало прихильність до нього з боку значної частини громади, хоч слово «комуніст» вони почули вперше. Його твердження, що «Петлюра — поміщик», а його уряд — такий самий як він, сприймалося за правду й викликало відповідне реагування як щось неприйнятне для селян. Завдяки поширенню чуток, що на село Шпичинці «наступають австрійці», які будуть роззброювати, накладати контрибуції й, звісно, грабувати, примусило місцевий загін самооборони організувати опір українським республіканських військам⁷⁹. Тому внаслідок потужної антидержавної агітації з боку більшовицьких сил поява на теренах Летичівського й Літинського повітів українських загонів під командуванням А. Романенка, А. Волинця та інших отаманів сприймалася в більшій частині вороже.

Прибувши з широкими повноваженнями на територію повіту, А. Волинець зіткнувся з величезною необізнаністю населення щодо політичної програми Директорії. Тому він змушений був видати листівку, в якій зазначив: «По наказу влади Української Народної Республіки я зі своїм куренем прибув в Летичівський повіт для допомоги місцевій владі в її боротьбі з більшовицько-жидівськими бандами, котрі руйнують порядок і спокій в повіті. Більшість учасників банд — наші темні селяни, обдурені брехнями ворогів України, котрим заплачені за це великі кошти... Селяне! Не вірте Мушлінам, Лайнерам, Сандлерам, Тьомкіним, Федорішиним, Дзюбам і Спіцаренкам! Помніть кожний, що порядок, міцне військо — наша слава, наше життя, а нелад і анархія — то наша смерть. До праці ж на користь і щастя України!»⁸⁰.

Рішуче придушення більшовицького повстання в районі Літина, Деражні, Летичева, Меджибожа продемонструвало неабиякий військовий талант отамана А. Волинця. Однак проти отамана порушили кримінальне переслідування під назвою «Справа по обвинуваченню отамана Волинця у ворожих діях проти петлюрівського командування»⁸¹. Два міністри: військових справ — О. Греків і сповідань — І. Липа санкціонували його,

⁷⁷ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 93, арк. 2.

⁷⁸ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 165, арк. 188 зв.

⁷⁹ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 93, арк. 9 зв.

⁸⁰ Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волинця. — Київ: Діокор, 2002. — С. 24.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 6, спр. 129.

спираючись на письмове звернення голосківського священика Л. Кошуцького⁸². До речі, на той час Директорія, намагаючись повернути селянство на свій бік, суворо заборонила будь-які контрибуції та реквізиції, про що Ф. Колодій інформував А. Волинця⁸³. Користуючись застереженнями головного отамана, призначений військовий слідчий оперував свідченнями селян, які містили дані виключно про протиправні дії козаків А. Волинця та матеріальні збитки, яких вони при цьому зазнали⁸⁴. Комісія на чолі зі слідчим М. Наркевичем визнала винним отамана у накладенні контрибуції, проведенні реквізицій, застосуванні жорстоких дій щодо «мирного села». Військовий суд вимагав притягти отамана А. Волинця до відповідальності за «злочинне перевищення влади»⁸⁵.

Принагідно зазначимо, що крім розпоряджень комкора-2 Ф. Колодія отаманові А. Волинцю 10 січня 1919 р. надійшов наказ генерала М. Шаповала: «рішуче ліквідувати Летичів і Меджибіж, коли це ще не зроблено»⁸⁶. Він сумлінно виконав цей наказ: з боями захопив Летичів, Деражню та інші збільшовичені села, провівши там вилучення зброї та військової амуніції; в Меджибожі обеззброїв бунтівний Охтирський полк, заарештував обраного командиром лейтенанта флоту Романенка і голову ревкому Гоголя та розмістив у тамтешній фортеці підрозділи Гайсинського куреня ім. С. Петлюри. Внаслідок рішучих дій А. Волинця план жмеринської більшовицької підпільної організації підняти повстання в районі Деражні, Летичева, Меджибожа було зірвано. Лідерів виступу Романенка, Гумінського, Мушліна, Гольдштейна і Деревинського було заарештовано. До речі, останнього (він же Майнер) — одного із організаторів антидержавних виступів, відомого на Поділлі ще з часів УЦР, — за наказом В. Винниченка етапували до Києва в розпорядження Верховної слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією (голова — М. Ковенко)⁸⁷.

Викликає подив характеристика Голоскова як «мирного села», яке, насправді, було центром збройної боротьби проти влади УНР. На наше переконання, висновок слідчої комісії мав певну упередженість, адже жодним чином не враховував неспроможність держави виділити загону А. Волинця 160 тис. крб на забезпечення потреб особового складу куреня.

⁸² Там само, арк. 2–2 зв.

⁸³ *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. У 4 т. Т. 4 / ред. М. Іщенко. — Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. — С. 221, 229.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 6, спр. 129, арк. 90–96.

⁸⁵ Там само, арк. 98–98 зв.

⁸⁶ Там само, арк. 22.

⁸⁷ Там само, арк. 30.

Більшість бійців загону, сформованого з селян Гайсинщини, не мали зимового взуття та теплою одягу (козаки не отримували зарплатні з листопада 1918 р.). Тому реквізиції, накладені на бунтівний Голосків та інші села, мали ознаки не свавілля та грабунків, а стали вимушеним заходом А. Волинця.

Водночас настоятель православної церкви с. Голосків, який, до речі, єдиний з приватних осіб у сільській місцевості повіту мав телефонний зв'язок, зумів переконати свого давнього знайомого міністра сповідань І. Липу в тому, що близько 1500 мирян його приходу стали «жертвою свавілля» А. Волинця. Більше того, він вплинув на командира-2 Ф. Колодія так, що той надіслав опальному отаманові телеграму: «Пам'ятайте, що поміж селян свідомих большевиків мало, але більшість спровокована або обдурена, а взагалі вірні сини України»⁸⁸. Ф. Колодій видав категоричний наказ «негаймо повернути коней і все майно, яке Ви реквізували у панотця Кошуцького», і доповісти про виконання⁸⁹.

Утім командування Дієвої армії УНР стало на захист А. Волинця й високо оцінило рішучість отамана. Від начальника штабу фронту військовий суддя отримав телеграму-резольюцію такого змісту: «Отаман Волинець ніяк не може бути зараз командирований, бо на нього і його полк покладена великої важності бойова задача, від якої залежить вся справа фронту, а замість нього виконати її ніхто не зможе»⁹⁰. За успішну ліквідацію масштабного большевицького заклоту А. Волинцеві було присвоєно звання підполковника.

Отже «процес отамана Волинця» доби Директорії УНР виявив серйозні вади українського законодавства і суперечливість наказів, які видавалися вищими посадовими особами. З одного боку, влада вимагала жорстко карати за будь-які антиурядові виступи, а з іншого, — забороняла вживати заходів, без яких утримання військової сили для ліквідації заклотів було неможливим. Розслідування дій загону А. Волинця свідчило про спроби влади УНР законним шляхом вирішувати суперечки між військовими і цивільним населенням, що мало додати авторитету Директорії на периферії та зміцнити довіру до неї. Аналіз справи доводить, що у січні 1919 р. командири підрозділів завдяки підтримці С. Петлюри були виведені з-під впливу судової влади та виявилися недосяжними для неї. У той період головний отаман був переконаний, що партизанський рух стане потужною конструктивною силою, тому його провідники користувалися у нього довірою та захистом. Однак вико-

⁸⁸ Там само, оп. 2, спр. 129, арк. 73.

⁸⁹ Там само, арк. 74.

⁹⁰ Там само, арк. 99.

ристання принципу військової доцільності замість законності при розгляді подібних конфліктів надавало свободу дій менш дисциплінованим і законослухняним отаманам, що у підсумку призвело до дискредитації Директорії УНР та поразок у боротьбі з ворогами України.

Отаманщина на Поділлі. Наростання незадоволення місцевого селянства

На думку істориків, отаманщина своєю руйнівною стихією лише доповнила загальний хаос, що опанував Україну в період другого походу більшовицької армії проти Директорії УНР. Автори книги «Українська державність у 1917–1919 рр.» описували ситуацію в той час в Україні так: «Складалась якась квазіфеодальна система військових лідерств, стихійно, майже номінально згрупованих у пухку піраміду ієрархічного підпорядкування. “Могутні отамани”, як П. Болбочан на Слобожанщині чи М. Григор’єв на Херсонщині, зрадивши свого часу гетьмана, тепер, визнаючи верховне лідерство С. Петлюри, ставали напівсамостійними військовими правителями областей, що за територією дорівнювали середньовічним князівствам чи герцогствам. На рівні окремих міст і повітів висувалися свої отамани, які для контролю над такими територіальними одиницями призначали довірених людей, які несли відповідальність особисто перед ними. Все це доповнювалося сумбурною і безграмотною, суперечливою лівою популістською демагогією, широкими обіцянками та різким падінням дисципліни, а революційні гасла, як завжди в таких випадках, сприймалися напівкримінальними елементами як санкціонування погромів і грабежів»⁹¹.

На Поділлі «отаманщина» прижилася найкраще і пустила глибоке коріння. Майже у кожному повіті діяв місцевий, рідко заїжджий отаман, який, власне, на свій розсуд і залежно від політичних уподобань облаштовував «свою» територію. Літинщина та навколишні райони перебувала під контролем Я. Шепеля. Доцільно ближче познайомитися з біографією цього отамана.

Отже, Шепель Яків Матвійович — повстанський діяч, командувач 6-го повстанського району (1921 р.), полковник Армії УНР. Член партії українських соціалістів-революціонерів. Народився 1896 р. в с. Вонячин. Закінчив три курси юридичного факультету Одеського університету. Воював на фронтах Першої світової війни, був поранений у 1915 р. під

⁹¹ Павленко Ю., Хромов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — Київ: Манускрипт, 1995. — С. 204–205.

Ригою. Дослужився до прапорщика. Деякий час учителював. У грудні 1918 р. — ад'ютант командира Літинської сотні Окремого Гайсинського куреня Національної гвардії. У лютому 1919 р. — підстаршина 61-го Гайсинського полку А. Волинця⁹².

Попри певні здобутки отаманських загонів у боротьбі з більшовицькими заколотами їх діяльність не завжди вписувалась у рамки чинного законодавства й тому справедливо викликала нарікання місцевого населення. Ось яка інформація надходила від начальника літинської міліції про ситуацію в повіті в кінці січня — на початку лютого 1919 р.: «В м. Пилявці отаман кінного загону Літинського пішого куреня Шепель реквізував у продавця шкіряного товару Абрама Пілуга 30 пар кручків, 5 пар юхту, 1 пуд підощв, котрі завіз до Меджибожа»⁹³. «12 козаків Літинського пішого куреня під командуванням отамана Шепеля прибули до Старої Синяви, робили самочинні труси [обшуки. — *Авт.*] і вимагали від селян, щоб вони кормили і поїли їх»⁹⁴. В іншому повідомленні значилося, що «козак кінного отряду Літинського пішого куреня Юхим Ставицький з'явився з бомбами в старосинявську кооперативну крамницю і примусив продавця крамниці Гриця Стасюка віддати селянам с. Чешок Івану Конику і Павлові Марчишину 400 карбованців, котрі він одержав з них по судові»⁹⁵.

Із вищевикладеного можна ще раз переконатися, що влада, декларуючи курс на формування повстанських загонів, не поставила перед собою завдання забезпечити їх всім необхідним. Тому реквізиції майна з метою подолання проблем з одягом і харчуванням бійців стали економічним наслідком бездіяльності інтендантських органів військового міністерства та інших державних служб і відомств забезпечення.

Оглядаючи дані про настрої селянства Літинського повіту в період відновлення влади Директорії УНР, слід зазначити, що адаптація інститутів державного управління на місцях відбувалася з певними особливостями. Так, у містечку Пиляві 9 грудня 1918 р. волосні збори отримали інформацію старшини С. Купчишина, який оголосив, що згідно з розпорядженням Директорії, потрібно передати справи колишній земській управі та обрати нові демократичні органи управління. У зв'язку з тим, що попередній голова Л. Правук мав проблеми з використанням волосних фінансів, зібрання обрало новий склад управлінців, внаслідок

⁹² Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель. — Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. — С. 287.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 165, арк. 70.

⁹⁴ Там само, арк. 69 зв.

⁹⁵ Там само, арк. 70.

чого управу очолив В. Ляшок⁹⁶. Цікаво те, що гласні не обмежилися зміною керівництва, а розглянули найбільш пекучі проблеми повсякденного життя, які не вирішувалися при владі гетьманату. Зокрема містечко Пилява не мало жодного вищого початкового училища, тут не було лікарні та закладів ветеринарної медицини, не існувало поштового відділення та інших установ. Тому гласні одногласно вирішили порушити клопотання перед Директорією УНР про дозвіл на використання власних ресурсів та необхідних кредитів для створення елементарних умов життя майже 20 тис. громадян волості⁹⁷.

Становлення нових управлінських структур відбувалося не завжди з порозумінням сторін. Так, деякі села не бажали визнавати нову владу, чинили опір та виступали проти її представників. Зокрема у с. Перекори Старосинявської волості селяни не визнали існуючу владу, не обрали сільського комісара і відмовились сплачувати будь-які податки. Анархічні настрої призводили до того, що обурені мешканці виганяли з села прибулих представників волосної і повітової народних управ⁹⁸.

У Васютинцях, які постраждали від градобоя і відчували перебої з хлібом, селяни намагалися звалити всю вину на комісара, звинувачуючи його в тому, «що він про них не дбає»⁹⁹.

В той же час селяни Радівців постановили: «1) дбати про спокій в селі і підпихувачів, (що величають себе большевиками), видавати владі, щоб покарати за буйство буянів; 2) допомагати Директорії чим можна у тяжкий час»¹⁰⁰.

Подібний схід відбувся в Гришках, де сільська громада виступила за наведення порядку й оголосила про повну довіру Директорії і головному отаману¹⁰¹.

Мешканці Дяківець із великою довірою поставилися до призначення нового волосного комісара. До речі, згідно з новою (старою) ієрархічною структурою управління, вищим представником влади в кожному із 25 населених пунктів Кожухівської волості ставав обраний громадою сільський комісар¹⁰². Він мав у своєму підпорядкуванні писаря й керувався вказівками та розпорядженнями волосного комісара. 26 листопада 1918 р. кожухівським волосним комісаром було призначено Стаха Несте-

⁹⁶ Там само, ф. 2582, оп. 1, спр. 58, арк. 43 зв.

⁹⁷ Там само, арк. 45.

⁹⁸ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 165, арк. 67.

⁹⁹ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 17, арк. 162–163 зв.

¹⁰⁰ Там само, арк. 163 зв.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само, ф. 1133, оп. 1, спр. 27, арк. 75.

ровича Романова¹⁰³. У його функції входило «пильно стежити за неухильним виконанням всіх розпоряджень повітової і вищої влади, [...] допомагати народній і земельній управам при виконанні службових обов'язків, [...] захищати від кривди урядових осіб громадян волості»¹⁰⁴.

У Дяківцях також відбулися вибори очільника села. Посаду голови управи сельчани довірили Юхимові Йосиповичу Кондратюку (1886–?)¹⁰⁵. Це був колишній унтер-офіцер царської армії, котрий майже весь період Першої світової війни перебував у полоні в Австрії й лише у кінці 1918 р. повернувся додому. Обіймав цю посаду впродовж 1919–1920 рр.¹⁰⁶ За час його роботи даних про негаразди у стосунках між дяківецькою сільською, кожухівською волосною та повітовою владою нам не зустрічалося.

Схвальні відгуки на шпальтах всеукраїнської преси і подільських видань свідчили про стійку орієнтацію більшості подолян на соціалістичні реформи, розпочаті УЦР. Найважливішим завданням нової влади було вирішення земельного питання, яке для українського селянства мало архіважливе значення й, власне, стало наріжним каменем усіх революційних подій. У зверненні «Єднаймося!» наміри Директорії декларувалися так: «Перш за все ми хочемо дати народові землю й затвердити її за народом», тобто звучала відверта орієнтація на соціалізацію землі і справедливий розподіл за селянством¹⁰⁷.

Намагаючись вирішити цю проблему, 8 січня 1919 р. Директорія затвердила закон «Про землю в УНР», який скасовував приватну власність на землю і оголошував її «добром народу». Передбачалося вилучення землі у поміщиків, церкви, монастирів без викупу і розподіл її серед малоземельних і безземельних селян. Норми наділення повинні були встановлювати земельні органи відповідно до місцевих умов. Мінімальна кількість не могла бути нижчою від 5 дес. землі, а максимум становив 15 дес., при цьому дозволялося спадкове землекористування. Не підлягали розподілу землі підданих чужоземних держав. Цей пункт викликав значне невдоволення українського селянства, оскільки польські поміщики, які на Правобережжі мали великі землеволодіння, оголошували себе підданими інших країн¹⁰⁸.

¹⁰³ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

¹⁰⁴ Там само, арк. 28.

¹⁰⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20342, арк. 3.

¹⁰⁶ Там само, арк. 12.

¹⁰⁷ Єднаймося // Воля. — 1919. — № 2. — С. 4.

¹⁰⁸ Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — С. 22.

Також виключалися з розподілу землі цукроварень, гуралень та «культурних господарств», тобто маєтків, в яких були племінні розплідники, насінневі, селекційні господарства. Примітно, що Директорія, як і попередні уряди, бережливо ставилася до високопродуктивних господарств, що не дробилися, а передавалися трудовим спілкам, які мали створюватися для цього¹⁰⁹. Не викликає сумнівів, що таке рішення було економічно обґрунтованим, однак воно не враховувало бажання селян вести одноосібне господарство і викликало в окремих регіонах вороже ставлення до земельного закону взагалі.

Основний тягар на виконання цього закону покладался на земельні управи, які утворювалися у всій структурі влади, й повинні були протягом грудня 1918 — січня 1919 рр. прийняти справи від земельно-ліквідаційних комісій та утворити повний реєстр земельних ресурсів. Своєю чергою, згідно з розробленою Центральним комітетом «Селоспілки» «Тимчасовою інструкцією», до того часу, поки будуть утворені земельні органи, осередки спілки повинні взяти на себе обов'язки охорони лісів, маєтків і реманенту, слідкувати за їх збереженням тощо. Застерігалось, що селянські спілки не мали права розпоряджатися цими ресурсами, а діяти виключно за вказівками комісарів¹¹⁰.

Літинська повітова земельна управа складалася з 3-х осіб: голова — Василь Іванович Ощাপовський, призначений постановою Літинської народної управи; заступники — Косов Микола Лаврентійович, головний агроном повіту, призначений народною управою, і Лесько Фома Опанасович, обраний зібранням Літинської селянської спілки¹¹¹. На теренах Кожухівської волості цю роботу здійснювала волосна земуправа в складі Гнатюка Юхима Тихоновича — голови, призначеного повітовою народною управою; членів: Романова Стаха Нестеровича, призначеного тим же органом та Жовміра Василя Мефодійовича, обраного волосним зібранням «Селоспілки»¹¹². Волосним писарем став І. Котюжанський, який вже обіймав цю посаду за часів УЦР і гетьманату. Колишній нестройовий унтер-офіцер (інтендантство) царської армії добре розумівся на бюрократичному стилі місцевих органів влади й тому на цій посаді протримався аж до ліквідації волосних управ у 1923 р.¹¹³

Утім документи 1919 р. показують картину анархії в подільському селі, і на Літинщині зокрема. Попри заклики Директорії зберегти лад і

¹⁰⁹ Ресніт О. У робітнях історичної науки. — С. 181.

¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 130, арк. 36.

¹¹¹ Там само, арк. 38.

¹¹² Там само, арк. 39.

¹¹³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 24081, арк. 14 зв.

порядок, селяни масово здійснювали самовільні захоплення земель, випасали худобу на посівах зернових, нищили ліси-молодняки, обкрадали та руйнували економію, не визнаючи розпоряджень земельних управ. Представники місцевої адміністрації не здатні були боротися з такими явищами. Так, вже в кінці грудня 1918 р. селяни Літинського повіту разом з солдатами частин, що дислокувалися вздовж дороги Літин — Вінниця, розікрали 1030 пуд. ярової «гнітяної» соломи, заготовленої для потреб міністерства продовольчих справ¹¹⁴.

Як зазначав В. Лозовий, подільські хлібороби не могли зрозуміти, чому панське майно, нажите «потом і кров'ю» їх та їхніх дідів і прадідів, повинно належати якомусь абстрактному «народові», якщо саме вони і є той конкретний «народ», який через свою вкладену працю та працю предків, за законом селянської «справедливості», і має найбільше право отримати це майно¹¹⁵. Тому селяни, незважаючи на заклики Директорії, продовжували займатися улюбленою ще від часів УЦР справою: грабувати й нищити чужу власність та вперто не визнавати будь-яке законодавство. Так, у Межирівській волості на Літинщині селяни взагалі заборонили розробляти ліси для потреб залізниці і промисловості, вважаючи навколишні ліси своїми¹¹⁶. Що міг зробити охоронець з «берданкою» чи лісник з револьвером проти 40–50 добре озброєних селян (з кулеметом та іноді навіть з легкою гарматою), котрі прибували на 20-х підводах і без вибору вирізали цілі лісові ділянки? Зокрема в лісі неподалік Дяківець озброєні селяни вбили лісника С. Швеця і набрали лісоматеріалів стільки, скільки могли вивезти¹¹⁷. За даними лісничого, повітовий комісар не реагував на ці злочини й тому робітники лісогосподарства, переконавшись, що вбивці колеги знаходяться на волі, подавали заяви на звільнення в зв'язку з тим, що «несення служби небезпечно для життя»¹¹⁸.

У контексті вищенаведених проблем виникає закономірне питання чому земельна реформа, яка повинна була консолідувати селянство і зробити його опорою влади, викликала недовіру з боку тих, кому припадало цього животворчого ресурсу? Не викликає сумніву, що причини доречно шукати як у самому законі, невідповідності окремих його положень сподіванням селян, так і в загальній внутрішньо- та зовнішньо-

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 160, арк. 18.

¹¹⁵ Лозовий В.С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр. — С. 63.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 67.

¹¹⁷ Там само, 78–78 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 79.

політичній ситуації. Насамперед, селянство не вірило в те, що влада УНР утримається й здійснення реальних аграрних перетворень викликало обґрунтовані сумніви. Про цю дилему було добре відомо розробникам земельної реформи, про що можна пересвідчитися з виступу М. Шаповала — міністра земельних справ — на нараді у Вінниці 5 лютого 1919 р. Аналізуючи проблеми він чітко заявив, що проведення «реформи в життя залежить від бажання народу... Коли народ хоче, щоб реформа була здійснена, він не повинен випускати з рук зброї, не допускати варварів ні з півночі, ні з півдня. Коли він удержить зброю в руках, реформа буде переведена»¹¹⁹. Невдалий досвід попередньої влади в декількох спробах розв'язати земельну проблему спонукав кмітливих хліборобів скласти таку примовку: «Зимомо землю дають, а літом забирають». На думку М. Шаповала, вислів влучно визначав настрої селян. Однак, на переконання міністра, «дає землю той, хто ризикує життям для добра народу, хто за народ кладе голову, а відбирають варвари з Московщини». Завдання влади цю істину зрозуміти і пояснити селянам¹²⁰.

Принагідно зазначимо, що в роботі наради брав участь голова Літинської земельної управи В. Ощиповський. Його обрали до комісії з урегулювання проблем лісового господарства, які виникли з щойно ухваленим законом УНР. У виступі на зібранні він детально доповів, що згідно з вимогами Директорії впродовж 28 грудня 1918 — 15 січня 1919 рр. на Літинщині було утворено повітову й волосні земельні управи, обрано та призначено комісарів. Земельні органи вже проводять перепис і внесення у відповідні списки усієї маєтності нетрудових господарств та інших ресурсів, згідно з існуючими інструктивними документами. Однак залишається багато невирішених проблем з фінансування, кадрів та навіть готової продукції. Особливо багато невирішених питань виникало у забезпеченні населення паливом та лісоматеріалами. До речі, В. Ощиповський, працюючи в комісії 5–11 лютого, подав досить значну кількість слушних доповнень і зауважень у розроблену інструкцію щодо розпорядження державними та приватними лісовими ресурсами.

Загалом учасники наради ухвали 19 резолюцій, які надавали детальні відповіді на актуальні питання земельного і лісового господарства. Зокрема було вироблено статут та основні засади щодо формування в кожному повіті й волості підрозділів для охорони взятого на облік майна та запобігання й зупинення різних погромів, масового розкрадання і нищення громадського та індивідуального майна¹²¹.

¹¹⁹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 115, арк. 1 зв.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само, арк. 17–36.

Аналіз ухвалених документів дає підстави стверджувати, що запровадження в життя вироблених нормативних актів було підставою для оптимістичних прогнозів на успіх земельної реформи. На цьому наголошував М. Шаповал: «Те що ви зробите на Поділлі, буде служити зразком для всієї України. Подільська земля положить фундамент величезній роботі, втисне земельну реформу в конкретні форми»¹²².

На жаль, нездоланною перешкодою для аграрних перетворень стало перебування України в перманентному стані війни на декілька фронтів. На заході стояли польські війська, на сході та півночі — більшовицькі, на південному сході — російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні — в районі Одеси, Миколаєва, Херсона — війська Антанти. Крім того, в уряді й у самій Директорії бракувало єдності. В. Винниченко, В. Чехівський та їхні соратники виступали за союз з більшовицькою Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група його підтримки шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Унаслідок цього земельне питання вирішувалося точно так, як примовляли подільські хлібороби.

Літинщина в першій половині 1919 р. Більшовицька окупація

23 січня 1919 р. почалося засідання Трудового конгресу. На цей форум прибули 400 депутатів, з них 36 — від західноукраїнських земель. Напередодні відкриття заходу відбулася визначна подія в історії відновлення соборності українських земель. 22 січня на Софійському майдані в Києві було проголошено Акт злуки — об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу¹²³. Підписання цього історичного документа стало вагомим успіхом Директорії у згуртуванні українців і розбудові нашої держави.

В роботі Трудового конгресу брала участь делегація від Літинщини. Зокрема мандати від селян отримали мешканець Радівців Данило Іванович Головчук — соціал-революціонер; мешканець Боркова Федір Іванович Онищук — есер-самостійник; Пилип Семенович Галушак — родом з с. Гречаної, соціал-демократ¹²⁴. Крім них до Києва поїхали представники інтелігенції Василь Помагайло та Яким Рожанський; від робітничої спілки — Павло Шульга; від робітників Уладівської цукро-

¹²² Там само, арк. 1 зв.

¹²³ *Ресніт О.П., Коляда І.А.* Україна між світовими війнами (1914–1939). — С. 177.

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 70, арк. 216.

варні — Вацлав Кшежевський¹²⁵. Імовірно, було обрано ще декількох делегатів від м. Хмільник, однак їхні прізвища встановити не вдалося.

У результаті тривалих дискусій 28 січня було ухвалено «Універсал Трудового конгресу України», який став підсумковим і синтезував положення декларації фракцій УСДРП, підтриманої центристською частиною есерів, Селянською спілкою та делегатами ЗУНР. У документі зазначалося, що вища влада передається Директорії, виконавчі функції має здійснювати Рада Народних Міністрів, підзвітна Трудовому конгресові, а в перервах між його засіданнями — Директорії. Конгрес доручив Директорії та уряду працювати в напрямі вирішення таких завдань: а) здійснення земельної реформи шляхом передачі землі трудящим селянам без викупу; б) ліквідація безробіття серед «пролетарських верств» шляхом відновлення роботи промислових підприємств; в) оборона незалежності республіки¹²⁶.

Характеризуючи вибір Директорією трудового принципу в організації влади, можна погодитися з думкою сучасника тих подій П. Христюка, який визначив цей вибір так: «Конгрес відбувся, але того конгресу, про який йшла мова в дні революційного піднесення робітничо-селянських мас проти гетьманщини, конгресу пролетаріату і революційного селянства не було»¹²⁷.

Упродовж січня 1919 р. більшовицькі збройні формування захопили значну частину України й невпинно наближалися до Києва. Республіканські війська знаходилися в небоєздатному стані й не чинили гідного опору агресорам. Частина з них навіть перейшла на бік ворога або розбіглася. Лише декілька підрозділів січових стрільців дали бій, але змушені були відступити. Директорія й урядові структури залишили столицю й 2 лютого 1919 р. переїхали до Вінниці. Певний час повітове місто над Бугом стало місцем перебування вищої влади УНР¹²⁸.

Прибувши до Вінниці, міністри розселилися в готелі «Савой» (сьогодні «Україна»), а міністерські установи працювали в інших приміщеннях. Резиденція С. Петлюри знаходилася на вулиці, що нині названа його ім'ям, у будинку № 21¹²⁹.

¹²⁵ Там само, арк. 201, 189.

¹²⁶ *Решт О.* У робітнях історичної науки. — С. 161.

¹²⁷ *Решт О.П., Коляда І.А.* Україна між світовими війнами (1914–1939). — С. 178.

¹²⁸ *Лисий А., Лойко О.* До питання перебування Директорії у Вінниці у лютому–березні 1919 року // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: Збірник наукових праць. — Київ, 1999. — С. 201.

¹²⁹ *Пархомчук Т.* В'їхати в місто на білому коні... Блиск і злидні резиденції Симона Петлюри // Дзеркало тижня. — 2006. — 25 березня.

Фактично влада Директорії обмежувалася територією Подільського краю, котрий став театром активних бойових дій, а міста Вінниця, Жмеринка, Проскурів та деякі інші населені пункти — тимчасовими центрами перебування урядів УНР. У цій ситуації подолянам довелося брати безпосередню участь у забезпеченні українського війська стратегічними ресурсами, паливно-мастильними матеріалами, амуніцією, продуктами харчування та організувати постачання вкрай необхідних товарів для населення.

Перед С. Петлюрою й урядом постали ряд проблем: нестача фінансів, незабезпеченість помешканнями, значне зростання цін, спекуляція, відсутність ефективного зв'язку, низька виконавча дисципліна і т. п. Не даремно продовольче питання впродовж усього періоду революції несло у собі потенцію соціального вибуху. Наявність кількох армій, які вели бойові дії на території України, анархія та отаманщина перешкождали нормальному веденню сільського господарства, розірвали звичайні економічні зв'язки, налагоджений обмін між містом і селом. Усі ці збройні формування по черзі реквізували у селян збіжжя, полишаючи обібраних господарів напризволяще. Найбільше від сваволі потерпали міста, особливо «пролетарські верстви» й незаможна частина інтелігенції. Усе це адекватно відображалося на ситуації в регіонах.

Літинщина не стала винятком. Крайням найбільше дошкуляли загроза голоду, безгрошів'я та епідемії. Саме вони стали вирішальним чинником для дезорганізації Української галицької армії (УГА; до листопада 1919 р. — Галицька армія), нищівно вплинули на чисельність Дієвої армії УНР і завдали величезної шкоди цивільному населенню Наддніпрянської України. Зокрема Дяківці лише у січні–березні втратили близько 30 чол. Так звана чорна віспа (натуральна віспа) забрала життя близько 10 молодих селян. Від тифу пішли з життя 20 осіб, серед яких Никифор Порицький (18 років), Агафія й Акулина Ольховики (33 і 29 років), двадцятидев'ятирічна Ганна Регент (Ресент) та ін.¹³⁰ Для мешканців Дяківців це був лише початок трагічних втрат від інфекційних хвороб (тиф, віспа, холера), які впродовж 1919 — першої половини 1920 рр. позбавили життя понад 100 дяківчан¹³¹.

Забезпечення грішми з певними зусиллями намагався вирішити уряд, який ухвалив декілька законів щодо кредитування органів місцевого самоврядування та інших державних інституцій. Зокрема для вирішення фінансових проблем Літинська народна управа отримала позику 350 тис. грн

¹³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 355–359.

¹³¹ Підраховано за: Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 16, спр. 65.

на три роки, а згодом ще 1 млн на той же термін¹³². Не залишали без фінансової підтримки м. Літин, виділивши управі 200 тис. грн позики терміном на 5 років¹³³. Певні кошти цільового призначення надходили для потреб волосних правлінь. Так, у 1919 р. 8 волостей Літинського повіту отримали готівки по 10 тис. грн для погашення заборгованості із зарплати¹³⁴. Ясна річ, що ці надходження не задовольняли усіх потреб щодо утримання освіти та соціально-культурної сфери повіту, але навіть така мізерна підтримка з боку держави живила надію на краще майбутнє.

В умовах суворої зими 1919 р. і загострення продовольчих проблем населення Літина найбільше страждало від нестачі палива та гасу. Головним чинником негараздів тут виступала управлінська вакханалія і некоординовані дії військової та цивільної влади. Так, місцеві торговці проявили ініціативу й придбали в Галичині значну кількість гасу. При перетині кордону вони заплатили 1 тис. грн на утримання полонених й отримали перепустку, яка надавала їм право вільно рухатися до Літина. Але в місті їх заарештувала військова комендатура й примусила заплатити ще 1500 грн, що зразу значно збільшило ціну 1 фунту дефіцитного товару. В підсумку вийшло так, що звичайний учитель чи незаможний міщанин гасу придбати не міг¹³⁵.

У питанні постачання дров потрібно лише було організувати відповідну господарську структуру, яка опікувалася б заготівлею та розподілом закуплених у лісництві ресурсів. Також слід було вкоротити хижакські апетити місцевих лісників, які не відпускали дрова кооперативу, а намагалися продати їх приватним підприємцям, звісно за комерційними цінами з урахуванням особистого зиску. Все це нова влада невдовзі вирішила.

Крім того військова влада штучно створювала продовольчі проблеми, забороняла селянам ввозити до міста продукти харчування. Мотивом заборони стало те, що таким чином вона бореться зі спекуляцією¹³⁶.

Поглибила продовольчу кризу в Літині діяльність так званого Хлібного бюро, яке своїми справами заслужило народну назву не інакше як «Хап-бюро». Спритні «діячі» цієї контори зуміли так «обвести навколо пальця» міську управу, що із виділених міністерством продовольчих справ 30 тис. пуд. хлібних ресурсів, місто отримало лише третину, що,

¹³² ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 4, спр. 110, арк. 1, 6.

¹³³ Там само, арк. 7.

¹³⁴ Там само, арк. 36.

¹³⁵ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 120, арк. 8.

¹³⁶ Там само.

звісно, призвело до голодних бунтів¹³⁷. Ліквідація цієї організації та передача продовольчих справ до рук повітових продкомісій за участі представників громадськості дещо покращила рівень товарного забезпечення населення. До цієї справи залучилися органи кооперації, що у значній мірі сприяло поліпшенню ситуації в місті та загалом у повіті.

Директорія приділяла багато уваги питанням матеріальної допомоги підрозділам Армії УНР. Ще 17 грудня із Вінниці головний отаман надіслав телеграму всім губернським, повітовим і волосним комісарам із закликом організувати збір одягу для «багатьох козаків, які й зодягнені й озуті не так, як би це хотілось». У зверненні читаємо таке: «Директорія в цілях допомоги козакам звертається до населення з закликом допомогти, хто чим може, здаючи речі військового вжитку, які є майже в кожній родині [...] Директорія установила такі ціни: шинеля сіра 25 карб., штани сукові 15 карб., штани ватні 20 карб., шапка зимова 5 карб., [...] чоботи 60 карб., черевики 45 карб. Гроші ці будуть зараховані на кошт майбутніх податків, про що, здавши речі, будуть видаватися на місцях здачі квитанція»¹³⁸.

Однак на місцях, особливо у сільській місцевості, населення вкрай потерпало від нестачі теплого одягу, взуття та інших речей особистого вжитку, а міські мешканці змушені були весь кращий і теплий одяг вимінювати на продукти харчування. Тому всі зусилля щодо поповнення військового майна в такий спосіб бажаного результату не дали.

10 березня 1919 р., вже перебуваючи у Проскуріві, головний отаман видав наказ, згідно з яким кожен домовласник і квартиронаймач (за певною нормою) для забезпечення потреб армії мав безкоштовно здати у відповідні органи набір білизни та інших речей. «Ця допомога обивателів нашої держави пояснюється інтересами Батьківщини і потребами хворих та ранених козаків У.Р. Армії, які, — значилося в тексті, — проливають кров за рідний край, а разом з тим, переживаючи страшну недостачу в білизні, мають право на цю допомогу населення; [...] у війську козаків їдять воші, бо козак не має білизни, і не можна, гріх був би допустити, щоб вірні діти нашої України, що б'ються з ворогами за землю та волю нашу, гинули от плямистого тифу»¹³⁹. Цей наказ через декілька місяців ліг в основу закону Директорії УНР, ухваленого 30 липня 1919 р., «Про тимчасове встановлення натуральної повинності населення по постачанню білизни для Дієвої армії»¹⁴⁰. Проте, за архівними даними, він

¹³⁷ Там само, арк. 47–47 зв.

¹³⁸ Там само, спр. 160, арк. 66.

¹³⁹ Там само, спр. 171, арк. 9.

¹⁴⁰ Там само, спр. 170, арк. 1.

викликав неоднозначний резонанс з боку вчителів, державних службовців, працівників пошт та інших установ, які, внаслідок поганого грошового забезпечення та дорожнечі, самі ходили в латаному-перелатаному взутті та одязі, і не мали можливості виконувати вказану натуральну повинність.

Керівництво УНР намаглося надати фінансову допомогу громадським та культурно-освітнім організаціям. Особлива увага приділялася народній освіті. Ще 12 грудня 1918 р., в перші дні становлення влади Директорії, було ухвалено розпорядження «Про управління школами на Україні», в якому до структури управління освітою були повернуті інститут комісарів та шкільні ради всіх рівнів, котрі при гетьманаті були ліквідовані¹⁴¹. В умовах державотворчості «на колесах» урядові структури знаходили можливість вирішувати нагальні питання народної освіти, яка перебувала у глибокій кризі. Основним гальмом її розвитку було вкрай обмежене фінансування. Серйозні проблеми створювала обмаль підготовлених національно свідомих кадрів і відсутність підручників українською мовою. Ось як характеризував ситуацію на Поділлі Ю. Щириця — голова губернської управи шкільної освіти: «Надходить дуже багато прохань від селянських громад, культурно-просвітніх товариств та кооперативів про відкриття у них вищих початкових шкіл. Збирають гроші, дають помешкання, дають землю — все дають — просять тільки прислати учительський персонал і підручники [...] Доводиться відмовляти по одній тій причині, що немає учителів. Це страшні слова, коли ми вдумаємося в них. Під цей час, коли воскресли з небуття, коли 40 мільйонів нарид став пізнавати, хто він і куди повинен прямувати, — в сей час у нас немає провідирів, які показали б людям стежку до світла — у нас немає учителів»¹⁴². Водночас ураховуючи реалії, губернська управа погодилася відкрити в 1919 р. 52 вищих початкових школи, обмеживши район їх розміщення відстанню не ближче 9 верст одна від одної¹⁴³.

Незважаючи на складні життєві обставини, громадськість Літинщини проявляла активність у питаннях розвитку дитячої освіти, зокрема відкриття нових навчальних закладів. Оригінальною й, на наш погляд, повчальною може стати історія про ініціативу громадськості щодо започаткування вищого початкового училища в містечку Пилява — однойменній волості Літинського повіту, де в 16 населених пунктах проживали 16 241 особа (переважно українці та незначна частина євреїв)¹⁴⁴. «Завдяки несприятливого збігу обставин (далечинь до культурних центрів,

¹⁴¹ Там само, ф. 2582, оп. 1, спр. 15, арк. 15–15 зв.

¹⁴² Там само, спр. 58, арк. 52.

¹⁴³ Там само, арк. 52 зв.

¹⁴⁴ Там само, ф. 1133, оп. 1, спр. 27, арк. 51.

до залізниць і т. п.) волость опинилася в такому стані, що до освіти й взагалі до культурного розвитку, що якщо не звернути зараз на се найпильнішої уваги й не прийти на допомогу, то може пройти багато десятків років й до людності цієї національної меншості не дійде навіть неясне проміння культурного світу. У нас немає, ні лікарні, ні лікаря, ні пошти, а саме найголовніше — немає доброї школи, котра хоть незначну частину підростаючого покоління виводила б на добру дорогу з безпросвітньої темряви, в якій знаходились і знаходяться його батьки», — з такою преамбулою зверталася громада містечка до Подільської губернської народної управи, прохаючи дозволу на відкриття вищої початкової школи¹⁴⁵. Стурбовані тим, що в деяких селах перестали працювати навіть колишні церковнопарафіяльні школи (села Десерівка, Миколаївка, Уласівка-Русівка), пилявці разом із мешканцями сусідньої Олександрівки ініціювали проведення громадських сходів, на яких порушили питання про заснування в містечку вищезгаданого училища. Зібрання одностайно вирішили клопотатися про передачу для потреб навчального закладу викупленого громадою в колишнього землевласника с. Пиляви Романова будинку (8 кімнат, 2 кухні) та прилеглої території в розмірі 1 дес. землі. До речі, з цією пропозицією погодилася єврейська громада м. Пиляви, яка брала дольову участь у викупі маєтку і володіла правами на п'яту частину майна (вартістю 4 тис. грн). Комітет зі збирання коштів у складі Н. Койфмана, Й. Шварцмана, Г. Флешеля, Я. Генюка і Ф. Юдича 21 грудня провів зібрання, де за підписами 44 представників єврейської громади ухвалили рішення погодитися на відкриття училища. Його завірив міщанський староста Я. Шахрис¹⁴⁶. Аналогічну постанову про облаштування вищого початкового училища підтримала Пилявська народна управа, яку очолював гласний повітового земства В. Ляшок¹⁴⁷. Клопотання громад Пиляви й Олександрівки підтримала повітова народна управа. У підсумку ініціатори отримали від міністра народної освіти Н. Григорієва відповідь, де було вказано, що він дозволив відкрити з 1 серпня 1919 р. нову мішану вищу початкову школу в м. Пиляві з умовою, аби вона мала назву: «вища початкова школа пам'яті Пилявського бойовища 1648 року»¹⁴⁸.

Продовжуючи тему освіти, зупинимось на декількох епізодах з освітнянського життя Літинського повіту. Серйозні проблеми виникли в м. Хмільник, де мешкало 21 860 громадян, серед яких 1974 дитини шкільного віку (8–11 років). Наявні в містечку одна 2-класна та шість

¹⁴⁵ Там само, ф. 2582, оп. 1, спр. 58, арк. 41.

¹⁴⁶ Там само, арк. 48–48 зв.

¹⁴⁷ Там само, арк. 50.

¹⁴⁸ Там само.

початкових шкіл були спроможні приймати на навчання лише 708 хлопчиків і дівчаток, водночас 1006 їхніх однолітків не мали змоги вчитися¹⁴⁹. Міська дума виступила з ініціативою шляхом фінансування з державного бюджету щорічно по 10 500 і 5800 грн з міського бюджету впродовж 1918–1921 рр. ліквідувати цю проблему. Однак обіцяних коштів від Центральної Ради і гетьманського уряду не надійшло, а міністерство народної освіти Директорії змогло виділити лише незначну суму. Стан освіти у Хмільнику можна визначити з матеріалів протоколу засідання педагогічної ради Хмільницької вищої початкової школи від 10 березня 1919 р. Члени ради Г. Стопневич, Гродецька, Миролубова, Пиріг, Пашков і шкільний лікар П. Войтович визнали, що значна кількість учнів (60 осіб), які змушені були тіснитися в непридатній для цього класній кімнаті, погано відбилась на постановці навчального процесу та негативно вплинула на стан здоров'я учнів. Ураховуючи, що в наступному році до цієї кількості учнів мало приєднатися ще 10 школярів, яких залишили на повторне навчання, ситуація могла призвести до зриву нового навчального року. Тому шкільна рада висунула перед відповідними державними установами клопотання про виділення 16,4 тис. грн на обладнання ще одного паралельного класу, відкриття якого значно покращило б умови навчання дітей цієї школи¹⁵⁰.

До речі, аналогічні проблеми накопичилися в Уланівській вищій початковій школі, педагогічна рада якої також порушила клопотання перед міністерством народної освіти УНР про відкриття ще одного класу. Розглянувши подання подолян, товариш міністра П. Холодний ухвалив наступне: «Призначаю належну від держави допомогу по закону 24 лютого 1919 року. Гроші ці будуть переведені в розпорядження Подільської губернської народної управи»¹⁵¹.

Підбиваючи підсумки історії відкриття Пилявської школи, варто звернути увагу на консолідовані дії української та єврейської громад, які заради втілення великої ідеї не порахувалися з витраченими коштами й ухвалили належні рішення. Приклад переконливо спростовує твердження апологетів «вічного етнічного конфлікту» між українцями та євреями й демонструє, що за правильного розуміння суті проблеми можна завжди знайти шляхи її врегулювання.

У процесі вивчення архівних матеріалів нам не вдалося знайти даних про діяльність Дяківецької початкової школи. Як ми зазначали вище, згідно з розпорядженнями Директорії УНР, у 1919 р. релігійні праців-

¹⁴⁹ Там само, спр. 47, арк. 1–3.

¹⁵⁰ Там само, спр. 58, арк. 96–97.

¹⁵¹ Там само, арк. 97.

ники, тобто незмінні її вчителі о. Микола та І. Єрмолаєв, були відсторонені від навчального процесу. Відомо, що освітніми справами у селі почали займатися Настя та її брат Січкорізи. Для уточнення конкретних даних про школу й організацію навчального процесу в 1919–1920 рр. ми продовжуємо проводити пошукові заходи, які, на наше переконання, матимуть позитивний результат.

Водночас із відновленням української влади відбулося відродження культурно-просвітних організацій. Важливим елементом поширення українства на теренах Літинщини стали осередки «Просвіти», що крок за кроком почали опановувати культурне життя населених пунктів повіту. Зокрема за короткий час просвітяни Літина підготували акцію на вшанування «лицарів-борців», які загинули в боротьбі з більшовиками. Місцеві артисти влаштували виставу «Наймичка», яка користувалася великим успіхом серед численних глядачів¹⁵². Тут варто зупинитися на діяльності осередків товариств у Багринівцях та Радівцях, фундатори яких доклали чимало зусиль для розбудови просвітянського руху на теренах повіту. Багриницьке товариство сконцентрувало просвітницьку діяльність на залученні односельців до гуртків самодіяльності. Зокрема на другий день Різдва Христового 1919 р. аматори поставили п'єсу Б. Грінченка «Нахмарило», декламували вірші та співали українських пісень. Завершили дійство колективним виконанням «Ще не вмерла України...». Досвід сусідів став у пригоді просвітянам у селі Лознях, де також організували свято української культури, влаштувавши вистави «Наталка Полтавка» й «Бувальщина»¹⁵³.

Проте найкращі здобутки мали мешканці Радівців, де просвітянство стало турботою усієї громади й розвивалося в декількох напрямках, пріоритетним з яких стало підвищення рівня освіти майбутніх будівничих України. Це був один із перших осередків просвітництва на Літинщині й розпочав свою діяльність ще з 1908 р. Однак під тиском царських переслідувань товариство змушене поступово припинити свою діяльність і лише в роки Української революції активно відродило свою роботу. Так, зусиллями громади та існуючих там кооперативів (кредитного й споживчого) вдалося відкрити вищу початкову школу. Для цього кооператори пожертвувати 6 тис. грн, повітове земство — 3 тис. грн, а сільська громада виділила приміщення та запланувала звести окремий будинок для навчального закладу. До речі, всі ці заходи організовував і просував громадський діяч, відомий кооператор Д. Головчук, який зумів переконати пайовиків та членів сільської громади в необхідності виважено

¹⁵² Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 90, арк. 155 зв.

¹⁵³ *Максимець В.* Багринівці, Літинськ. пов. // Село. — 1919. — № 3. — С. 24.

підходити до проблем села й використовувати всі фінансові можливості для його розвитку¹⁵⁴.

Цікавий факт позитивного впливу осередку «Просвіти» на морально-психологічний клімат сільської громади стався у с. Цимбалівці. Так, місцеві знахарки пропонували хворому на енурез свій ефективний спосіб лікування: щоб позбутися цього явища, потрібно обійти 9 хат і в кожній поцілувати коцюбу — хворь як рукою зніме. Лише роз'яснення просвітян про необхідність звернутися до лікаря, допомогла страждальцю позбутися прізвиська «засцика»¹⁵⁵.

Разом з тим, на тлі гарних здобутків вищеназваних товариств просвітянський рух у повіті не набрав відповідної динаміки, якою могли пишатися колеги з Брацлавщини і Вінниччини. На наше переконання, причини гальмування інтенсивного розвитку просвітництва лежать в площині окресленого комплексу негативних чинників, тісно переплечених з системною роботою шовіністичної пропаганди російського самодержавства. Тому частина інтелігенції, зокрема й учительство, не завжди сміливо вступала у протидію цій системі й до розвитку просвітництва ставилася з острахом, а іноді індиферентно. Прикладом може стати м. Хмільник, де на той час працювали учительська семінарія, державна гімназія, вища початкова школа та низка інших навчальних закладів. Однак з-поміж значної кількості місцевої інтелігенції не знайшлося ініціаторів для створення товариства «Просвіти», або навіть відкриття читальні чи книгозбірні. Обурений дописувач журналу «Село», спостерігаючи на вулицях міста численну кількість людей напідпитку, а то й узагалі п'яних, констатував: «Ганьба Хмільнику і всім його діячам»¹⁵⁶.

Звертаючись до проблем суспільного життя, варто зазначити, що на початку 1919 р. спроби налагодити нормальне життя на Літинщині були приречені на невдачу. В основі негараздів лежала вкрай незадовільна організація управлінської вертикалі. Найголовніше — владу дискредитували поразки республіканської армії в боротьбі з більшовицькою навалою, яка вже у другій половині березня перебувала на підступах до Вінниці та готувалася до штурму міст і містечок Подільського краю. Не вдаючись до критичного аналізу причин поразок формувань УНР, наведемо висновок тогочасного військового експерта, поданого до штабу Армії УНР на початку березня 1919 р. На нашу думку, він об'єктивно, без ретуші, змалював трагічний стан військ УНР, який, власне, і призвів до

¹⁵⁴ с. Радівці, Літинськ. пов. // Село. — 1919. — № 21. — С. 24–25.

¹⁵⁵ *Громадянин Я. Б.* Цимбалівка, Літинського пов. // Село. — 1919. — № 10. — С. 26.

¹⁵⁶ *Журба К. м.* Хмільник, Літинського пов. // Село. — 1919. — № 8. — С. 2.

серйозних невдач Директорії у першій половині 1919 р. Ось що значилося у цьому документі: «Ми за шість тижнів вже майже втратили Лівобережну Україну і за цей час позитивно не мали жодного скільки-небудь серйозного успіху. Суцільний відступ, залишення цілих губерній без бою і втеча наших військ.

Така сумна картина на бойовому фронті, але не набагато кращий стан й усередині країни. Майже скрізь спалахують повстання або місцевих анархічних банд або відкрито йдуть проти Директорії не тільки окремі команди, але й цілі полки і навіть дивізії (Дніпровська)»¹⁵⁷.

Фахівець вважав, що сили української республіканської армії та війська ворогів приблизно були однаковими. Тому можна було б зовсім успішно оборонятися, коли б якість наших військових підрозділів відповідала б якості ворожих формувань. Навіть на початку війни по кількості багнетів ми мали безумовну перевагу, але за час боротьби з більшовиками загубили майже зовсім деякі частини: одні розпорозились, другі перейшли на бік ворога, треті обеззброєно.

У підсумку експерт виніс невтішний вердикт: «Крім військ, що знаходяться на Польському фронті і січових стрільців, на інших фронтах наші частини з більшовиками битися не бажають, рахуючи жовнірів ворога своїми братами, з котрими вони ділили труднощі бойового життя в минулу кампанію.

Крім того, великий мінус в нашій армії становить невідповідний склад командний, як в розумінні вірності ділу, виховання почуттів обов'язку й дисципліни, так і невідповідності у відношенні до тактичної підготовки службового і бойового складу»¹⁵⁸.

Безперечно, у цьому донесенні крилася уся трагедія української армії періоду Директорії УНР. На наше переконання, війна з більшовиками, в першу чергу, була програна на ідеологічному фронті. Ленінці та інші їм подібні прокомуністично налаштовані українські політичні сили використали на свою користь глибоку прогалину в організації антибільшовицької агітації. У цій непримиренній боротьбі використовувалися будь-які методи й засоби, як правило поширення неправдивої інформації, особливо про лідерів українського визвольного руху, зокрема про С. Петлюру. Так, на теренах Поділля багатотисячним накладом «гуляла» прокламація під назвою «Знаменний документ». У тексті, складеному за зразком знаменитого «Листа запорожців турецькому султану» за підписом Щорса, Боженка, Квятека і Примакова головного отамана у

¹⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

¹⁵⁸ Там само, арк. 149 зв.

брутальній формі зображали як ворога українського народу і зрадника України¹⁵⁹.

Принагідно зазначимо, що подібні матеріали заповнили міста і села Подільського краю, адже тут було розповсюджено 46 тис. газет, 135 тис. брошур і 480 тис. звернень, і щось із цих більшовицьких пасквілів таки потрапило до рук вояків та звичайних громадян¹⁶⁰. Не викликає сумнівів, що значна частина так званої «трудової бідноти», змученої величезною кількістю обіцянок і в той же час невіршених питань з боку Директорії, могла повірити козакам-богунцям і стати на їхній бік. Тому й не дивно, що 28 березня до начальника гарнізону Жмеринки прибула делегація від військ Директорії з проханням обговорити умови переходу військових формувань, котрі займали оборону вздовж залізниці між Браїловим, Одесою і Бессарабією, на бік «робітничо-селянської» армії¹⁶¹. Фактично зрада українських військових дозволила більшовицьким військам встановити контроль над територією Поділля до кордонів з Румунією.

Тут, на наш погляд, заслуговує на увагу думка, що Директорія прогавала більшовикам в організації ідеологічної роботи, яка повинна була виконувати функцію «соціального клею», тобто відповідати масовим очікуванням і привертати на свій бік переважну частину суспільства. Ця обставина мала покликати до життєдіяльності особливу групу людей, здатних бути ідеологами — тобто тих, які усвідомлювали необхідність знаходитись поза впливом ідеології, розглядаючи її як засіб для досягнення прагматичних цілей¹⁶². Такі завдання можна було б подолати за рахунок сформованого й патріотично налаштованого кадрового потенціалу, який повинен був відігравати вирішальне значення в реалізації переможної стратегії і тактики ведення війни на всіх фронтах. Директорія цим не володіла.

Сумним прикладом кадрової вакханалії можуть стати події навколо захоплення м. Літина більшовицькими загонами 18 березня 1919 р. Наводимо доповідь в. о. начальника літинської повітової міліції С. Командовського: «В часи повстання проти гетьмана Вінницька філія Національного союзу рекомендувала кандидата на повітового коменданта Літинського повіту старшину Будзила, а повітовим комісаром був призначений В. Липкань. Між цими двома особами з першого дня почалася величезна гризня: один відміняв накази другого, кожний з них не міг розмежувати своїх обов'язків. Заварилася величезна каша — посипались

¹⁵⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 98, арк. 13.

¹⁶⁰ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920 рр.). — С. 244.

¹⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 98, арк. 36.

¹⁶² *Реснт О.П.* Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — С. 341–342.

до комкора-2 скарги і запитання вказівок і роз'яснень по тому чи іншому спірному питанню. В справу адміністративну і військову була влита отрута і почалися ворожі відносини між урядовцями і козаками комендатури та міліції. Доходило до того, що комендантські сотні наводили гармати на місто, а міліція виставляла кулемети проти комендантських сотень.

Насамкінець почалися змінні арешти в комендатурі і дійшло до того, що перед нальотом більшовиків повіт залишився без коменданта.

Коли більшовики почали просуватися на повіт, то загін міліції був викликаний з Ялтушківського фронту до Літина для евакуації скарбниці та інших установ. Як загін прибув до Літина, то запропонував комісарові видати наказ про евакуацію скарбниці. Комісар такий наказ видав, але скарбничий не дав скарбниці, попросивши наказу від повітового коменданта. Але повітового коменданта Гарашука отаман Колодій звільнив з посади і призначив на його місце старшину Зіленевича. Не дивлячись на те, що міліція і комісар просили отамана Колодія не призначати нової людини, але отаман Колодій не послухався прохання, а залишив в скрутний і тяжкий час повіт без коменданта.

У цей момент в Літин вступив передовий загін 3-го кінного Чорноморського полку на чолі з старшиною Вишневським, котрий увірвався в приміщення повітової міліції і загрожував життю начальника повітової міліції. Коли н-ку міліції вдалося вийти із помешкання міліції, то козаки направились на квартиру н-ка міліції і повітового коменданта з обшуком. На квартирі н-ка міліції козаки обеззброїли н-ка міліції м. Літина Платона Іваницю, приставили міліціонера до канцелярських паперів і погнались за комісаром і начальником міліції, котрі вийшли з Літина. Коли прибув полк, то полковник наказав загнати в приміщення загін міліції. Начальник загону відповідав, що загін викликаний для евакуації скарбниці і других повітових установ, і висловився, що загін міліції зараз візьме казначейство і повезе його до Проскурова. На сю заяву полковник Павлюк відповів загрозою, що розстріляє тих, хто посміє від'їхати без дозволу коменданта. На другий день 18 березня комендант о 9 годині прийняв комендатуру і тільки після цього видав наказ про евакуацію.

Для затримання евакуації більшовики почали з Вінниці викликати до прямого дроту коменданта і передали провокаційну телеграму про відміну евакуації, посилаючись на те, що нібито в м. Жмеринці вже є французи й ведуть наступ на Вінницю. Але було вирішено від'їжджати і вважати вищезазначену телеграму провокаційною.

В першій годині дня почали виїжджати обози, коли в сей момент показала з усіх боків кіннота більшовиків і почала перерізати дорогу відступаючим. Почалася паніка і наші частини вернулись назад в місто, що-небудь вивезти з міста не можна було. В місті і по дорозі залишились

всі обози з документами і скарбниця. Вступивши в місто, більшовики розграбували скарбницю, забрали кілька мільйонів грошей і знищили всі грошові документи повітової міліції більше як на півтора мільйона.

Дати якийсь-небудь відпір більшовикам не можна було, бо козаки-чорноморці повтікали в дезорганізації і паніці.

Докладаючи про се, повідомляю, що головним винуватцем передачі скарбниці більшовикам являється полковник Павлюк (мешкає коло м. Ровно), старшина Вишневський, отаман Колодій (за несвоєчасне звільнення коменданта Гаращука). Відсутність контакту між працею коменданта і комісара задалегідь підготували гарну дорогу для вступу більшовиків»¹⁶³.

Факт поразки військ Директорії зробив свою руйнівну роботу в підрозділах республіканської армії і став приводом для розгортання широкої антипетлюрівської кампанії. На шпальтах різноманітних видань рапортувалося: «У Літині в наші руки попала ціла чорноморська дивізія, попали штаби на чолі з генералом і полковниками. Тут радянський загін в 400 чоловік захопив у полон 5000 петлюрівських кавалеристів»¹⁶⁴. Ясна річ, що кількість військовополонених та ранг командирів були на порядок завищені. Насправді, за документальними даними, 19 березня внаслідок наступу 9-го, 21-го радянських піших і Волинського кінного полків Літин опинився в руках більшовиків. При тому батарея чорноморців перейшла на бік ворога, а 3-й Чорноморський полк відступив на Летичів¹⁶⁵. У боях за Літин червоноармійці знищили понад 500 полонених чорноморців, останки яких покояться на кладовищі в Літині.

Згодом, в радянський час, ці трагічні події обросли пафосними деталями: «19 лютого закрутилась битва поміж радянськими військами Щорса, Ленговського і Примакова і армією Петлюри. Червоні козаки Віталія Примакова зіткнулися з чорноморським корпусом (?) під Літином. Люта січа сталася біля Гурової криниці. [...] Для червоних козаків прийшов смертний час, лавина чорноморців погнала їх в Дубину і заходилася крамсолити там шаблями. І тоді повів Примаков в бій свою резервну сотню. Тепер вже чорноморці злітали з коней, розсічені надвоє... Вигнали примаківці Петлюру з Літина, жити б тепер тихо і лагідно. Та...»¹⁶⁶.

¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 165, арк. 188–189.

¹⁶⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 98, арк. 28.

¹⁶⁵ Україна 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. — Київ: Темпора, 2004. — С. 376.

¹⁶⁶ Коритчук В., Шепель І. Сосни. Книга пам'яті. — Київ; Сосни, 1993. — С. 12–13.

Таким чином, з огляду на відомі об'єктивні і суб'єктивні причини Директорія та її армія зазнавали поразки за поразкою і 18 березня 1919 р. до Вінниці ввірвалися частини 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. Щорса. Розпочався другий період більшовиків на Літинщині, який тривав з кінця березня до початку серпня 1919 р.

Дяківці також опинилися в епіцентрі боротьби між підрозділами 1-го корпусу червоного козацтва під командуванням В. Примакова та підрозділами Армії УНР й окремими повстанськими загонами. У районі Дяківець діяли 9-й і 10-й полки цього корпусу, а також формування під командуванням М. Щорса¹⁶⁷. Однак перебування червоноармійців на теренах Дяківщини не було спокійним і безпечним. У лісах навколо села переховувалася низка дяківчан, які у такий спосіб уникали — хто демобілізації, хто за «певні гріхи» втік від покарання, а хто подався у чаргарники з політичних причин. Всі вони ненавиділи червоних і, як могли, так і боролися з ними.

У радянській історіографії повстанські загоны для боротьби з більшовизмом називали «політичними бандами». Про них ми змогли дізнатися лише в роки незалежності України переважно із матеріалів закритих кримінальних справ. Аналіз значної кількості документів і матеріалів ДПУ–НКВС періоду 20–30-х років ХХ ст. дає підстави стверджувати, що в Дяківцях у 1919–1922 рр. існував повстанський загін на чолі з Данилом Федоровичем Климчуком (17.12.1884 — 23.11.1937). Виявилось, що кожен із «лісовиків» сам по собі або, об'єднавшись по декілька осіб у невеликі групи, намагався завдати шкоди червоним. Це, можна сказати, ситуативне об'єднання як структурна одиниця входило до повстанського куреня Я. Шепеля, а згодом брало участь у бойових діях разом із бійцями загону Я. Гальчевського¹⁶⁸.

Повстанці дотримувалися поширених на той час методів боротьби: під час чинності української влади — займалися господарськими справами на власних садибах, а при захопленні села більшовицькими чи іншими ворожими підрозділами — збиралися в летичівських лісах і розгортали партизанські дії проти окупантів. Улюбленим місцем дислокації загону було урочище Синявщина, де на земельній ділянці Ю. Кондратюка стояла хата і повстанці знаходили тут притулок. До того ж один із учасників загону К.Ф. Кондратюк мав неабиякий досвід щодо заготівлі продуктів харчування і військового спорядження. Зокрема, за даними свідків, він збирав по різних кутках набої для стрілецької зброї та

¹⁶⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 53.

¹⁶⁸ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20184.

відносив їх до лісу. На питання дяківчан, що він носить у важких лантухах, відповідав: «Це закуска для більшовиків»¹⁶⁹.

Нам не вдалося встановити прізвища всіх учасників дяківецького загону. Проте, вивчаючи значний масив архівних матеріалів, ми визначили тих дяківчан, які в 1918–1922 рр. брали участь у забезпеченні харчами і фуражем підрозділів Армії УНР, а також деяких учасників повстанських загонів Я. Шепеля, Я. Гальчевського та ін. Зокрема стали відомі прізвища таких громадян: отаман Д.Ф. Климчук, Ю. Антонюк, Д. Баранчук, І. Гласков, П. Голдзицький, Ф.Ф. Жовмір, Т. Жовмір, З. Іваньков-Ніколов, П. Іваньков-Ніколов, А.А. Климчук, А.В. Климчук, Катерина Климчук, Мотря Климчук, Я. Климчук, В.К. Кондратюк, Д. Кондратюк, К. Кондратюк, О.Ю. Кондратюк, Т.Г. Кондратюк, Ю.К. Кондратюк, Й. Костюк, С.Д. Костюк, С.С. Костюк, Артем Олійник, Гриць Олійник, Яким Олійник, А.П. Поляруш, К.П. Поляруш, С.Д. Поляруш, Ф.М. Поляруш, Х.Г. Поляруш, М. Порицький, О. Порицький, М. Таранюк, А.А. Скоропуд, Т.П. Човган, М.Д. Шуберт, Федоришен, С.П. Якубишин¹⁷⁰.

Варто зупинитися на деяких епізодах із діяльності отамана Д. Климчука та О. Порицького — одного з найактивніших дяківчан-повстанців. Зокрема Д. Климчук у кінці 1918 — на початку 1919 рр. разом з А. Климчуком та іншими дяківчанами брав активну участь у заготівлях продуктів харчування та фуражу для потреб Армії УНР¹⁷¹. Організований ним повстанський загін навесні 1919 р. на узліссі урочища Ільцовщина вів запеклий бій з наступаючим більшовицьким підрозділом. За свідченням очевидців, внаслідок уміло організованої оборони повстанці залишили багато вбитих і поранених червоноармійців¹⁷².

Інакше склалася доля ще одного патріота-дяківчанина — Олександра Порицького. Восени 1918 р., повернувшись з Одеси, він був мобілізований до лав новоствореної Армії УНР. Опинився в одному з підрозділів кінноти в Меджибожі. У бойовому зіткненні з червоноармійцями під Вербкою (нині село Летичівського району) загін українських кіннотників був розбитий і більшість з них опинилася в полоні. Їх утримували в летичівській в'язниці. Проте з допомогою дружини одного полковника, що разом з ним знаходився в камері, бранцям вдалося відкрити при-

¹⁶⁹ Там само, спр. 19661, арк. 35.

¹⁷⁰ Складено за: Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, 3577, 4053, 4859, 4896, 12377, 15021, 18836, 18838, 18839, 19087, 19661, 19798, 19804, 20184, 20185.

¹⁷¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20184, арк. 5 зв.

¹⁷² Там само, арк. 10.

міщення й всі ув'язнені порозбігалися¹⁷³. Повернувшись до Дяківець, О. Порицький пристав до загону повстанців-односельців і розпочав спільну боротьбу проти червоних.

Звісно, під час більшовицької окупації 1919 р. в Дяківцях було організовано ревком і комнезам. Про склад останнього даних ми не маємо. Прізвище очільника ревкому відоме. Літинські більшовики призначили на цю посаду А. Зарембовського, який у 1915–1918 рр. служив на Північному фронті, там набув досвіду роботи у солдатських радах і після демобілізації погодився стати на чолі революційної влади в рідному селі¹⁷⁴. Однак ця інформація викликає сумнів, адже Арсеній Михайлович, крім того, що був позапартійним прихильником існування рад, проявляв неабияку активність у релігійному житті дяківецької православної громади, що ніяк не вписувалося в ідеологічні основи більшовизму¹⁷⁵. На нашу думку, свідчення про «ревкомівську» діяльність А. Зарембовського в роки Української революції, м'яко кажучи, стали для нього одним із запобіжних заходів проти більшовицьких репресій.

Головне завдання новостворених органів влади було окреслене ленінською концепцією «політики воєнного комунізму», яка передбачала жорстокий режим військової влади і тотальний контроль рад за матеріально-технічними ресурсами шляхом націоналізації великих промислових підприємств. Одним із головних завдань новостворених рад стало вирішення аграрного питання через розподіл конфіскованої поміщицької, удільної, монастирської та церковної землі, реалізацію якого покладали на земельні комітети при сільських та волосних радах. В ході аграрних перетворень більшовики домагалися створення колективних форм господарювання — комун, тсозів (товариств спільної обробітку землі), артільей. Запровадження так званого принципу колективізму пов'язувалося з намірами на різке підвищення продуктивності сільського господарства й підрив куркульського впливу на селі. Паралельно, як зразок для бідняків, запроваджували радгоспи, засновані на державній формі володіння й управління ресурсною базою господарств. Що з цього вийшло можна побачити з декількох даних, оприлюднених більшовиками. Так, у 1919 р., за час існування тимчасової влади більшовиків на Поділлі, вдалося створити 32 радгоспи на 108 тис. дес. землі. Враховуючи те, що у поміщиків було конфісковано 1 194 722 дес. угідь, то для комун і радгоспів було використано лише 9% з них¹⁷⁶.

¹⁷³ Там само, спр. 18839, арк. 5 зв.

¹⁷⁴ Там само, ф. Р-196, оп. 1, спр. 3005, арк. 7.

¹⁷⁵ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 17995, арк. 5.

¹⁷⁶ Там само, ф. П-138, оп. 6, спр. 173, арк. 166.

Утім для більшовиків Вінниччини першочерговими стали завдання, окреслені III Всеукраїнським з'їздом рад (6–10 березня 1919 р.), учасники якого за значної чисельної переваги більшовиків ухвалили першу Конституцію УСРР, де Україна проголошувалася республікою «диктатури пролетаріату»¹⁷⁷. Першочерговими заходами нової влади стало утворення ревкомів та організація негайного обліку усіх продуктів харчування. Вони передбачали заборону вільної торгівлі, встановлення так званих «твердих цін» на всі товарні ресурси й запровадження товарообміну між містом і селом¹⁷⁸.

На думку С. Литвина, ідеологічна і військова агресія проти УНР мала чітко викладені В. Леніним завдання покінчити з Директорією та якомога більше «викачати» з України продовольства, металу, вугілля та іншої сировини для потреб Росії і Червоної армії¹⁷⁹. Для виконання вищезазначеної мети було створено «чрезвычайки», ревкоми, продкоми, комнезами, які по суті й за змістом були «антидемократичними, позаконституційними, нелегітимними, привнесеними з радянської Росії і створюваними без участі українського народу»¹⁸⁰.

Нагадаємо, що на інших територіях, підконтрольних більшовикам, з 16 березня 1919 р. набув чинності декрет «Про споживчі комуни», котрий передбачав утворення так званих єдиних споживчих товариств (ЄСТ), до складу яких входило населення даної місцевості. ЄСТ виконувало функції розподілу продуктів харчування і предметів першої необхідності¹⁸¹. Архівні документи періоду другої більшовицької окупації Поділля свідчать про свавілля нової влади та її наміри негайно перебудувати господарство на свій лад. Так, після захоплення 18 березня Вінниці губревком терміново створив губернську облікову комісію при продовольчому губернському військовому комісарі, яка зобов'язала всі торговельні й промислові організації у стислий термін подати звіт про залишки грошових, товарних та матеріальних ресурсів і заборонила будь-які дії без дозволу влади¹⁸². На підставі отриманих даних продкоми викупили за «твердими цінами» (за радянські рублі) всі наявні продовольчі та дефіцитні товарні ресурси, тим, фактично, прибрали до рук всі склади для зберігання цих запасів¹⁸³.

¹⁷⁷ *Реснит О.П., Коляда І.А.* Україна між світовими війнами (1914–1939). — С. 231.

¹⁷⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 173, арк. 165.

¹⁷⁹ *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. — С. 228.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ *Аліман М.* Теорія та історія кооперації: Хронологічна таблиця. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003. — С. 33.

¹⁸² Держархів Вінницької обл., ф. Р-988, оп. 2, спр. 6, арк. 71–72.

¹⁸³ Життя Поділля. — 1919. — № 94.

Заснований губпродком приступив до організації відділів на місцях, тобто утворення ЄСТ — спеціальних розподільників так званих пайків. Така установа з'явилася в Літині. При цьому дозвіл на відпуск товарів аж до «останнього цвяха» мав бути санкціонований письмовою рознарядкою продкому.

Для наглядності запропонуємо один документ, який, на нашу думку, яскраво демонструє існуючу тоді більшовицьку систему товарозабезпечення громадян. Ось що там значилося:

«Мандат

Цим надано тов. А. Ромову право придбати за твердою ціною, де б це не було, наступні предмети вжитку: 1 пара черевиків, 2 пари білизни (3 пари *шкарпеток* — *закреслено*) і 3 носових хустинки. Особи, які ухиляються від продажу за твердою ціною, будуть доправлені в Ч. К.

Член губкома, зав. відділом соціального забезпечення (підпис) Вовша»¹⁸⁴.

Загалом через систему нормування влада виділяла продукти харчування й товари першої необхідності тільки для половини фактичної чисельності населення Поділля (3,5 млн осіб)¹⁸⁵. Така різниця диспропорція була обумовлена «класовим підходом» до визначення числа громадян, котрим влада гарантувала мінімальні норми продуктів харчування і товарів повсякденного вжитку. Згідно з Конституцією УСРР (1919 р.) до списків не включалися так звані «декласовані елементи», а також сільське населення, яке, власне, і було основним виробником продуктів харчування та інших сировинних ресурсів для виробництва промислових товарів¹⁸⁶. Таким чином, уже на зорі радянської влади було реалізовано доктрину більшовизму щодо поділу громадян на своїх і чужих.

Більшовицька влада не відмовилася від жорстких методів діяльності запроваджених нею інституцій. Однією з найбільш поширених форм грабунку було призначення так званої контрибуції. Зокрема газета «Життя Поділля» сповіщала, що на Вінницю більшовики наклали вищезазначене покарання в розмірі 10 млн крб¹⁸⁷.

Щоб якось імітувати «справедливий» товарообмін між Україною й Росією Центроспівка спрямувала на Поділля 15 вагонів мануфактури для реалізації населенню, у першу чергу «робітникам і найбіднішим грома-

¹⁸⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-973, оп. 3, спр. 284, арк. 32.

¹⁸⁵ Населені міста Поділля. Довідник. — Вінниця, 1925. — С. 24.

¹⁸⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-779, оп. 1, спр. 70, арк. 33.

¹⁸⁷ Життя Поділля. — 1919. — № 94; Держархів Вінницької обл., ф. Р-140, оп. 2, спр. 15, арк. 37.

дянам та учням і службовцям радянських установ»¹⁸⁸. Особливістю цієї масштабної операції стало те, що більшовики для обміну на продовольство виділяли незначні товарні ресурси, а основним платіжним засобом виступила надрукована в Росії величезна кількість радянських рублів, котрі застосовувалися при оплаті заготовлених продуктів харчування та інших товарних ресурсів. Фактично ці паперові гроші не мали ніякої цінності і не визнавалися населенням, але в умовах безвихідної ситуації громадяни змушені були ними користуватися.

Більшовики запровадили улюблений грабіжницький метод: з допомогою тактики «цінових ножиць», встановили високу вартість на продаж (обмін) дефіцитних товарів (мануфактура, нитки тощо) і низькі закупівельні ціни на продукти харчування. У такий спосіб продкомам удалося досить відчутно спустошити комори сільського населення. Пропонуючи втридорога ситець, голки, цвяхи та інші металеві вироби, фарбу і т. п., більшовицькі емісари «виміняли» у хазяйновитих селян хлібопродукти та велику кількість сировинних ресурсів. З цього приводу слушно зауважував повстанський отаман П. Северинчук, вказуючи, що більшовики «до кровавого поту грузили на вагони та одправляли народне українське добро, [...] навіть і віники березові повивозили до Леніна»¹⁸⁹.

Із найбільших міст Росії прибули представники Центроспілки і Центросекції, котрі відкрили свої філії й розпочали активно скуповувати хліб, інші харчові продукти та ешелонами відправляти, у першу чергу, до голодуючих Москви і Петрограда. Один з організаторів повстанського руху В. Мачушенко характеризував їхню діяльність так: «Вінницькі агенції цих організацій мають завдання викачати з Поділля для Московщини продовольчі продукти, а також сирець, за яку ціну і яким завгодно способом. Другим завданням цих агенцій є вести роботу в напрямку знищення держави [УНР. — Авт.]»¹⁹⁰.

За короткий термін перебування на Поділлі більшовицька влада встигла відчутно пограбувати всі без винятку підприємства та установи, а також населення. З відомих причин реальних даних про вивезені ресурси за період діяльності радянських органів у березні–серпні 1919 р. ніхто не збирав і тому істинну картину про втрати від реквізицій і експропріації майна, на наш погляд, на даний час встановити неможливо.

Про масштаби реквізицій можуть свідчити покинуті більшовиками при втечі з Вінниці 30 вагонів цукру, котрий вони «експропріювали» на Ковалівській цукроварні. Залишилися на залізничній станції величезні

¹⁸⁸ Держархів Вінницької обл., ф. Р-140, оп. 2, спр. 15, арк. 37.

¹⁸⁹ П. С-чук. Будьмо завзятими // Шлях. — 1919. — № 29.

¹⁹⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-988, оп. 2, спр. 6, арк. 214.

запаси будівельних матеріалів, які вони також не встигли вивезти до Росії¹⁹¹.

Частково про втрати відомо з листа до Ради Міністрів УНР голови правління подільського «Союз-банку». Керівник установи П. Відибіда зазначав: «По нашим відомостям на 14 червня с. р. більшовиками ограбовано грішми і товарами: [...] разом на 5 224 000 карбованців. Крім того, апарат «Союз-банку» у Вінниці і відділів його в Гайсині і Богополлю цілком зруйновані і сім краших робітників розстріляно, а решта людей зверх 60 чоловік тероризовано і примушено тікати до повстанців»¹⁹². Згодом, за уточненими даними, станом на серпень місяць шкода, завдана лише «Союз-банку», складала більше 10 млн крб¹⁹³.

Перебування більшовиків завдало значної шкоди системі місцевого самоврядування. Зокрема на нараді у Вінниці 20 серпня 1919 р. член міської управи В. Скарженівський констатував, що попередні урядники не тільки вивезли з харчового відділу всі бухгалтерські документи, продовольчі картки, а ще й прихопили 179 тис. крб готівкою, чим, власне, залишили місцевий орган управління без коштів і облікових документів¹⁹⁴.

Більш наближені дані про масштаби пограбування Вінниці було опубліковано в кінці серпня 1919 р. в газеті «Україна». Зокрема більшовики вивезли з Державного банку 56,5 млн крб, 439 964 крб коштів місцевого самоврядування. Крім того, у Торговому банку вони спорожнили всі сейфи, де зберігалася значна кількість золота, срібла та коштовностей громадян, загальну вартість яких навіть приблизно обчислити неможливо. Постраждала міська пожежна команда, яка втратила коней та всю документацію¹⁹⁵. Доходило й до дрібного мародерства. Готуючись до відступу, червоноармійці відбирали в населення все: телефони, самовари, посуд, хліб, сало і навіть варення. Обіцяли після наступного повернення на Вінниччину все відшкодувати¹⁹⁶.

Реальну картину більшовицького свавілля та настрої населення на окупованих територіях висвітлено у звіті спеціального посланця-

¹⁹¹ Там само, арк. 182–183.

¹⁹² Там само, арк. 13, 41.

¹⁹³ *Рекрут В.П.* Кооперативна та державницька діяльність П.П. Відибіди на Поділлі у добу Українських національно-визвольних змагань (1914–1920 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 320.

¹⁹⁴ Харчове питання в м. Вінниці // Шлях. — 1919. — № 6.

¹⁹⁵ Панування большевиків. Вінниця // Україна. — 1919. — № 12. — С. 2.

¹⁹⁶ Більшовицькі грабунки // Там само.

комісара, який здійснював таємну розвідку в тилу ворога: «В місцях, захоплених більшовиками негайно накладалися контрибуції, проводяться в широкому масштабі реквізиції і при тому контрибуції накладаються максимальні [...] На ті села, які не хочуть дати хліба, висилаються каральні експедиції і найбільше посилаються частини із китайців і латишів [...]

Загальний настрій населення пригнічений. Всюди ганебне обурення й боязнь — здається, що це населення якогось захопленого острова. Але не всі такого настрою. Вся чорна хмара босяків, паразитів та розбишак працюють тепер цілою силою [...] Правда робітничі кадри, але далеко не всі, поки йдуть за більшовиками. Йдуть за ними зовсім безземельні селяни, але ця частина дуже невелика»¹⁹⁷.

Наведені факти спростовують твердження радянської історіографії про «визвольну місію» більшовицьких військ. Це була відверта загарбницька агресія проти молоді Української Народної Республіки. Особливістю цієї кампанії стало нищівне пограбування діючих господарських структур, підприємств і населення. Спроба провести радянізацію народного господарства й створити окремі пролетарські кооперативи не вдалася. На заваді втіленню цих планів стало категоричне несприйняття та опір ідеям ліквідації приватновласницьких форм господарювання та одержавлення торгівлі.

Запровадження радянського ладу не було б можливим без створення структури управління на місцях, особливо в подільській глибинці, де справжніх більшовиків було обмаль. Так, за даними секретаріату ЦК КП(б)У, у Літинському повіті партійна організація існувала з липня 1918 р. і налічувала 24 члена і 38 «співчуваючих». У Хмільнику більшовики-ленінці об'єдналися у травні 1918 р. в кількості 21 члена і 52 «співчуваючих». Подібна структура з'явилася у Старій Синяві у квітні 1919 р. і складалася з 20 осіб (9 членів та 11 «співчуваючих»). Партійний осередок виник у Новокосянтинові, але кількість членів партії залишилася невідомою¹⁹⁸.

Про існування осередку партійців-ленінців у Дяківцях в архівних документах знайти нічого не вдалося. Тому не викликає сумніву, що на той час більшовиків у селі не було. Ясна річ, що серед сільчан із числа демобілізованих вояків знайшлося декілька «співчуваючих», які вже після тимчасового встановлення радянської влади навесні 1919 р. проявили свою прихильність до ідей «вождя пролетаріату».

¹⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 154 зв.–155.

¹⁹⁸ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920 рр.). — С. 246.

У квітні 1919 р. вінницька партійна організація взялася за утворення своїх виконавчих органів. Тоді виник Літинський повітовий партійний комітет. Загалом у квітні було утворено ревкоми та ради волосних і сільських комітетів бідноти, що стало датою виникнення Дяківецького комбіву й осередку місцевих більшовиків.

До кола постійних завдань цих органів увійшли: «класова боротьба» з куркулями та вилучення у них землі, реманенту, хліба; розподіл хлібних ресурсів, товарів споживання і сільськогосподарського знаряддя між трудящими села; безумовна реалізація всіх ухвал робітничо-селянського уряду¹⁹⁹. Літинський повітовий партком у складі 5 членів та 2 кандидатів у члени ВКП(б) очолив М. Гайдзіс, в ревкомі працювали О. Барабаш (голова), С. Мальченко, М. Галич та ін. У першу чергу нова влада розгорнула роботу щодо взяття під контроль життя сільських громад. Для цього було скликано повітовий селянський з'їзд, який відбувся 13 квітня 1919 р. Того дня до Літина прибули 400 делегатів комбівів, котрі розглянули низку важливих завдань щодо соціалізації землі, проведення засівної кампанії, виконання продрозкладки тощо. Також обговорили питання створення каральних загонів для придушення антибільшовицьких виступів і боротьби з «бандитизмом». У підсумку зібрання постановило «висловити довіру робітничо-селянському уряду Української СРР, всебічно допомагати організації місцевих рад, [...] послати братній привіт пролетаріату Російської СФРР»²⁰⁰.

Для більш переконливого ефекту й демонстрації турботи радянської влади щодо проблем робітничого люду парткомівці й підконтрольні їм профспілкові лідери організували в Літині 1 травня мітинг і маніфестацію, де з промовами виступили місцеві більшовики П. Шульга, М. Галич та ін.²⁰¹ Оратори переслідували головну мету: агітаційними заходами схилили літинчан до солідаризації з російським пролетаріатом та намагалися залучити максимальну кількість добровольців до вступу в каральні загони, які мали негайно виступити проти селянських повстанців, що розгорталися на теренах повіту.

Стурбовані наростанням руху опору, 6 травня літинські більшовики скликали всіх комуністів повіту на свій I партійний з'їзд. Прибуло 24 члени партії та 36 «співчуваючих», які розгорнули шалену агітацію щодо мобілізації громадян на боротьбу із повстанськими загонами Волинця, Саранчі, Тищенка і Шепеля²⁰². Особливий наголос робився на

¹⁹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 173, арк. 165.

²⁰⁰ Там само, арк. 21.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само, арк. 22.

створення так званих загонів особливого призначення — спеціальних чекістських каральних підрозділів. «Бажаючи вступити в ряди батальйону особливого призначення мають їхати до Вінниці, — повідомлялося в агітаційних матеріалах, — необхідно мати хоч яку-небудь рекомендацію комітету бідноти»²⁰³. Військова форма, зброя, пайок, грошове забезпечення, матеріальна підтримка сім'ї та особливий статус чекіста — усе це приваблювало молодь з міст і містечок, де не було необхідності працювати на землі, панувало безробіття й безгрошів'я, буяла гнітюча атмосфера напівголодного життя. Частина добровольців йшла під впливом агітаторів. Були й такі, котрі бажали комусь помститися, але більше прибувало тих, хто вбачав у цій службі нагоду пожитися.

Як відомо, у Вінниці дуже швидко вдалося сформувати Окремий Подільський батальйон Особливого корпусу військ під командуванням А. Гоболіна, головним завданням якого стало рейдування по території Поділля з метою виявлення та знищення повстанських загонів. Крім вказаного карального органу ЧК в кожному повіті формувалися воєнізовані підрозділи для боротьби з «бандитизмом», які під керівництвом місцевих ревкомів та сформованих там органів ЧК виконували аналогічні функції. Відомо, що внаслідок активної агітації місцевих більшовиків в Літині також був створений Інтернаціональний батальйон, до складу якого більшою частиною увійшли пролетаризоване єврейство і прихильники ленінських ідей з числа літинчан-росіян. Були серед них і українці з навколишніх сіл, зваблені більшовицькими гаслами про землю, рівність, братерство і щасливе майбутнє. Поскілки на той час в Літині повітовий відділ ЧК ще не існував, безпосереднє керівництво батальйоном здійснював ревком.

Тут варто більш детально зупинитися на трагічних подіях, які відбувалися на Літинщині впродовж березня–серпня 1919 р. На наше переконання, причиною жорстоких бойовищ і кривавої різанини, що призвели до численних жертв серед мирного населення, стали декілька наполегливих спроб більшовиків запровадити на теренах повіту радянський устрій.

Звертаючись до викладення матеріалів про тогочасні погроми і вбивства, скористаємось автентичними джерелами, виявленими нами в архівах України. Принагідно зазначимо, що цінну інформацію вдалося почерпнути з малодосліджених кримінальних справ, порушених чекістами проти так званих «учасників політичних банд». Вивчаючи ці трагічні документи, вдалося виявити, що селяни не всіх сіл, розміщених

²⁰³ Вітковський В.М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917–2007 рр. — Вінниця: Континент-Прим, 2007. — С. 30.

навколо Літина, брали участь у травневих погромницьких походах на місто, які, начебто, організував отаман Я. Шепель. Зокрема мешканці Дяківців категорично відмовились приєднуватись до розлюченого натовпу селян із Майдану Вербецького, Гавришівки, Березівки та інших населених пунктів, які рухались через село на Літин. Більше того, довідавшись про жахливі події, за ініціативою священника М. Радкевича, на другий день погрому дяківчани обрали комітет на чолі з П. Січкорізом, поставивши йому завдання відбутися до Літина й провести з Я. Шепелем перемовини щодо негайного припинення цього варварства. За описом очевидців, в Літині панувала неймовірна картина: «Вулицями їздив грузовик, вщент заповнений озвірілими бандитами, які розстрілювали кожного єврея, що траплявся на їх шляху. На вулицях валялися трупи чоловіків, жінок і маленьких дітей. Місто було наповнене галасом і жахом»²⁰⁴. До речі, делегація зустрілася з отаманом Я. Шепелем, але, за його твердженням, попри тверде бажання припинити трагедію, він на той час втратив контроль над масою розбійників і зупинити різанину вже не міг²⁰⁵.

Ми не можемо залишити поза увагою декілька фактів, які відбулися за участі дяківчан під впливом потужної антисемітської пропаганди. Якщо в Дяківцях агресивно налаштовані проти євреїв місцеві мешканці не наважувалися на масштабні погроми у власному селі, то вони брали участь у розбійних нападах в інших населених пунктах. Так, Д. Климчук зі своїм загоном влаштував погром у містечку Новокостянтиніві, де загнав близько 20 євреїв у ставок, в якому вони втопилися. Це ж формування під орудою отамана Данила брало участь у погромі євреїв Старої Синяви, внаслідок якого серед постраждалих було багато жертв²⁰⁶. Ясна річ, що випадки участі дяківчан в єврейських погромах у жодному разі не виправдовують їхні вчинки ейфорією антисемітизму, насадженою чорносотенними структурами. Водночас не можна не враховувати, що хвиля революційної боротьби відкидала будь-яке верховенство права. Тому частина злочинців, що посягали на чуже добро й життя громадян, залишилися поза впливом існуючої на той час системи покарань.

Важливим джерелом інформації щодо ситуації на місцях стали звіти спеціальних агентів. Так, міністерство внутрішніх справ, опинившись у Радивиліві, організувало надзвичайно важливу справу — вирішило відправити 20 комісарів на окуповану більшовиками територію. Під виглядом військовополонених та з документами, які не викликали сумнівів

²⁰⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 53 зв.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само, спр. 20184, арк. 13.

при переході лінії фронту, у другій половині травня на територію Поділля вирушили досвідчені працівники — колишні повітові комісари, голови управ, урядовці тощо. Метою їхнього небезпечного відрядження було проведення пропагандистсько-агітаційних заходів щодо організації повстанського руху та збір достовірної інформації про ситуацію на місцях²⁰⁷. Ми маємо можливість ознайомитись зі звітом комісара УНР О. Власенка, який у числі інших співробітників МВС був засланий у ворожий тил і виконував вищезазначену роботу в Літинському та деяких інших повітах. Документ публікується вперше. Ось що повідомляв розвідник про повстанський рух в Літинському повіті (витяг):

«[...] Повстання цього повіту є значний історичний факт сучасної боротьби... Всенький Літинський повіт видатною здатністю старшини-селянина Шепеля на протязі 3,5 місяців уявляв з себе загальне огнище свідомого повстанського селянства. В квітні місяці надзвичайною хоробрістю д. Шепеля було піднято проти більшовиків своє село Вонячин, яке відважилося зробити наступ на Літин з метою звільнення заарештованих добродіїв Саранчі та других українців. Всього сорок героїв-селян, мудро керованих Шепелем, з боєм взяли місто, розбивши комуністичний його гарнізон.

Перший успіх підняв настрій всього села і, коли комуністи визвали допомогу з Вінниці і почали наступати на Вонячин, то були вже зустрінуті всеньким населенням села. Запалені ненавистю до жидівсько-комуністичної влади, [селяни] розбили наголову значно переважаючи за кількістю сили більшовиків.

Другий цей факт вже остаточно зробив із села Вонячин буквально військовий табір. Але цим не скінчилося: д. Шепель вонячинських повстанців передав своєму помічнику д. Паньковецькому, а сам відправився по селам агітувати нові сили селян, що з великим успіхом було ним і встигнуто. Одночасно піднялися обапільні села: Сосни, Треповський Майдан, Івча, Борков, Микулинці, Миколаївка, Новоселиця, Осолинка і Багринівці. Всі ці села разом дали Шепелю отряд біля 1-ї тисячі людей, з якими він зробив наступ на Вінницю. Герої-повстанці всі вірвалися в місто, зайнявши його половину, але завдяки оплошности [помилки] Волинця, прийшлося їм відступити аж до села Вонячин, де вони знов і окопалися.

Видко більшовики вирішили всякою ціною зайняти або знищити ініціативне село Вонячин, тому трьома гарматами повели наступ за наступом. Завдяки неприступності природних позицій і надзвичайному

²⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 4, спр. 38, арк. 171–172.

духу-героїзму селянства було відбито 10 большевиських наступів, в яких приймали участь кращі комуністичні полки (Інтернаціональний полк і др.). В одному наступі налічувалося всього біля 2000 червоноармійців в той час, коли повстанці мали всього біля 200 рушниць. Але повстанці не обмежувалися одним відбиттям большевиських наступів, а робили і з свого боку біля 7 виступів на Літин, 3 наступи на Хмільник і другі опорні пункти большевиків, всюди знищуючи їх. Лозунгами повстанців було знищення комуністів і їх владу, але його підпирала ідея абсолютного знищення жидів, яких вони і вирізали буквально з малого до старого.

Такий погляд на жидів установився, на жаль, не тільки у селян, але і в інтелігенції всього Літинського повіту, яка агітувала в цьому напрямку (навіть попи проголошували антижидівські проповіді). Стоїло мені великої сили переконати повстанців-селян й інтелігенцію в великій державній шкоді такого положення.

Завдяки майже 4-х місячній безупинній колотнечі Літинський повіт дуже зруйнований. Зруйноване місто. Розбито й спалено багато будинків, розграбовані всі крамниці і навіть приватні квартири. Грабували всі: повстанці, більшовики, мирне населення, особливо знищено жидівське майно, яке систематично знищувалося усіма. За 3,5 місяці місто буквально завмерло...

Понищені комуністами також і села в помсту селянам за повстання. Попалені хати, розграбоване майно і навіть розстріляно багато мирних селян.

Необхідно було б урядом асигнування спеціального кредиту задля субсидій селянам, постраждалим від боїв між повстанцями і большевиками, чого села сподіваються. А рівно забезпечити повіт предметами першої необхідності»²⁰⁸.

Коментуючи останній абзац вищевикладеного матеріалу, зазначимо, що більшовицькі органи у Вінниці оперативно відреагували на матеріальні втрати і загибель у боях з повстанцями партійних працівників та окремих червоноармійців. Так, намагаючись придушити антибільшовицький виступ селян в с. Пеньківці Літинського повіту, чекісти спорядили загін в кількості 20 бійців особливого батальйону губчека під командуванням комісара-розвідника К. Скибинецького. Однак повстанці знищили цей загін. Невдовзі батьки загиблого комісара звернулися до завідувача Вінницького відділу допомоги жертвам контрреволюції П. Цветкова, який компенсував втрату єдиного годувальника родини сумою в розмірі 600 руб.²⁰⁹

²⁰⁸ Там само, оп. 2, спр. 187, арк. 17–17 зв.

²⁰⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-973, оп. 3, спр. 285, арк. 7.

Більшовики не залишили без уваги й матеріальної підтримки діячів Літинського ревкому та єврейські родини, які постраждали від погромів. Зокрема матеріальну допомогу отримала сім'я Б. Бароша — співробітника відділу агітпросвіти літинського військомату, який загинув 14 травня. Його дружині виділили 800 руб.²¹⁰

Такого ж розміру допомогу отримала дружина А. Зільберта — співробітника повітового виконкому, убитого під час захоплення Літина загonom Я. Шепеля²¹¹.

Значно вище оцінили життя загиблого від тифу Ф. Маламуда. Після другого нападу на місто він був узятий у заручники за сина А. Маламуда — відповідального працівника Літинського ревкому, якому вдалося втекти від повстанців. Перебуваючи у в'язниці, він захворів там на сипний тиф і помер. Як компенсацію за смерть батька А. Маламудові виділили 1000 руб.²¹²

Враховуючи те, що російські гроші не мали практично ніякої купівельної спроможності, виділені родинам кошти мали суто символічний характер.

Варто зазначити, що під час бойових дій за Літин повстанці також діяли за законами воєнного часу — намагалися першочергово знищити командирів та ідеологічних працівників. Унаслідок добре спланованої операції повстанці спричинили серед бійців Інтернаціонального батальйону неймовірну паніку, внаслідок чого більшість вояків порозбігалися. Оборону тримали партійно-радянські працівники та частина активістів. Зокрема під час боїв за Літин загинули 19 керівних діячів, серед них М. Гайдзіс — секретар повітового парткому, О. Барабаш — голова ревкому, члени цього ж органу М. Галич і С. Присяжнюк, військовий комісар Серебрійський²¹³.

Майже два тижні повстанці утримували місто й зупинити їх від погромницьких акцій було неможливо. Розлючена маса людей, переважно з числа літинських обивателів, підігрітих чорносотенною агітацією та провокаціями певних антисемітських груп, чинили свавілля в першу чергу проти тих, хто працював у партійно-радянських органах та проти родин бійців більшовицьких каральних органів.

Проте повстанці, незважаючи на перебування деяких громадян на службі у більшовиків, не застосовували огульних репресій. Зокрема О. Нікульський, О. Рачинський, С. Яворський, Е. Вержевський, О. Мот-

²¹⁰ Там само, арк. 2 зв.

²¹¹ Там само, арк. 5.

²¹² Там само, арк. 6, 15.

²¹³ Там само, ф. П-138, оп. 6, спр. 173, арк. 22.

рич, М. Гончаренко, Н. Фішов, Г. Лехтман, М. Клунок, О. Ножко, О. Морозова, Я. Бондар, Р. Січкарук та А. Жариков, які вірно служили в літинському повітовому ревкомі під керівництвом голови О. Барабаша і секретаря В. Шульги, не були розстріляні, принаймні нам не вдалося встановити факт їхньої смерті²¹⁴.

Бойові дії селянських загонів на території Поділля докладно змальовано в працях відомого подільського дослідника К. Завальнюка, який глибоко вивчає природу повстанського руху та розкриває раніше невідомі сторінки з життя його учасників. Зокрема в одній із його праць можна прочитати таке: «Того ж місяця загін Я. Шепеля в 3,5 тис. чол., озброєних переважно косами, вилами, рушницями, зайняв без бою м. Синяву теперішньої Хмельницької області (більшовицький гарнізон в 400 чол. на чолі з Волошиним і Ємцем наживав із міста п'ятами). Також без бою 20.05.1919 р. було зайняте м. Хмільник, мешканці якого за 150 тис. крб змусили більшовиків залишити місто. Згодом Я. Шепелем з боєм було взято м. Летичів, а зі ст. Деражня прогнано ешелон із червоноармійцями. Однак епіцентром постійних бойових дій між більшовиками й повстанцями залишався Літин. 30 травня потужний загін Червоної армії здійснив наступ на місто і після запеклих боїв відновив там радянську владу. Але вже наступного дня об'єднані загони отаманів Шепеля, Волинця і Саранчі вибили червоноармійців з Літина й встановили попереднє народне самоврядування. Цікаво, що через декілька днів (2 червня) в Літині знову господарював ревком, який негайно розпочав мобілізацію бійців до складу Першого радянського батальйону під командуванням члена ревкому М. Рябчука і його помічника Мустафи Єршова. Вже 7 червня 300 добровольців влилися до батальйону й виступили на боротьбу з повстанцями»²¹⁵.

«На протязі всього мого повстанського шляху, — згадував отаман, — я зустрічав цілковите співчуття і допомогу селян. Займаючи яке-небудь село, я зараз збирав сходи, на яких виносились постанови про обов'язкове підтримання повстанського руху. Всі, хто відмовлявся вступати в лави повстанців, виганялись селянством, а то навіть вбивалося ним»²¹⁶.

Також, починаючи з травня і закінчуючи серпнем 1919 р., загони Я. Шепеля вели запеклі бої за губерньський центр — місто Вінницю. Серед боїв цього періоду варто також відзначити зайняття м. Літина (28.06.1919 р., 05.07.1919 р.).

²¹⁴ Там само, ф. Р-4929, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²¹⁵ Завальнюк К.В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях... — С. 215–216.

²¹⁶ Шлях. — 1919. — 5 вересня.

У сучасній історіографії участь дяківчан у боротьбі проти більшовицької навали майже не висвітлено. Тому наведемо декілька прикладів, які чітко підтверджують, що мешканці Дяківець не пасли задніх. Зокрема вони одними з перших дали бій так званому 1-му радянському полку, який виступив на боротьбу з повстанцями. Коли червоні вояки рухались неподалік Дяківець, в лісовому урочищі Дубина їх зустрів щільний вогонь дяківецьких повстанців. Про кількість загиблих і поранених бійців полку нам невідомо²¹⁷.

З-поміж учасників дяківецького повстанського загону неабиякою сміливістю відзначалися сам отаман Д. Климчук та А. Климчук і П. Іваньков-Ніколов. Антон Климчук улітку 1919 р. в лісі неподалік садиби родичів разом з товаришами зробив засідку, схопив 3-х червоноармійців, роззброїв їх і покарав за законами воєнного часу. Згодом він особисто в тому ж лісі затримав ще одного червоного бійця і розправився з ним²¹⁸.

Петро Іваньков-Ніколов також проявляв неабияку сміливість і відвагу, коли влітку 1919 р. на узлісі урочища Заковалева зумів затримати й роззброїти 6-х червоноармійців 9-го радянського полку, які їхали з Літинки. Відібравши у них зброю, повстанець відпустив тих «на всі чотири боки»²¹⁹.

За спогадами О. Поляруша, в серпні 1919 р. на узліссі урочища Літинеччина відбувся бій між групою дяківчан і відділенням червоноармійців, які рухалися через Дяківці на Багринівці. Партизани за участі Д. Климчука, А. Поляруша та інших залпом з лісу примусили червоних залагти. Водночас отаман Данило застрелив одного червоноармійця, який продовжував вести вогонь із гвинтівки²²⁰.

Таким чином, на Літинщині в березні–серпні 1919 р. стійкої більшовицької влади практично не існувало. Діяльність тих органів, які деінде встигли утворитися, мала тимчасовий характер. Головним генератором нестабільності для більшовиків у Літинському повіті став рух опору під керівництвом Я. Шепеля, який зумів залучити до боротьби проти окупаційного режиму більшу частину селянства повіту.

Перший досвід, отриманий від диктатури пролетаризованих ревкомів і комбідів, був найкращим агітатором проти нового «справедливого» більшовицького порядку. Комісар О. Власенко у згаданій вище записці повідомляв: «Настрій загала селянства в корні змінився і чім даліше в

²¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 19087, арк. 10.

²¹⁸ Там само, спр. 18836, арк. 5 зв.

²¹⁹ Там само, спр. 19087, арк. 11–11 зв.

²²⁰ Там само, спр. 20184, арк. 10.

глибинку України, тим настрої, національна свідомість, віра в глибоку правду, чесність, демократичність нашого уряду вражаюче та яскраво помітна як всієї маси селянства, так і поодиноких громадян. Скрізь і поруч можливо чути такі вирази селян: “Хоч би Бог дав найскоріше вже нам самим довелось завести лад в своїй хаті”. Славетний отаман Петлюра є прямо символом селянства, його сподіваються як Сонця. Взагалі на селі іде ера національного пробудження громадянства. Добре знаючи своє селянство, я ніколи ще не бачив такої патріотичності, як в біжучий момент»²²¹.

Відновлення української влади. Життя регіону у другій половині 1919 р.

Після поразки в лютому 1919 р., перегрупувавшись на Волині, 3 червня українські війська здобули Кам'янець-Подільський²²². Водночас, 15 липня в підрозділах Української галицької армії було оголошено наказ генерала М. Тарнавського, в якому значилося: «Жовніри! Надійшов момент, коли ми мусимо покинути рідний край [...] Веду вас до наших братів придніпрянців [...] У них теж ворог видер більшу часть землі, але вони радо поділяться з вами тим, що мають»²²³. Начальний вождь військ УГА, упереджуючи певні настрої серед вояків про об'єднання з Червоною армією у війні проти поляків, закликав галичан виступити проти більшовиків, «які чужу землю грабують [...], проти яких ціла Україна одним великим повстанням палає»²²⁴. Вже 16 липня Начальна команда УГА прибула до Кам'янця-Подільського, а наступного дня підрозділи перейшли р. Збруч і спільно з українською республіканською армією з території Поділля розпочався наступ цих сил у Правобережній Україні²²⁵.

Звільнення Літинщини від більшовиків здійснювала Запорізька група і підрозділи 1-го корпусу УГА, зокрема ударна військова частина галичан

²²¹ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 187, арк. 17 зв.–18.

²²² Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — С. 37–38.

²²³ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 1, арк. 197.

²²⁴ Там само, арк. 197–197 зв.

²²⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — Нью-Йорк: Українська видавнича кооператива «Червона Калина», 1974. — С. 15–16.

під командуванням отамана В. Клодницького²²⁶. Разом з ними в наступальних операціях брав участь загін повстанців на чолі з отаманом Я. Шепелем. Так, у скрутній бойовій ситуації поблизу Жмеринки кіннотники-шепелівці атакували панцерник ворога, який до цього змусив відступити галицьких вояків. У результаті відчайдушного маневру повстанці заволоділи грізною зброєю більшовиків. Цей панцерник і допоміг захопити залізничний вузол Жмеринку з великою кількістю вагонів із військовим майном і продовольством, що, власне, прислужилося для матеріально-технічного забезпечення військовиків УГА та повстанців.

За повідомленням командира В. Клодницького, ударна група разом із загonom отамана Я. Шепеля маршем пройшла від Жмеринки до Літина, а звідти через кожухівські ліси до Хмільника²²⁷.

Загалом успішні бойові дії за підтримки повстанців примусили більшовиків залишити Дяківці (орієнтовно 8 серпня) та 9 серпня 1919 р. відступити з Літина. Запорізькі козаки разом зі стрільцями 6-ї бригади УГА, продовжуючи наступ, 10 серпня після запеклих боїв звільнили Вінницю²²⁸. Розпочалася копітка робота щодо налагодження діяльності органів місцевого самоврядування та відновлення громадсько-політичного життя УНР.

Короткотермінове перебування більшовиків на теренах повіту залишило по собі тисячі загиблих у боях і розстріляних чекістами під час каральних операцій загонів особливого призначення. По гарячих слідах діяльності вінницької ЧК було утворено спеціальну комісію на чолі з полковником М. Дорошкевичем, якій лише за приблизними підрахунками вдалося встановити кількість розстріляних «чрезвычайкою» громадян: щонайменше 3000 осіб²²⁹. Комісія провела тільки декілька розкопок місць поховань, а існуючі дані про кількість загиблих від червоного терору радянські органи зберігали під грифом «Секретно» або взагалі не фіксували. Сучасні дослідники, вивчаючи тогочасну періодику та матеріали кримінальних справ, які чекісти масово порушували проти громадян за участь у так званому «політичному бандитизмі», встановили, що на Літинщині під час другої більшовицької окупації жертвами червоного терору стали колишні повітовий комісар І. Бачинський, голова повітової управи В. Липкань та ще декілька десятків відомих діячів самоврядування

²²⁶ Клодницький В. Моя служба в Українській Галицькій Армії. На теренах Східної України // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Збірник 11. — Торонто, 1966. — С. 73–91.

²²⁷ Там само. — С. 76–77.

²²⁸ Там само. — С. 24–25.

²²⁹ Жертви большевизму // Україна. — 1919. — № 12. — С. 3.

і громадських активістів. Зокрема Іван Кирилович Бачинський на той час працював у Вінниці секретарем правління подільського «Союз-банку» й обіймав посаду головного редактора тижневика кооператорів «Бюлетень Союз-банку». Він у числі 7 працівників установи став жертвою карального загону Сорокіна. Останній намагався реквізувати значну суму з каси банку, однак працівники відмовилися видати кошти, заховавши їх у надійне місце. Непокора кооператорів обернулася тим, що в ніч із 9 на 10 червня разом з іншими численними жертвами терору без суду і слідства їх розстріляли на території сучасного Вінницького насінневого заводу²³⁰.

Колишній голова Літинської повітової управи Василь Степанович Липкань загинув у числі тих, кого після взяття Літина в березні 1919 р. більшовики стратили. Тоді ж червоні розстріляли 740 (!) полонених вояків 10-ї Чорноморської дивізії Армії УНР, останки яких донині покояться на місцевому православному кладовищі²³¹.

Біля с. Березна нинішнього Хмільницького району 29 липня загін червоноармійців увірвався в помешкання колишнього голови Подільської спілки лісоводів і літинського повітового лісничого Олександра Михайловича Обоязова і після тривалих тортур розстріляв його разом з дружиною Софією Владиславівною²³².

Крім людських жертв окупанти завдали серйозної матеріальної шкоди, зокрема закладам народної освіти. «За час знаходження м. Літина під владою комуністів-більшовиків, — повідомляв міський голова С. Слободянюк-Подольян, — все майно знищено, зруйновано та розкрадено тією владою та її наймансько-грабіжними бандами»²³³. За його даними, приміщення 1-ї, 2-ї, 3-ї та 9-ї міських початкових шкіл, де розміщувалися більшовицькі військові частини, перебували в такому стані, що відкрити там навчальний процес було неможливо. Зокрема внаслідок стрілянини біля 3-ї школи гармати червоних, яка вела вогонь по повстанських селах, вибито 80 віконних шибок. Крім того, «парти, столи, шафи зруйновано й знищено, стіни та підлога забруднені так, що неможливо стати»²³⁴. Враховуючи, що міська скарбниця повністю пограбована й те, що більшовики скасували для населення сплату будь-яких податків і надходжень у касі практично не було, Літинська управа клопоталася перед мініс-

²³⁰ Рекрут В.П. «З людьми і для людей...». — С. 214.

²³¹ Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. — С. 11.

²³² Там само. — С. 12.

²³³ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 52, арк. 72.

²³⁴ Там само.

терством народної освіти щодо виділення 20 тис. грн для покриття мінімальних потреб у галузі початкової освіти міста. Ці кошти були вкрай потрібними на поточний ремонт шкільних приміщень та виплати вчителям, які декілька місяців не отримували зарплати²³⁵.

Педагогічні ради дівочої та хлопчачої початкових шкіл м. Літина на спільному засіданні за участі завідувачки Ложкарьової, інспектора Квасниці, священників Волосевича і Желіхівського та вчителів Мацієвської, Коваленко, Ліпкіної, Фен, Трохимова та ін. звернулися до МНО з проханням негайно відкрити кредит в розмірі 10 тис. грн, які конче були потрібні для відновлення розбитого шкільного обладнання та ремонту навчальних приміщень²³⁶.

Не краща ситуація склалася в навчальних закладах інших населених пунктів повіту. У Хмільнику, унаслідок варварської експлуатації будівель та низького рівня культури червоноармійців, які там перебували, вища початкова школа перетворилася на цілковиту руїну. Під час захоплення Хмільника в березні 1919 р. більшовики влаштували обшук в інспектора школи Чоботарьова, що стало причиною його раптової смерті. Як згодом виявилось, після «візиту» червоноармійців з квартири небіжчика зникли 2688 крб, які належали школі та зберігалися в інспектора вдома. Педагогічна рада закладу в складі голови В. Помагайби, вчителів Г. Терлецької, М. Навроцької, Д. Запаренка, священника Б. Стопневича, лікаря І. Рухліна та інших прохала МНО про виділення коштів у розмірі близько 20 тис. грн для ремонту 23 вікон, 17 шкільних кімнат та вивезення нечистот, які залишилися на території школи після 3-місячного перебування більшовицьких військовиків²³⁷.

Багринівська початкова школа, яка також постраждала від окупаційних військ, потребувала мінімально 6,5 тис. грн на скло для 30 вікон та закупівлю будівельних матеріалів для капітального ремонту шкільного льоху і відновлення класних кімнат²³⁸.

Загалом департамент початкової шкільної освіти МНО оперативно відгукнувся на прохання окремих шкільних рад Літинського повіту, асигнувавши Уланівській школі 30 тис. грн, Багринівцям — 13 тис. грн, Радівцям — 10 тис. грн і Літину — 20 тис. грн²³⁹.

До початку навчального року місцеві органи влади не спромоглися сформувати повітову шкільну раду й відповідну управу, посада комісара з

²³⁵ Там само, арк. 73.

²³⁶ Там само, спр. 60, арк. 190.

²³⁷ Там само, арк. 178, 179 зв.

²³⁸ Там само, арк. 186–186 зв.

²³⁹ Там само, арк. 198.

питань освіти залишалася вакантною. Крім того підручників у навчальних закладах було по 2–3 на групу, катастрофічно не вистачало паперу. Найголовнішою проблемою для літинських освітян було матеріальне забезпечення вчительського персоналу. «Навчителі отримують лише по 300 крб державних коштів, — писалося у звіті спеціального уповноваженого МВС, — дуже бідують і вимушені працювати на різних умовах, а то жати ходять по маєтках»²⁴⁰. Причиною такого стану в освітянській галузі, на переконання інспектора, була відсутність твердої й рішучої влади та безладдя в адміністративному апараті повіту.

Дійсно, після перемоги над червоноармійськими загонами, урядові структури УНР спіткали неабиякі проблеми у відновленні діяльності органів місцевого самоврядування. Значна частина колишніх діячів загинула або емігрувала, а підготовкою урядовців Директорія лише планувала зайнятися, що й призвело до дефіциту освічених працівників з відповідними практичними навичками.

Не все було гаразд у взаємодії між структурами вищих ешелонів влади як на рівні міністерств і відомств, так і на рівні місцевих військових та цивільних адміністрацій. Намагаючись якнайшвидше відновити владу УНР на звільнених територіях, Директорія й уряд здійснили низку вдалих і невдалих кадрових призначень, але не вирішили найголовнішого — не спромоглися законодавчо забезпечити розмежування повноважень між установами військової та цивільної влади. Зокрема за наказом Директорії з 21 травня комісаром Поділля було призначено М. Куриленка²⁴¹. До цього він працював комісаром Новоушицького повіту й мав певний досвід у сфері управління надзвичайно складною системою забезпечення життєдіяльності району. Однак перші місяці праці на посаді комісара Поділля, території, де скупчилися міністерства та відомства УНР і, фактично, розміщувалася сама Директорія, показали, що не завжди сміливість і високі ділові якості мають вирішальне значення в налагодженні стосунків із керівною верхівкою республіки. Вийшло так, що рішучі заходи комісара в справі переслідування осіб, які брали участь у поширенні більшовизму, його наполегливі вимоги щодо перегляду персонального складу та усунення ворожих елементів з органів влади та інші своєчасні ініціативи, наштовхувалися на глуху стіну несприйняття в атмосфері звичайних для владних ешелонів інтриг. Аналізуючи власну низьку продуктивність у налагодженні дієвої влади на рівні губернії, М. Куриленко зазначав, що «міністерство військове, а також міністерство внутрішніх справ, як і взагалі й інші міністерства не проявили державного

²⁴⁰ Там само, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 27 зв.

²⁴¹ Там само, оп. 3, спр. 155, арк. 3 зв.

розуміння своїх обов'язків і не створили умов, сприятливих моїй роботі, як начальника губернії»²⁴². Судячи з тексту доповідної записки до міністра внутрішніх справ І. Мазепи, у нього не склалися стосунки з військовими начальниками — колишнім міністром П. Сиротенком і Ф. Колодієм, який оголосив себе генерал-губернатором Поділля й не бажав підкорятися М. Куриленкові. Також не знайшлося порозуміння між подільським комісаром і керівництвом міністерства праці та преси й інформації. «Коли я суворо переслідував більшовиків, — апелював комісар, — то військове відомство через свій надзвичайний суд їх виправдовувало [...] Від мене вимагали завести кінну міліцію, а на утримання коней відпускали по триста карб на місяць, коли пуд вівса коштував біля трьох сотень карб [...] Мені було наказано завести кадри інструкторів-організаторів, а грошей для цього не виділяли»²⁴³.

У кінцівці досить реалістичної доповідної записки, на наш погляд, автор чітко визначив стан державної влади після перемоги над більшовиками на території Поділля у червні–липні 1919 р. Вердикт комісара М. Куриленка, якого за наказом Директорії 25 липня звільнили від обов'язків²⁴⁴, був жорсткий: «Таким чином, з одного боку міністерство військове та внутрішніх справ зробили все, щоб не дати налагодити адміністративну справу в губернії, а з другого боку міністерства праці та преси й інформації зробили все, щоб підірвати престиж губернської влади; разом же вони блискуче проклали дорогу до безладдя, яке зараз охопило губернію»²⁴⁵.

Дійсно, зразу ж після звільнення Літинського повіту від більшовиків розпочалися заходи щодо повернення до виконання своїх функцій місцевих органів влади та налагодження громадсько-політичного й господарського життя повіту. Прецедентом для негайного відновлення діяльності колишніх органів управління стало рішення суду від 19 лютого 1919 р., згідно з яким чинний до цього часу склад повітової управи вважався нелегітимним і тому потребував негайного переобрання як голови, так і членів повітуправи. Однак, ураховуючи те, що доля певної частини гласних була ще невідома й тому скликати загальні земські збори не виявлялося можливим, вирішили нові вибори не проводити, а доручити здійснювати управлінські функції колегиї під керівництвом Д. Головчука і членів управи О. Коровецького та М. Петерсона. Для того, щоб владнати проблему з судовим рішенням, вирішили ввести до складу

²⁴² Там само, оп. 2, спр. 57, арк. 75.

²⁴³ Там само, арк. 75 зв.

²⁴⁴ Там само, оп. 3, спр. 155, арк. 5.

²⁴⁵ Там само, оп. 2, спр. 57, арк. 76.

управи В. Ощаровського і В. Краснописького, раніше поновлених на посадах постановою суду²⁴⁶. Таким чином літинчани вже 11 серпня розпочали новий етап відновлення української влади на теренах повіту.

Одним із найболючіших питань на теренах повіту залишалося впорядкування земельних справ. Із цього приводу точилася запекла боротьба між прихильниками закріплення землі за селянами на принципах викупу (в кредит) та безкоштовної передачі тим, хто її обробляє. Активним прихильником безкоштовної передачі землі виступала «Селоспілка», осередки якої були майже у кожному населеному пункті Літинщини. Зокрема 31 серпня комітет повітового осередку спілки скликав нараду представників для вироблення спільної позиції на майбутньому з'їзді селянства Літинщини, який мав відбутися 2 вересня 1919 р.²⁴⁷ Дійсно, під впливом політики есерів Літинський повітовий селянський з'їзд ухвалив рішення проти приватної власності на землю (але за спадкове землекористування)²⁴⁸. Проте спроба відновити роботу земельних управ і налагодити статистичну й межеву роботу закінчилася без особливого успіху. Передусім селянство мало вірило у сталість влади Директорії й тому його охопила апатія та байдужість. З іншого боку, хлібороби вже давно поділили землю між собою й фактично користувалися нею. Чекати нового переділу їм зовсім не хотілося, тому ставились до реформи цілком негативно та «майже вороже»²⁴⁹.

На жаль, взаємостосунки між гілками виконавчої влади на теренах Літинщини мало чим відрізнялася від ситуації в Кам'янці-Подільському — тимчасовій столиці УНР. Вони розвивалися за сценарієм, близьким до викладеного в попередніх матеріалах. Описуючи стан адміністративно-господарської роботи в повіті, спеціальний уповноважений інспектор МВС С. Буда зазначав, що волосних і сільських комісарів, збирачів податків і десятників обрано скрізь, але платні вони не отримують, позаяк ані волосні, ані сільські управи не склали відповідних податкових розкладок, що призвело до відсутності будь-яких коштів. Крім того, частина комісарів не відповідала своєму призначенню й потребувала негайної заміни.

Порядок у повіті підтримувала місцева міліція в кількості 108 міліціонерів, але всі вони не мали коней і не отримували відповідної платні.

²⁴⁶ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 119, арк. 63–64.

²⁴⁷ По Поділлю. Літинський з'їзд село-спілок з повіту // Шлях. — 1919. — № 13. — С. 4.

²⁴⁸ Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — С. 135.

²⁴⁹ Україна. — 1919. — № 15 (27 серпня).

Їм допомагала охоронна сотня, яка була сформована в Літині й перебувала в розпорядженні повіткомісара²⁵⁰.

Інформування населення не налагоджене. Один повітовий інструктор В. Носковський — визнаний фахівець — проявляв сумлінність та активність. Зокрема 13 серпня він зібрав селян у Соснах, 14 — в Кусиківцях, 15 — в Літинці, 17 — в Багринівцях, 18 — у Віннівцях, 19 — у Вівсяниках, 21 — у Вонячині, 23 — в Кожухові й 24 серпня провів мітинг у Літині. Скрізь після його виступів «відчувався підйом духу»²⁵¹. У такий спосіб повітовий інструктор самостійно об'їздив усі волості, збирав сходи (40 сіл), але надати організаційного вигляду інформаційній справі (за браком транспорту та відповідних коштів) не мав можливості. Крім того, починаючи від Хмільника, в північній частині повіту орудували більшовицькі загони, які жорстоко розправлялися з будь-якими представниками інформаційних відомств УНР²⁵².

Загалом у повіті з 10 волосних інструкторів, набрано 8 осіб, але вони діяльності майже не виявляли. Проблема та ж — відсутність транспорту і коштів²⁵³.

Як відомо, колишнього комісара В. Липканя більшовики розстріляли й тому посада керівника повіту залишалася вакантною. За даними інструктора, у повіті спостерігалася «сила інтриг» і боротьби між помічниками комісара М. Качеровським і С. Лященком, які обидва претендували на цю посаду й вели в громадських місцевих колах своєрідну агітацію, яка негативно відбивалася на організаційних справах повіту. «Тим більше, — писав спостережливий інструктор, — що в місцевих непорозуміннях беруть до певної міри участь і представники військової влади в особі отамана Шепеля та інших»²⁵⁴.

Крім того, певну дезорганізацію продовольчої справи вносили військові установи, які зовсім не рахувалися із розпорядженнями продовольчих органів, відбирали весь хліб і навіть худобу. До того ж крім зловживань відбувалися випадки збройних нападів на маєтки, під час яких у власників силою відбирався обмолочений хліб²⁵⁵.

До речі, у боротьбі за посаду керівника повіту переміг М. Качеровський — уродженець с. Вонячин, активний учасник повстанського руху під проводом Я. Шепеля, учитель за фахом, у 1917 р. керував

²⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

²⁵¹ Там само, арк. 1 зв.

²⁵² Там само.

²⁵³ Там само, ф. 1092, оп. 1, спр. 7, арк. 21–21 зв.

²⁵⁴ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 90, арк. 22.

²⁵⁵ Там само, арк. 27 зв.

учительськими курсами в Літині. На зборах представників громадськості 9 серпня 1919 р. він був обраний очільником Літинського повітового комісаріату²⁵⁶. Однак керівництво МВС не погодилося з його кандидатурою, а на посаду літинського повітового комісара призначили Ничипора Криволапа²⁵⁷. Про його адаптацію на теренах Літинщини йтиметься в подальшому викладі.

Варто зазначити, що становище Поділля повністю залежало від обставин, які тісно перепліталися з розгортанням крупномасштабних воєнних дій між Збройними силами Півдня Росії та Армією УНР. Важливим моментом, який остаточно зруйнував усі сподівання Директорії УНР на визнання України як суверенної держави, стало рішення Паризької мирної конференції у травні 1919 р. про визнання білогвардійського режиму генерала О. Колчака як майбутню всеросійську владу. Це означало, що Україна розглядалася не інакше, як частина Російської держави й могла, у кращому випадку, розраховувати на автономію у складі цієї країни. Більше того, за дослідженням О. Бойко, Вища рада держав Антанти надала дозвіл Польщі повністю окупувати Галичину, що й призвело до потужного наступу озброєної тією ж Антантою армії генерала Галлера та відступу УГА за Збруч²⁵⁸. Таким чином, провідні країни не визнали обох українських держав та Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР не мав для них ніякого значення. Фактично, це була повна втрата можливості утвердити українську державність на міжнародній арені.

Як відомо, з переходом 17 липня УГА на територію Поділля розпочався наступ цих сил у Правобережній Україні²⁵⁹. «Пам'ятай, що переходячи Збруч, — наказувалося галицьким воякам, — ти вже не в себе дома, а гостем у твого брата, якого мусиш шанувати і притримуватись його волі. Всякі реквізиції і насильства є, безумовно, заборонені. Пам'ятай, що там нарід гордий, який всяке самовільство і беззаконність на місці осуджує і карає»²⁶⁰. Водночас генерал А. Денікін 3 липня віддав наказ про похід на Москву, згідно з яким військам В. Мая-Маєвського

²⁵⁶ Там само, ф. 1092, оп. 3, спр. 116, арк. 1–3.

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ *Бойко О.* Вирішення територіального питання української нації в часи Української революції 1917–1921 рр. (історико-правовий аспект) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол.: Смолій В.А. (співголова), Завальнюк О.М. (співголова), Ресент О.П. та ін. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. — С. 57.

²⁵⁹ *Лозовий В.С.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — С. 37–38.

²⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 57, арк. 161.

доручалося зайняти Київ і чорноморське узбережжя України, у тому числі й Одесу²⁶¹.

Після взяття Києва Армією УНР (30 серпня) та вступу туди Добровольчої (31 серпня) армії відбувся інцидент, котрий сучасні дослідники називають «київською катастрофою», причини якого ще й донині не мають чіткого пояснення та визначення²⁶². Сталося так, що українську армію із незрозумілих причин вивели за межі столиці. При тому у заяві білогвардійського генерала Бредова значилося, що якщо українські частини не залишать місто, проти них буде застосовано силу²⁶³. Таким чином, восени 1919 р. військово-політична ситуація призвела до того, що УНР потрібно було захищатися як від більшовиків, так і білогвардійців. У наказі штабу військ Новоросійської області головного командування Збройних сил Півдня Росії від 1 вересня 1919 р. стверджувалося: «Ми Української Республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію [...] Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»²⁶⁴.

Під тиском беззаперечних доказів ворожого ставлення уряду А. Денікіна до незалежності України 24 вересня Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії²⁶⁵ і, на жаль, зазнала в ній поразки.

Великі надії та сподівання на швидкі зміни покладалися на уряд під головуванням Б. Мартоса, який обрав шлях економічного будівництва на засадах «кооперативного соціалізму». Такі новації не припали до вподоби більшості отаманів, адже ця привілейована когорта, в певній мірі, втрачала можливість отримувати «грубі гроші» та робити з ними що завгодно. Урядові законопроекти вдарили також по приватних посередниках, які висмоктували з держскарбниці величезні кошти, виділені для задоволення інтендантських потреб Дієвої армії.

Варто зазначити, що діяльність соціалістичного уряду Б. Мартоса схвально сприймалася в політичних колах Літинщини. Зокрема 19 серпня комітет повітової «Селоспілки» на нараді з представниками сільських

²⁶¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — Київ: Темпора, 2006. — С. 43.

²⁶² Олійник С.В. Українська галицька армія та Директорія і уряди УНР // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. — С. 119.

²⁶³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — С. 63.

²⁶⁴ Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Київ, 2008. — Вип. 39. — С. 174.

²⁶⁵ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). — С. 318.

осередків ухвалив відозву до уряду й головного отамана С. Петлюри, в якій проголошували про повну довіру і підтримку у справі побудови Української Народної Республіки на трудовому принципі, а також висловили побажання, щоб уряд проводив «найрішучішу й тверду боротьбу з ворогами українського трудового народу»²⁶⁶.

Однією з ініціатив уряду стала чергова спроба провести адміністративну реформу та вдосконалити систему управління на місцях. Зокрема департамент місцевого самоврядування МВС зажадав від повітових державних та кооперативних органів надіслати проект адміністративного поділу України з обґрунтуванням поданих пропозицій. Реагуючи на звернення, Літинський кооперативний комітет у складі Д. Головчука, С. Лященка і О. Дранчука надіслав свій варіант реформи. Враховуючи, що цей документ оприлюднюється вперше, убачається доцільним викласти його більш детально й прокоментувати концептуальні засади. В листі до голови уряду Д. Головчук писав: «Серце кооператора-українця обливається кров'ю, дивлячись на ту загальну руїну, до якої довело Україну панування більшовиків. Ще тяжче дивитися на те, що всі надзвичайно гарні заходи уряду УНР, як от закон про місцеве самоврядування, приречені на невдачу, бо нове вино в старі міхи не вливають»²⁶⁷. Автор листа Д. Головчук, досвідчений діяч національно-визвольного руху, мав на увазі те, що уряд повинен був негайно відмовитися від старої системи адміністративного поділу території України та змінити існуючі органи управління на більш дієві самоврядні структури, наближені до людей та їх проблем. Пропонуючи відмову від волостей та зменшення розмірів повітів до меж з центрами в радіусі 15–20 верст з населенням 50–100 тис. осіб, що мешкали в 50 селах, літинські реформатори мали на увазі поділити встановлену ще за царських часів територію повіту на більш дрібні адміністративні одиниці. «Волості, де з самого початку відчувався брак культурних сил, а через те фінансових засобів, що й довело волосні самоврядування до стану волості царського часу з старшиною і писарем. Особливо тепер після більшовицьких експериментів волость осталася порожня зовсім і фактично являється трупом, який дуже трудно відживити», — констатувалося в листі до Б. Мартоса²⁶⁸. На переконання авторів законопроекту, волості в роки революційного часу нездатні були проводити самоврядування на засадах широкої автономії й дуже часто містилися у віддалених місцях від центрів економічного і політичного

²⁶⁶ Народа комітету Літинської повітової село-спілки // Шлях. — 1919. — № 13. — С. 4.

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 185, арк. 2.

²⁶⁸ Там само, арк. 3.

життя. Тому двоступеневий адміністративний устрій, за якого села будуть об'єднані в повіти, а повіти — у землі, відповідатиме поточним вимогам розвитку суспільства. Зокрема вони пропонували поділити Літинський повіт на Барську, Жмеринську, Літинську, Старосинявську, Уланівську і Хмільницьку окремі адміністративні одиниці на кшталт сучасних районів. При тому Літинський повіт мав включати у себе всю Багринівську і Сосонську волості та частину сіл Кожухівської волості: Дяківці, Кусиківці, Трибухи, Майдан-Трепівський та Осолинка. При остаточному розмежуванні Кожухівської волості села Березівка, Росоховата, Погоріла, Теси, Лука-Новокостянтинівська та Новокостянтинів з околицями мали відійти до Летичівського повіту²⁶⁹. Аргументи законопроекту зводилися до такого: 1) зменшаться витрати на утримання волосних адміністрацій; 2) покращаться взаємостосунки адміністрацій з селом і навпаки — села з адміністраціями; 3) вдасться більш ефективно використовувати економічні ресурси населення та розвивати політичне й культурне життя територіальних громад²⁷⁰.

Безперечно, у законопроекті було раціональне зерно. До речі, партійні функціонери впродовж усього періоду існування радянської влади в Україні проводили відповідні експерименти і запроваджували дво- і тривірневу системи управління.

Зазначимо, що уряд під керівництвом Б. Мартоса не знайшов ділового контакту з керівництвом ЗОУНР та Начальної команди УГА. Тому, відчуваючи, що такі стосунки негативно впливають на стан справ в Україні, Б. Мартос написав заяву про відставку. На його місце Директорія 27 серпня 1919 р. призначила міністра внутрішніх справ Ісаака Мазепу²⁷¹.

Одним із завдань відновленої влади на Поділлі стала ліквідація залишків більшовицького режиму та виявлення і покарання тих, хто брав активну участь в антиуєнерівських акціях. Губернський комісар М. Курilenко з перших днів призначення вимагав від новообраних комісарів на місцях негайно взятися за тих, хто виступав на боці більшовиків у каральних експедиціях та служив у тогочасних органах місцевої влади. У даному випадку йдеться про єврейські громади міст і містечок Літинського повіту та їх співпрацю з більшовиками.

Як відомо, в історіографії радянського періоду тема єврейських погромів стала улюбленою для ідеологів комуністичної «наукової школи» та деяких представників західних держав, які робили все, щоб звалити на

²⁶⁹ Там само, арк. 4.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 569.

УНР і С. Петлюру провину за численні жертви єврейських погромів. Як зазначає І. Лосєв: «[...] усе ХХ століття і сьогодні певні сили намагаються поставити знак тотожності між будь-яким українським національним рухом і антисемітизмом, хоча останній в нашій країні ніколи не був чимось феноменальним, особливим порівняно з характером і масштабом поширення цього явища в інших державах Європи. Україна не була “чемпіоном антисемітизму”, як намагаються довести деякі недобросовісні автори»²⁷².

Поразки української армії і відступ перед натиском більшовиків у січні–лютому 1919 р. негативно вплинули на авторитет Директорії й вивели з-під її контролю безліч практично незалежних від її волі загонів. Так, під час відступу пройшли погроми в Бердичеві, Житомирі, Овручі, Жмеринці, Теплику та інших населених пунктах. Зокрема отаман І. Семесенко вкрив ганьбою не тільки себе та накинув чорну тінь на керівництво Директорії УНР й особисто на С. Петлюру, але й створив прецедент для того, щоб з часом трагедія масового знищення євреїв у Проскуріві 15–16 лютого 1919 р. стала символом і квінтесенцією всього «петлюрівського погромного руху». «14 лютого большевики збройно виступили проти Директорії [...] Не довіряючи місцевій команді, всю ініціативу подавлення цього повстання я взяв на себе [...] Большевицькі методи у нашій боротьбі єдині і для нас, для нашої перемоги. Просякнутий такою вірою, я, признаюсь, наказав вирізати місцевих жидів дощенту. Я мав цим терором попередити все жидівське населення України, що їх теж чекає ця недоля, наколи вони не кинуть своєї праці в рядах наших ворогів. Цим актом я мав вплинути і на Петлюру, який намагався і ворога подолати, і не пошкодити його здоров'ю», — так мотивував свої дії І. Семесенко, ініціатор «проскурівської різанини».

Вище ми неодноразово звертали увагу на вагому роль Союзу російського народу, «Червоної точки» та інших проросійських політичних організацій монархічного спрямування в поширенні антисемітизму. Певний «внесок» у насадження міжконфесійної ворожнечі зробили провідники слова Божого з числа російського православного духовництва. На жаль, переважна більшість населення Літинщини прихильно ставилася до ідей юдофобів і легко купувалася на їхні «революційні» гасла і заклики. За даними О. Завальнюка й О. Комарницького, на теренах Літинського краю в 1917–1920 рр. найбільше постраждали єврейські родини Літина й містечок Межирова, Новокостянтинова, Пиляви, Старої Синяви, Сальниці, Уланова, Хмільника, де іудеї компактно проживали впродовж

²⁷² Цит за: *Примост В.* Євреї — це фах: нариси історії євреїв в Україні. — Київ: Темпора, 2014. — С. 404.

декількох століть. Основними чинниками ворожих стосунків між містечковим єврейством і хліборобами стало те, що селяни вважали євреїв-підприємців за «спекулянтів» і «буржуїв», які на тлі загального зубожіння продовжували «наживатися» на торгівлі товарами першої необхідності. З початку революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з більшовиками²⁷³. Тому в 1919 р. у містах і містечках регулярно відбувалися реквізиції, накладання контрибуцій та фізичне знищення окремих громадян і навіть цілих єврейських родин. Як правило, мотивами для злочинів ставала їх співпраця з попередньою владою. Більшовики звинувачували євреїв у підтримці УНР, повстанці, навпаки — в більшовицьких органах влади та службі у військових формуваннях, які боролися проти них, а білогвардійці діяли за гаслами Союзу російського народу («Бей жидов, спасай Россию!»). Тому кожен черговий завойовник того чи іншого штетла висував свій ультиматум і займався безчинствами практично не змінюючи форм «покарання» — контрибуції, реквізиції, грабунки, гвалтування та вбивства.

Показова, на наш погляд, історія юдейської громади Хмільника, де євреї, після відновлення влади Директорії УНР у серпні 1919 р., змушені були доводити свою непричетність до діяльності більшовицької караульної роти та злочинів карального загону під командуванням колишнього штабс-капітана Сорокіна. За свідченням сучасників, після звільнення міста від більшовиків і роззброєння місцевого загону самооборони єврейська громада міста була надзвичайно стурбована тим, що з відходом галицьких формувань Хмільник обов'язково стане об'єктом нападу з боку агресивно налаштованих селян із навколишніх сіл. З цього приводу командир підрозділу УГА згодом повідомляв, що єврейські делегації з Літина, Летичева і Хмільника поїхали до головного отамана С. Петлюри і диктатора Є. Петрушевича з проханням, щоб у згаданих містах розмістити галицькі гарнізони, які підтримували б правопорядок та не допускали там погромів. Дійсно, у Хмільнику було залишено частину куреня 1-го корпусу УГА під командуванням отамана В. Клодницького²⁷⁴.

Приводом для нападу на місто стало те, що озброєні селянські ватаги з Широкої Греблі декілька разів намагалися вчинити погром тамтешніх євреїв, але зустрічали добре організований опір. Самооборона навіть атакувала нападників і від того згоріло декілька десятків сільських господарських будівель, що ще більше озлобило бандитів. До кульмінаційної

²⁷³ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. — С. 166.

²⁷⁴ Клодницький В. Моя служба в Українській Галицькій Армії. На теренах Східної України. — С. 77.

точки ворожих взаємин між селянами та мешканцями Хмільника дійшло тоді, коли згоріло с. Курилівка, яке підпалив місцевий єврей А. Соколянський, намагаючись помститися за викрадену дочку, її вихрещення та пограбоване зятем майно. «У неділю 17 вересня 1919 р. [...] з Курилівки, Широкої Греблі та довколишніх сіл прибуло багато селян. Чимало їх приїхало на возах і мали сховані обрізи рушниці та револьвери, а були й такі підводи, на яких були й «максими — скоростріли», — згадував командир гарнізону²⁷⁵. Проте внаслідок превентивних заходів: розгортання артилерійської батареї та патрулювання вулиць міста, отаманові вдалося запобігти виступу селян. На організованому в центрі міста зібранні В. Клодницький переконав погромників, що буде суд над паліями і винних покарають. Після цього єврейська громада погодилася видати А. Соколянського, котрого після розслідування польовий суд засудив до розстрілу. З цього приводу місцевий рабин С. Бялік висловився, що він погодиться підписати «вирок смерті, щоб загинув один єврей, ніж колись має загинути ціле місто»²⁷⁶.

Виконуючи наказ згори щодо розслідування факту діяльності місцевої єврейської самооборони, комендант Хмільника В. Клодницький запропонував голові громади рабинові С. Бялику скликати схід і вияснити всі обставини створення та діяльності цього воєнізованого формування. Виявилось, що спочатку єврейське населення міста з радістю сприйняло прихід повстанців, передало їм 200 пар чобіт, 400 тис. крб контрибуції, 100 пудів меду і т. п.²⁷⁷ Однак, не дивлячись на такі вагомні жертви, партизани вбили відомого громадського діяча М. Перельмітера, чим викликали розчарування й незадоволення місцевих мешканців. Після захоплення більшовиками міста повстанці розпорошилися в навколишніх лісах і продовжували звідти вести боротьбу з окупантами. За визначенням С. Бялика, до партизанського руху «прилипло» багато «темного елементу», який, називаючи себе повстанцями, нічого спільного з ними не мав, а використовував свої ганебні наміри, вбивав і гвалтував²⁷⁸. Саме така банда псевдоборців за волю України 17 травня захопила потяг з євреями-біженцями, що рухався до Хмільника, вбила 32 та пограбувала близько 100 осіб²⁷⁹. Після цих подій місцеві євреї та прибулі з інших містечок біженці вирішили організувати загін самооборони, залучивши до його складу всіх мешканців віком від 15 до 65 років. Купили у селян

²⁷⁵ Там само. — С. 79.

²⁷⁶ Там само. — С. 86.

²⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 165, арк. 589.

²⁷⁸ Там само, арк. 588.

²⁷⁹ Там само, арк. 589.

близько 500 рушниць та організували щоденне чергування 120 озброєних людей, які в будь-який час були готові дати відсіч нападникам. На чолі загону став відомий хмільницький багатій З. Штеренгас, який не тільки виділив певні кошти, але й зумів організувати оборону міста²⁸⁰.

У процесі з'ясування обставин діяльності загону самооборони єврейська громада і гласні міської думи заприсягнулися на Торі в тому, що: 1) 1-ша хмільницька єврейська самооборона ніякої політичної мети не переслідувала, вона служила для захисту життя і майна населення міста Хмільника без огляду на національне походження; 2) начальник самооборони З. Штеренгас до більшовицької партії не належав і не належить, з більшовиками нічого спільного не має і що він, Штеренгас, був заарештований більшовиками перед відходом їх із Хмільника за «контрреволюційні» події; 3) самооборона ні до якої політичної партії не належить. До складу самооборони ввійшло все єврейське населення від 15 до 65 років різних поглядів²⁸¹.

Дійсно, між колишнім штабс-капітаном Сорокіним і Штеренгасом відбувся серйозний конфлікт на ґрунті того, що більшовицький каратель наказував залучити загін єврейської самооборони до воєнної операції проти повстанців. За відмову виконати свій наказ Сорокін намагався власноруч розстріляти командира самооборони, але в останній момент, зваживши на чисельну перевагу озброєних і до того ж дуже агресивних дружинників, звільнив З. Штеренгаса з-під арешту.

Крім того, в учасників самооборони склалися напружені стосунки з червоноармійцями караульної роти. Конфлікти виникали тоді, коли звиклі до безчинств бійці більшовицького підрозділу час від часу намагалися організувати погроми і «чистки» численних єврейських крамничок. Тут самооборонівці рішуче ставали на захист одновірців і не дозволяли червоноармійцям «підлататися» за рахунок так званої єврейської містечкової «буржуазії».

Таким чином, об'єктивне розслідування діяльності єврейського підрозділу самооборони м. Хмільник може стати вагомим аргументом проти огульного звинувачення євреїв в активній підтримці більшовиків та участі їхніх формувань на боці Червоної армії у воєнних діях проти повстанських загонів і Дієвої армії УНР. Крім того, мирний шлях урегулювання звинувачення про участь хмільницьких самооборонців на боці більшовиків у боротьбі проти повстанців свідчить, що Директорія УНР до єврейського питання ставилася виважено й справедливо, уникаючи

²⁸⁰ Там само, арк. 590.

²⁸¹ Там само.

загальних штампів і сентенцій про «вірнопідданство» єврейських громад ідеології більшовизму.

Підтвердженням тези про неупереджений підхід української влади до проблем єврейства на території Поділля може стати історія з життя хмільницької юдейської громади, яка сталася восени 1919 р. Після звільнення міста від більшовиків життя незаможної частини євреїв із кожним днем погіршувалося. Причина тривіальна — значне подорожчання продуктів харчування й відсутність коштів на їх придбання. На прохання єврейської бідноти комендант залоги В. Клодницький скликав до синагоги заможних євреїв і запропонував їм добровільно внести кошти для підтримки тих, хто потерпав від голоду, тифу та інших хвороб. Утім декілька днів очікування нічого не дали — від місцевих «балабустів» не надійшло жодної копійки. Тоді комендант наклав на них контрибуцію в розмірі 1 млн крб, встановив 3-денний термін для її виконання й призначив комісію, яка мала збирати кошти. При тому запровадив правило, якщо члени комісії не виконають завдання, то для них призначалося покарання — привселюдно на площі перед міською думою вони мали отримати по 15 ударів («буків»).

У вказаний термін було зібрано лише десяту частину від призначеної суми, що стало приводом до нового наказу коменданта. Він подвоїв суму контрибуції й оголосив, що за невиконання розпорядження буде проведено військово-польовий суд як для зрадників УНР. Причому, за невиконання першого завдання ретельно виконали кару — 5 членів комісії біля міської думи отримали від 5 до 15 ударів²⁸². Що більше вплинуло на єврейських магнатів — чи «буки», чи погрози розстрілу — достеменно невідомо. Вже на наступний день бажаний мільйон коштів надійшов до комітету єврейської бідноти й вони розподілили його наступним чином: 300 тис. крб виділили на придбання збіжжя; 100 тис. крб — на паливо; 100 тис. крб — на санітарні заходи; 100 тис. крб — на потреби громади; 50 тис. крб — на утримання будинку євреїв-старців; 50 тис. крб — на очистку міста; 300 тис. крб — на військо України²⁸³.

Власне, застосування примусу з боку коменданта залоги врятувало життя частини єврейської бідноти, а з іншого боку, стало вимушеним заходом щодо фінансової підтримки органів місцевого самоврядування, які внаслідок відсутності відповідних засобів самоусунулись від виконання своїх соціальних функцій. Роль української військової влади очевидна: вона виступила захисником інтересів єврейської громади міста навіть всупереч волі окремих її заможних членів.

²⁸² Там само, арк. 591.

²⁸³ Там само, арк. 591 зв.

Тут доречно нагадати, що в реєстрах погромів та антиєврейських виступів населення 1919–1920 рр. на Літинщині Дяківці, де також мешкала значна єврейська громада, не значаться. Однак у процесі вивчення архівних документів і неопублікованих матеріалів удалося встановити, що в селі все ж таки відбулися декілька пограбувань і вбивств євреїв, здійснених окремими мешканцями. Загалом від рук місцевих юдофобів і криміналізованих елементів постраждав хлопчик, якого знайшли вбитим за селом біля вітряка з торбиною борошна (прізвище невідоме), а також С. Айзенберг, Н. Зісь, Д. Койфман, С. Койфман, М. Коломеєр, Ф. Майзанюк, З. Мазур, Х. Мільман, Х. Пастернак, М. Сандрацький, А. Сойбіс, Г. Скульський, М. Скульський, Г. Третяк, І. Холст, М. Холстер та деякі інші.²⁸⁴

Проте наведені вище дані відкривають лише незначну частину злочинів, які були вчинені проти дяківецьких євреїв у 1917–1920 рр. Із певних причин тут не враховано антисемітські виступи збільшовичених вояків царської армії, обсяги втрат від незаконних реквізицій і грабунків із боку червоноармійських загонів, від насильницьких дій білогвардійців та інших так званих «визволителів». Також не встановлено розмір матеріальних витрат єврейських родин на утримання повстанських загонів, які регулярно збиралися сільською управою під керівництвом Ю. Кондратюка.²⁸⁵

Разом з тим, відсутність у Дяківцях значних ексцесів між юдеями, українцями, росіянами і поляками, які мирно вживалися, сповідуючи різні релігії (існувала досить чисельна громада православних-старообрядців), свідчить про толерантність і терпимість українців до кожної окремої меншини й водночас намагання всіх разом жити в мирі та злагоді.

Аналізуючи наведені вище приклади мирного співіснування українців та євреїв на подільських землях, привертає увагу те, що в сучасному світі знову чітко прослідковується притаманний російській «довколаєврейській» пропаганді чіткий український вектор. Весь час російська (радянська) офіційна історіографія оголошувала організаторами погромів в Україні український національно-визвольний рух, Петлюру і петлюрівців. А євреї охоче приймали цю позицію. Дійсно, за невтішними підсумками Української революції 1917–1921 рр. звинувачувати беззахисних переможених українців було куди безпечніше, ніж переможницю-Росію. Мовчали й погоджувалися саме тому, що багато євреїв було в радянських керівних і політичних органах, і, нападаючи на Петлюру, вони водночас

²⁸⁴ Складено на основі: Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, 4859, 4896, 18836, 18839, 19087, 19798, 20184.

²⁸⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20342, арк. 4 зв.

служили і своєму наймачеві, і своєму єврейству. Можливе існування ще якихось припущень та комбінацій факторів. Утім для тих злословів і фальсифікаторів історичних процесів періоду 1917–1921 рр. в Україні варто усвідомити, що ані Українська Центральна Рада, ані Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, ані Директорія УНР не ухвалювала жодного законодавчого акта, який обмежував би права єврейської національної меншини та її прагнення розвивати власну освіту і культуру. Варто також знати, що впродовж зазначеного історичного періоду до справи рук «червоних» і «білих» юдофобів належить лєвова частка із загального числа єврейських погромів.

Успіхи Добровольчої армії під час наступальних операцій породили жорстокість та нищівні пограбування. На наш погляд, точну характеристику дій «добровольців» подав старшина української армії Д. Головатюк, який на матеріалах власної розвідки ситуації на Поділлі, доповідав голові уряду УНР так: «На запитання до селян що робили денікінці, відповідь була одна: грабували усюди що тільки можна»²⁸⁶.

Активні дії армії генерала А. Денікіна призвели до того, що їй вдалося заблокувати територію, підконтрольну владі УНР. Внаслідок цього Директорія потрапила в економічну ізоляцію від інших регіонів України й єдиним джерелом поповнення необхідних ресурсів був шлях виходу на зовнішні ринки.

Опинившись у надзвичайно скрутній ситуації щодо матеріально-технічного забезпечення обох армій, уряд УНР спробував вирішити проблему постачання білизни та одягу за рахунок запровадження закону від 30 липня 1919 р., яким передбачалося реквізиції та інші примусові заходи. Зокрема для домовласників і мешканців міст за зданий відповідно до встановленої норми один комплект білизни (сорочка, кальсони, рушник, пара онучів або шарпеток) на приймальних пунктах виплачувалися кошти в розмірі 50 крб. Водночас, за невиконання доведених норм з громадян визискувалися кошти у 10 разів більші, тобто 500 крб²⁸⁷. Однак ці заходи не дали очікуваного результату: армія залишалася без змінної білизни, яка конче була потрібна для хворих на тиф, холеру та інші інфекційні хвороби. Особливо гостро відчувалася відсутність теплих речей та взуття, що викликало не тільки незадоволення мобілізованих селян, а спричинило прецедент напружених стосунків між командуванням обох армій. Українських вояків косили не кулі ворогів, а тиф, брак ліків, недостатність шпиталів та суцільна антисанітарія. Ось що писав подільський комісар з приводу санітарного стану в губернії: «[...] по-

²⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 5, спр. 2, арк. 43.

²⁸⁷ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 170, арк. 54.

шесті, тиф і навіть холера поширюються. Відсутність шпиталів і ліків, тому що більшовики майже всі шпиталі пограбували, а ліки вивезли. [...] Рівно належить доконче примусити власників домів під строгою відповідальністю облаштувати [місця] для відходів, зливів, смітників і т. д., це належить перевести негайно у містах, де живе більше на замкнутому просторі жителів». Схвильований та обурений комісар був переконаний, що якщо негайно не запобігти таким явищам, коли «по містах відходи людські і всякі нечистоти [...] виливаються по вулицях» не слід навіть думати про «висушення джерел пошести»²⁸⁸.

Ситуація на Літинщині мало чим відрізнялася від вищеописаної картини. Зокрема за повідомленням новопризначеного повіткомісара Н. Криволапа, у Літині в кожній хаті є хворі на тиф. Також мали місце 4 випадки смертності від холери. На переконання комісара, причинами такого широкого й сильного поширення тифу стали недостатність харчування та відсутність білизни. Такі явища найбільше спостерігаються серед єврейського населення міста. Щоб запобігти поширення пошестей на найближчі села та, взагалі, в межах повіту, потрібно в Літині обладнати «два бараки для хворих на тиф цивільних і військових по 60 ліжок в кожному, влаштувати безоплатні евентуально дешеві харчевні, наділити найбільш пограбованих і бідних білизною та іншими предметами першої необхідності, в кінці держати місто в чистоті»²⁸⁹.

Літинчани приєдналися до акції збору білизни та коштів на потреби армії. Зокрема за повідомленням Н. Криволапа в Літині було організовано комісію у складі повітового комісара, його заступника (С. Ляценка), представників міської управи, єврейської громади, «Просвіти», спілки службовців та військового начальника, які оголосили 7–8 жовтня днями здачі запропонованих урядом майна і коштів. Заходи проводилися у всіх волостях, а також у Сальниці, Хмільнику та містечках повіту²⁹⁰.

У напружених умовах політичної та санітарно-епідеміологічної ситуації в Літині 26–29 жовтня відбулося засідання повітових народних зборів, на яке прибуло 28 гласних та 4 члени управи. Учасники зібрання вшанували загиблих від більшовицького терору колишніх керівників повіту І. Бачинського, В. Липканя, гласного М. Перельмітера та голову інформаційного бюро Скотніцького²⁹¹. Збори також розглянули низку питань щодо фінансування навчальних закладів та виплати зарплати вчителям і службовцям повітових органів. Зокрема вирішили виділити на

²⁸⁸ Там само, спр. 90, арк. 34.

²⁸⁹ Там само, арк. 155 зв.

²⁹⁰ Там само, спр. 171, арк. 91.

²⁹¹ Там само, спр. 191, арк. 25.

утримання початкових шкіл понад 9 млн грн, надати матеріальну допомогу в розмірі по 5 тис. грн всім 5 вищим початковим школам та 40 тис. грн Літинській гімназії. Крім того, депутати одностайно ухвалили постанову про виплату надбавок усім учителям повіту в розмірі 1,340 млн грн, які вони не отримали у 1918 р.²⁹² Також було ухвалено постанови про асигнування коштів на видатки сільськогосподарських шкіл, 620 тис. грн на утримання злучних пунктів, дослідних полів та інших спеціалізованих установ²⁹³.

Учасники зібрання відреагували на критику й обрали членів декількох комісій, зокрема двох попечителів Літинської гімназії (О. Іваницького і В. Краснопільського) та трьох представників до повітової шкільної ради (О. Іваницького, В. Ощাপовського і В. Ляшка)²⁹⁴.

Принагідно зазначимо, що на підтримку шкільної освіти ефективно виступили кооператори Літинщини. Повітовий кооперативний комітет (керівник Д. Головчук) розіслав відозву до всіх кооперативів із проханням відрахувати частину доходів на ремонт шкіл, особливо в тих селах, де навчальні заклади було закрито. Зокрема Багринівське товариство виділило 3 тис. грн, Літинська спілка споживачів відрахувала на цю справу 10 тис. грн. Приступили до ремонту шкіл кооператори Радівців, Воловчинець, Івчі та інших сіл²⁹⁵. Не викликає сумнівів, що кооператори Дяківець також були готові підтримати фінансово місцеву школу. Проте, враховуючи, що в 1919 р. вчитель І. Єрмолаєв перейшов на посаду псаломника місцевої православної церкви, ініціювати збір коштів на ремонт школи не було кому. Згодом у Дяківецькій школі з'явився новий учитель — Лука Кирилович Погорілий (20.02.1894 — 08.04.1938), родом із с. Сосни Літинського повіту. Він закінчив 2 класи Літинського міського училища та упродовж 2-х років пройшов підготовку на педагогічних курсах в Балті²⁹⁶.

Повертаючись до повітових зборів, зазначимо, що відбулися вибори нового складу повітової управи. Беззаперечним претендентом на посаду голови залишився Д. Головчук, який уже до цього очолював управу. Депутати одностайно довірили йому цю посаду.

Тут слід зупинитися на певних обставинах, що виникли при обранні членів управи. Згідно з вимогами губернської управи, процедура обрання повітового органу управління мала відбуватися на засадах формування

²⁹² Там само, арк. 26.

²⁹³ Там само, арк. 26 зв.

²⁹⁴ Там само, арк. 27.

²⁹⁵ *Макимець В.* Кооперація і школи // Шлях. — 1919. — № 71. — С. 4.

²⁹⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 8280, арк. 8 зв.

місцевих органів влади за рахунок виконавців, найбільше здатних до праці у поточний політичний момент. Тобто на службу приймали за трудовим і професійним принципами, а не за партійною належністю. Однак місцеві есери, які на Літинщині займали провідні позиції серед політичних уподобань селянства й підтримувалися через розгалужену структуру «Селоспілки», на чолі з Д. Головчуком, виступили із заявою про «спростування проекту українського уряду про єдину владу» і запропонували обрати до складу управи 2-х членів від партії²⁹⁷. Учасники одноголосно погодилися збільшити кількість управлінців й обрали членами В. Ощатовського, В. Краснопільського, С. Лященка, Т. Козулю, М. Петерсона, А. Винославського, а також Шпановського і Жуматія²⁹⁸.

На засіданні відбувся прецедент певної неузгодженості з політичною лінією уряду з боку представників партії есерів. Керівництво цієї політичної сили методично на шпальтах власних та інших періодичних видань наполягало на необхідності скликання так званої Ради республіки. На їх думку, вона дала б можливість представникам громадськості взяти участь у державній роботі. Аргументи на користь запровадження цього органу як тимчасового парламенту зводилися до того, що існуюча система влади ні на крок не зрушила у справах організації управлінських структур на місцях, республіку охопили неабиякі проблеми з постачанням армії, натомість більшість «свідомого громадянства сиділа, склавши руки». Тому, на переконання лідерів центральної течії партії есерів і «Селоспілки», «Рада республіки допомогла б цьому лихові [...] З усіх боків було б освітлено питання про владу на місцях [...] Ще в більшій пригоді була б Рада республіки в питанні про постачання армії»²⁹⁹.

Таким чином, можна стверджувати, що в кінці жовтня 1919 р. на теренах Літинщини зібралася група діячів, опозиційно налаштованих до уряду УНР, і вже на той час сформувався певний кадровий потенціал для організованого виступу проти політики Директорії та її керівника С. Петлюри.

Повертаючись до засідання 26–29 жовтня 1919 р. повітової народної ради в Літині, зазначимо, що інтригуючим моментом у зібранні стала заява депутата С. Лященка про комісара Н. Криволапа, котрий в ніч на 29 жовтня зник невідомо куди, і тому він як його помічник «мусить приступити до справ комісара, як такого»³⁰⁰. Нам не вдалося знайти достовірних даних про обставини зникнення Н. Криволапа. Але справжні

²⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 191, арк. 28.

²⁹⁸ Там само, арк. 28 зв.

²⁹⁹ Ще раз про Раду // Народна воля. — 1919. — № 7 (223). — С. 2.

³⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 191, арк. 28.

причини його втечі з повіту, на нашу думку, криються в іншому, безперечно, цікавому документі, який частково проливає світло на цю неординарну подію. Ідеться про доповідь повіткомісара від 6 жовтня, де він детально виклав губернському керівництву інформацію про настрої селянства, стан мобілізації на теренах повіту, охарактеризував взаємодію між органами цивільної влади з військовою адміністрацією. Зокрема комісар наголошував, що Літинський повіт є «повіт повстанський. Тут з перших днів квітня гуляють по лісах різні озброєні загони з різними політичними напрямками»³⁰¹. За його твердженнями, значний вплив на населення мали так звані «білі і червоні москалі», тобто певна група літинчан російського походження, які за більшовиків проводили широку агітацію проти Директорії. Після перемоги українських сил вони знайшли інший спосіб дестабілізувати ситуацію — оголосили про масштабний похід проти євреїв — «головних винуватців» усіх бід українського селянства. Потрапивши в оточення командирів повстанських загонів, зазначалося в доповіді, юдофоби «збили з пантелику не тільки селян-господарів, а й їх проводирів, і робились великі жидівські погроми на протязі чотирьох місяців»³⁰². Комісарові Н. Криволапу вдалося швидко визначити, що значна частина антиукраїнських діячів проникла в місцеві владні структури та, найгірше, — займала командні посади у численних збройних формуваннях. Вони перешкоджали рекрутській кампанії до Дієвої армії УНР, мотивуючи це тим, що селянам не потрібно туди вступати, а достатньо приєднатися до повстанських загонів під орудою Я. Шепеля. За його твердженням, прибувши в повіт, він застав у місті і кожному селі «дрібненькі озброєні п'яні отряди», які називали себе «шепелявцями», а, за заявами селян: «Це ті, що нас грабують»³⁰³.

Як зазначалось у доповіді, через певний час за підтримки місцевого селянства комісарові вдалося певною мірою запровадити порядок у повіті, зокрема обеззброїти дрібні бандитські формування, які «бродили» по селах і тероризували населення. Однак консенсусу між адміністрацією комісара та військовим командуванням (отаманом Я. Шепелем, повітовим комендантом і начальником хмільницького гарнізону В. Клодницьким) досягти не вдалося.

Яблуком розбрату між сторонами стало сприяння військовиків заходам емісарів так званого «білого руху», які вільно роз'їжджали по містах і селах, агітували колишніх військових вступати до підрозділів Добровольчої армії під командуванням генерала А. Денікіна. Комісара обурю-

³⁰¹ Там само, спр. 90, арк. 5.

³⁰² Там само, арк. 5 зв.

³⁰³ Там само, арк. 6.

вало те, що деякі з агітаторів мали «шепелівські» мандати. Він категорично не погоджувався з таким «ходінням у народ» денікінських посланців, які відверто заявляли, що в українське військо вступати не треба, адже «незабаром прийде генерал Денікін, котрий везе багато золота, дешевої матерії, сіль, гас, тишу и спокій»³⁰⁴.

Можна припустити, що отаман Я. Шепель був свідомий того, що збройні формування генерала А. Денікіна вестимуть непримиренну боротьбу проти більшовицької Росії, і тому не забороняв представникам «білого руху» проводити мобілізацію серед колишніх військовиків царської армії. Не виключається можливість, що за плечима отамана знаходилися особи, які, зловживаючи його довірою, сприяли денікінським агітаторам. Однак після оголошення війни з генералом А. Денікіним отаман Я. Шепель стояв на позиціях Директорії УНР й неодноразово вступав у збройне протистояння з білогвардійцями.

На завершення своєї доповіді комісар Н. Криволап прохав урядові структури з метою встановлення правопорядку негайно відкликати з Літинського повіту будь-які військові формування, підпорядковані отаманові Я. Шепелю, що забезпечить потрібний для селян спокій. В іншому разі, на переконання комісара, «український народ буде мати великого ворога у вигляді організованих загонів грабіжницьких банд Літинщини»³⁰⁵.

Категоричні висновки літинського повітового комісара не сподобалися керівництву МВС і ситуація навколо особи Я. Шепеля стала відома у штабі головного отамана. У Головному управлінні Генерального штабу (ГУГШ) категорично не погодилися з намірами Начальної команди УГА припинити діяльність повстанських загонів і тому начальник мобілізаційного відділу отаман Н. Гірняк розпорядився: «[...] негайно повідомити мобвідділ ГУГШ, чи є в Літинському повіті або його околиці отаман повстанців Шепель, а коли його діяльність припинена, прохаю повідомити, коли це сталося і які розпорядження були зроблені відносно особи отамана Шепеля»³⁰⁶. На запит начальник штабу УГА полковник А. Шаманек надіслав відповідь, в якій повідомлялося, що ще 7 жовтня 1919 р. питання існування повстанських загонів узгоджено з керівництвом ГУГШ і тому «діяльність отамана Я. Шепеля не припинена, позаяк в повіті Літинським майже ніяких наших частин немає»³⁰⁷.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Там само, арк. 6 зв.

³⁰⁶ Там само, ф. 2188, оп. 2, спр. 115, арк. 25.

³⁰⁷ Там само, арк. 26.

Таким чином, на тлі загострення стосунків між керівництвом ЗО і Директорією УНР діяльність повстанських отаманів не сприймалася з боку Начальної команди УГА й вони намагалися припинити їх там, де військова влада перебувала під контролем галичан. З іншого боку, враховуючи прихильність С. Петлюри до повстанського руху, такі формування контролювалися з його боку й підтримувалися силою влади.

Без сумніву, позиція Н. Криволапа щодо отамана Я. Шепеля, котрий вже на той час набув популярності серед населення, ще більше не сприймалася серед керівництва Літинщини. Проти повіткомісара виступив військовий комендант поручник Капуста, місцевий осередок «Селоспілки» спрямував свій меморандум до губернської народної ради, яка винесла свій вердикт щодо діяльності Н. Криволапа³⁰⁸. Імовірно, загнаний у глухий кут комісар перестав виконувати свої функції й на певний час покинув територію повіту. Його відсутність стала приводом для активної кампанії щодо обрання нового комісара. Зокрема оперативно було скликано повітовий селянський з'їзд, який обрав кандидатом на посаду літинського комісара С. Лященка. 14 жовтня до штабу Начальної команди УГА надійшла телеграма від начальника гарнізону м. Хмільник В. Клодницького, який зазначав, що «Літинщина живе нездоровим життям» і причиною тому була відсутність комісара на теренах повіту. Він висунув пропозицію затвердити на цій посаді С. Лященка, «симпатичного населенню й обраного повітовим селянським з'їздом»³⁰⁹. Таку пропозицію підтримав начальник штабу УГА полковник А. Шаманек, який, своєю чергою, 15 жовтня звернувся з телеграмою до канцелярії С. Петлюри із проханням затвердити зазначеного кандидата на цій посаді³¹⁰.

Імовірно, у канцелярії МВС, яка безпосередньо займалася кадровими призначеннями у структурі виконавчої влади УНР, щодо особи Н. Криволапа були інші думки й тому до кінця жовтня він формально залишався на посаді очільника Літинського повіту. Без сумніву, зникнення комісара з Літина вночі 28–29 жовтня було викликане неординарними обставинами, найшвидше стало наслідком загрози його життю і здоров'ю. До такого висновку нас спонукають матеріали протоколу, складеного 30 жовтня 1919 р. спеціальною комісією у складі коменданта міста поручника Капусти, сотника А. Луніва, представника суду С. Кушніра за присутності повітового коменданта Вітюка і свідків: сотника С. Лукашевича, Ф. Гавриленка — секретаря відділу карного розшуку (двоюрідного брата Н. Криволапа), Л. Морозової — скарбника комісаріату,

³⁰⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 90, арк. 6 зв.

³⁰⁹ Там само, ф. 2188, оп. 4, спр. 9, арк. 95.

³¹⁰ Там само, арк. 94.

І. Лопушинського — колишнього командира Літинської охоронної сотні та ін., який вони склали після обстеження житла комісара³¹¹. Аналіз матеріалів протоколу свідчить, що Н. Криволап жив досить скромно, не мав, практично, ніякого майна, крім двох власних коней і фаєтону. В процесі обстеження виявилось, що в ніч з 28 на 29 жовтня до будинку комісара прибули козаки отамана Я. Шепеля на чолі з начальником штабу Барським, забрали двох коней зі стайні, що належали комісарові, а також разом прихопили сідло й коня І. Лопушинського. До речі, опальний сотник на той час вже працював начальником охоронної сотні в м. Умань³¹².

Шепелівські козаки мали намір «поцупити» діжку спирту, котра, як виявилось, належала губернському комісарові Київщини, і знаходилася у зачиненому приміщенні. Виламати двері комори вони не наважилися. Водночас комісія засвідчила, що на подвір'ї стояв фаєтон, який належав Н. Криволапові, але після згаданої ночі він зник³¹³.

Таким чином, С. Лященко очолив комісаріат повіту, що певною мірою заспокоїло амбіції місцевих військових начальників і цивільного керівництва.

У другій половині жовтня й на початку листопада 1919 р. загострилися стосунки між диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем та очільником Директорії С. Петлюрою, які виникли на ґрунті постачання галицької армії та поширення епідемії тифу серед особового складу підрозділів УНР.

Керівники Начальної команди УГА генерал М. Тарнавський і полковник А. Шаманек повсякчас наголошували на поганому забезпеченні підрозділів УГА зброєю, взуттям, теплим одягом та продовольством, а також на систематичній невивлаті грошового утримання, що призводило до втрати боєздатності. Дійсно, проблема поглиблювалася відсутністю лікувальних закладів і медикаментів у боротьбі з інфекційними захворюваннями (тиф, холера тощо), які внаслідок антисанітарії швидко поширювалися в місцях великого скупчення людей, у військових частинах. Іntenдантство та військовики залишилися без коштів внаслідок катастрофи літака з 300 млн грн, який летів із Відня й у вересні 1919 р. впав на території Румунії. Тамтешня влада аж до початку 1920 р. зволікала з поверненням цих украй необхідних коштів³¹⁴.

³¹¹ Там само, арк. 234.

³¹² Там само, арк. 234 зв.

³¹³ Там само, арк. 235.

³¹⁴ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — Київ: Темпора, 2003. — С. 301.

Серед вищого командування УГА з допомогою так званої «програми» українського дипломата В. Панейка насаджувалася думка, що боротьба з денікінцями призведе до неминучої загибелі всієї армії. Натомість перехід на бік «золотопогонників» забезпечить галицьких вояків амуніцією й, найголовніше, командування Добрармії організує шпиталі з достатньою кількістю медичного персоналу та необхідними медикаментами. На тверде переконання Начальної команди, найкращим виходом з катастрофічної ситуації було «завішання зброї», тобто укладення сепаратного миру й перехід УГА на бік Збройних сил Півдня Росії. Делегація Начальної команди у складі отаманів О. Лисняка та А. Ерле, сотника О. Левицького, зрозуміло, за санкцією генерала М. Тарнавського і начальника штабу А. Шаманека, вступивши в контакт з представниками білогвардійців на станції Зятківці Гайсинського повіту, підписала з представниками денікінського командування договір і тим поставила уряди Наддніпрянської і Західної Українських Народних Республік перед доконаним фактом³¹⁵.

Після оприлюднення інформації про підписання угоди з денікінцями С. Петлюра як головний отаман видав наказ: «Жодних поділів на дві армії не допускаю. Є єдина українська армія й умови перемир'я повинні бути однакові для цілої армії. Недотримання цієї моєї директиви буду розглядати як продовження зрадницької політики генерала Тарнавського»³¹⁶. На наполягання про проведення переговорів за участі представників Директорії російський генерал Я. Слащов відповів так: «Велична Росія не бажає війни, але не допустить на своїй території озброєних людей [...], малоросів, які пристали до Петлюри. Якщо вони від нього відмовляться і від ідеї самостійності, тоді можуть прийти до мене і я доповім генералові Денікіну»³¹⁷.

Однак антиукраїнська позиція денікінського командування не зупинила намірів Є. Петрушевича щодо підпорядкування УГА під зверхність російських білогвардійців. Диктатор ЗОУНР скликав на нараду близько 100 старшин у Кам'янці-Подільському, де визнав учинок генерала М. Тарнавського «не зрадою, лише актом розпустити»³¹⁸. Більше того, Є. Петрушевич звинуватив керівництво УНР у тому, що «через недостачу одностроїв, а ще більше через пошесті і хвороби ряди ГА почали маліти, а їх самих бойова здатність дійшла до мінімуму. Але, щоб цьому лихові запобігти, центральні власті УНР не хотіли дати жодної помочі, ані не

³¹⁵ Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. — Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1971. — С. 210.

³¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 59 зв.–60.

³¹⁷ Там само, спр. 59, арк. 152.

³¹⁸ Там само, спр. 64, арк. 134.

знали як цьому зарадити»³¹⁹. Очільник ЗОУНР визнав, що для нього «Росія не є така страшна, як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійності. Україні бракує для державного будівництва освіти, інтелігенції, тому думати сьогодні про самостійну Україну — це просто фантазія!»³²⁰.

Проте не всі галицькі старшини підтримували диктатора ЗОУНР. Частина учасників наради (близько третини) на чолі з отаманом О. Букшованим наполягали на тому, щоб визнати генерала М. Тарнавського зрадником. Однак до їхньої думки Є. Петрушевич не дослухався, наказав Начальній команді УГА перебратися до Вінниці, а сам швидко виїхав у Румунію, щоб згодом вирушити до Одеси³²¹. Для часткового зняття напруги диктатор звільнив генерала М. Тарнавського й полковника А. Шаманека із займаних посад та передав справу до суду, замінивши їх на полковників О. Микитку і Г. Ціріца, котрим присвоїв звання генералів³²².

Аналізуючи події, зазначимо, що деякі дослідники причиною зрадницьких кроків Начальної команди називають дії більшовицького режиму, якому начебто вдалося успішно реалізувати план, пересварити між собою українців-наддніпрянців та українців-галичан, котрі були виховані в різних політичних та соціокультурних умовах. У ситуації, що склалася, командування УГА відмовилося прислухатися до прохання головного отамана зачекати з капітуляцією перед А. Денікіним. «За ним усі, проти нас цілий світ, — стверджував С. Петлюра на нараді в Деражні, — та дні змінюються днями, а непогода — погодою. Нині ж ми не можемо капітулювати в спосіб негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків — вільності і незалежності. Море крові пролито і безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, — вони взивають до дальшої боротьби за незалежність і помсту над ворогами нашої країни і нашого народу»³²³.

Заклики голови Директорії залишилися поза увагою диктатора Є. Петрушевича та його військовиків. Вже 19 листопада у вінницькому готелі «Савой» після закінчення суду над генералом М. Тарнавським, полковником А. Шаманеком та отаманом О. Лисняком, вироком якого з усіх трьох було знято обвинувачення в державній зраді та понижено в посадах, відбулася ратифікація нового договору, підписаного 17 листо-

³¹⁹ Там само, арк. 132.

³²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — С. 308.

³²¹ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 64, арк. 132 зв.

³²² Там само, спр. 60, арк. 132.

³²³ Доценко О. Літопис української революції (1917–1922). Мат. і док. — Т. 2, кн. 5. — Львів, 1924. — С. 273.

пада в Одесі представником УГА і головнокомандувачем Новоросійської області генералом М. Шиллінгом³²⁴. Текст цього договору, засвідченого отаманом Ю. Цімерманом, сотником Л. Турчином і поручником Г. Давидом, нічим не відрізнявся від попереднього, запропонованого генералом М. Тарнавським³²⁵. Зокрема в угоді зазначалося, що галицька армія, зберігаючи свою автономію, переходить на бік Добрармії. УГА надавалася можливість комплектувати підрозділи за рахунок галичан з території інших країн. В українські частини призначалися денікінські офіцери зв'язку, лікарі та урядовці. Хворі й поранені вояки приймалися у шпиталі білогвардійців, зокрема в Одесі, і після одужання поверталися до своїх підрозділів. У договорі був присутній головний пункт — УГА проти Армії УНР не воюватиме³²⁶.

Вибір керівництва ЗОУНР пришвидшив масштабну поразку Дієвої армії, спричинив глобальну кризу влади Директорії УНР. Тодішній ад'ютант генерала М. Тарнавського, політично-громадський діяч Д. Паліїв, згадував на шпальтах «Літопису Червоної Калини» про Зятківський договір: «[...] політично був це промах, якого не можна допускатися навіть у найкритичніших хвилинах. З військового становища був це крок наскрізь фальшивий, а поповнено його наслідком злого поставлення розвідувальної служби при Начальній команді УГА. Це й спричинило, що ми дивилися на Денікіна як на грізну мілітарну силу в той час, як денікінська армія вже відступала на цілому большевицькому фронті, представляючи собою здеморалізовану отару»³²⁷.

Можна погодитися з думкою В. Солдатенка: «І яка б кількість аргументів не витрачалась його ініціаторами для пояснення тяжкого, безвихідного стану, в якому опинилась УГА, скільки б вони не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи — неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом'якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю, договір про союз з А. Денікіним спричинив розгубленість, навіть шок серед проводу Української революції»³²⁸.

³²⁴ Байло А. Тимчасовий союз УГА з Добрармією та його наслідки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2009. — № 18. — С. 360.

³²⁵ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 1.

³²⁶ Байло А. Тимчасовий союз УГА з Добрармією та його наслідки. — С. 360.

³²⁷ Цит. за: Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — С. 305–306.

³²⁸ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. Т. 3: Рік 1919. — Київ: Світогляд, 2010. — С. 116.

Іншими словами, демарш галичан зруйнував військовий союз двох українських армій.

«Трикутник смерті»: остаточно утвердження влади більшовиків

Антибільшовицький фронт фактично був розірваний надвоє й притиснутий до Збруча та Дністра на невеличкому клаптику землі («трикутник смерті»). Ситуація остаточно підштовхнула Директорію УНР до критичної межі, яку називають «Листопадовою катастрофою». Уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем емігрував у Відень. Водночас Директорія УНР змушена була запросити до Кам'янця-Подільського польські війська й ухвалити рішення про перехід у боротьбі за незалежність України до партизанської війни³²⁹.

Розглядаючи причини «Листопадової катастрофи», більшість дослідників схиляються до думки, що вона стала наслідком амбіційності головного отамана С. Петлюри й диктатора Є. Петрушевича. Н. Полонська-Василенко вважала, що «об'єднати два уряди було неможливо: цьому перешкождали і ідеологічні, і персональні причини. Провід ЗУНР був безпартійний, антисоціалістичний, провід УНР був соціалістичний; провід УНР вважав за можливе переговори й союз з радянським урядом, щоб спільно подолати Добровольчу армію Денікіна, і взагалі, з самого початку готовий був прийняти програму більшовиків за умовою, що на Україні будуть встановлені ради українські, а не московські; провід ЗУНР ставив подвійну мету: боротьбу з Польщею та радянською Росією, і готовий був на спілку з Денікіним. До цього треба додати персональні моменти: Петлюра і весь провід УНР вважали обрання Петрушевича на диктатора недемократичним, незаконним; Петрушевич і весь провід ЗУНР вважали становище Петлюри на чолі Директорії за шкідливе для справи, і кожна опозиція проти Петлюри знаходила моральну підтримку серед галицького народу»³³⁰.

Про більш реальні, на наш погляд, причини занепаду української армії восени 1919 р. можна прочитати в тогочасній газеті «Наш шлях», де очевидець подій писав: «Українська народна армія розвалилась (що так, як страуси, ховали голови під крила, і називали це перегрупуванням в Любарі і в районі Хмільника) через те, що в запіллю у неї було дуже мало

³²⁹ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). — С. 322.

³³⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — 2-е вид., репр. — Київ: Либідь, 1993. — С. 122.

порядних і чесних людей; через те, що коли такі люди й були, то вони або стояли дуже далеко від справи постачання армії всім необхідним (набої, рушниці, одяг, взуття і медично-санітарний огляд) або забули із-за партійних суперечок про смачніший шматок державного пирога, що існує армія і вона терпить нужду»³³¹. У висновках автора статті звучала об'єктивна оцінка кадрового потенціалу української армії. «Полковники української служби із старих російських фельдфебелів бували часами, на жаль, не всі дуже бойовими старшинами, але завше поганими організаторами і полковими командирами. Правда і щирість не підлягали сумнівів, але з однієї щирості війська не утвориш»³³².

Загалом унаслідок підписання угоди між командуванням УГА і Добровольчої армії на бік білогвардійців перейшло 60 тис. вояків зі 130 гарматами і 300 кулеметами, що, безперечно, значно підсилювало бойову міць армії генерала А. Денікіна³³³.

Згідно із Зятківецькою угодою, територію Поділля було поділено між УГА і російськими білогвардійцями: західна і центральна частини переходили під контроль 1-го та 2-го галицьких корпусів, а південно-східним районом керувала адміністрація денікінського уряду. Літинський повіт потрапив під управління УГА у частині забезпечення тут виконання наказів і розпоряджень командуючого військами Новоросійської області генерал-майора М. Шиллінга. За директивою командувача, у всіх населених пунктах, де знаходилися галицькі війська, начальником гарнізону мав бути рангом старший із командирів військових частин незалежно від того, вони російські чи галицькі, а комендантами території повинні стати і галицький і російський, при тому останньому, за відсутності цивільної влади, належало керування політичним життям цієї місцевості чи району³³⁴. На теренах Літинщини підрозділів Добрармії не було, а частини УГА знаходилися лише в Літині (6-й полк важкої артилерії) та у Хмільнику — згаданий раніше гарнізон під командуванням В. Клодницького³³⁵. Ураховуючи те, що названий вище отаман користувався особливою прихильністю Начальної команди УГА і Директорії УНР, йому випало обіймати посаду найвищого військового начальника повіту. Водночас повіткомісар С. Лященко продовжував перебувати на займаній посаді, а вирішення всіх інших справ узяла на себе повітова управа на чолі з Д. Головчуком. Утім справжнім господарем на Літинщині залишався

³³¹ К.М. З військового минулого // Наш шлях. — 1920. — № 54. — С. 2.

³³² Там само. — С. 3.

³³³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 105.

³³⁴ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 122, арк. 19.

³³⁵ Там само, спр. 66, арк. 58.

отаман Я. Шепель. За визначенням Д. Паліїва, край представляв собою «царство Шепеля»³³⁶. Не даремно деякі дяківчани згодом свідчили, що впродовж осінньо-зимового періоду 1919–1920 рр. село не оминали загони отаманів Я. Шепеля, Я. Гальчевського та підрозділи Дієвої армії УНР. Тут для них голова сільської управи Ю. Кондратюк організував збір білизни й теплого одягу, поповнював запаси продуктів харчування, фуражу та передавав певні кошти, які добровільно зносили єврейські родини³³⁷. Особливою прихильністю отаманів користувався місцевий учитель Л. Погорілий, який свого часу служив квартирмейстером Літинського куреня. Перебуваючи в Дяківцях, Я. Шепель розміщував у його хаті штаб загону, проводив там усі оперативні наради³³⁸.

У більшості випадків українських отаманів і високе начальство УНР приймала велика родина Климчуків, які славилися заможними господарствами. Зокрема Агафоник Васильович брав активну участь у житті релігійної громади, завжди щедро накривав стіл³³⁹.

Дяківчани надавали притулок і забезпечували харчами військовиків і працівників органів влади та громадських організацій, які змушені були відступати з окупованих денікінцями територій на захід України. Так, у листопаді в господарстві священника М. Радкевича зупинилася валка з майном Київської губернської управи. Щоб уникнути репресій з боку денікінців частина управлінців із сім'ями змушені були покинути Київ. Для родини голови управи о. Микола поступився власною оселею, а для інших біженців організував житло та харчування. За згадкою священника, з ними разом відступали викладачі і курсанти Українського юнацького училища, яких погодилися прийняти на ніч сільські єврейські родини³⁴⁰.

Загалом Дяківці гостинно зустрічали вірні С. Петлюрі підрозділи Армії УНР. Крім того, простір навколо села залишався поза контролем Начальної команди УГА й, звісно, тут розміщувалися повстанські загони, вороже налаштовані проти «золотопогонників» Добрармії.

Слід зазначити, що складна зовнішньополітична та воєнна ситуація в Україні накладала свій відбиток на життя мешканців Літинщини й дяківчан зокрема. Реальні загрози щодо нападу криміналізованих повстанських загонів і бандитських формувань, а також постійні мобілізації та грабінницькі вояжі різноманітних емісарів із мандатами й без них на

³³⁶ Паліїв Д. На чисту воду: 3 моїх споминів // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Чис. 6. — С. 14–17.

³³⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20342, арк. 4 зв.

³³⁸ Там само, спр. 8280, арк. 8 зв.

³³⁹ Там само, спр. 20185, арк. 5 зв.

³⁴⁰ Там само, спр. 2295, арк. 54 зв.

право реквізиції та проведення державних заготівель за «твердими цінами», так набридли селянам, що вони змушені були майже в кожному селі створювати загони самооборони. «Селяни озброїлись і заявляли, що будуть так само поступати супроти всіх — нехай се буде Петлюра чи Денікін, більшовики чи галичани», — така інформація надходила від уповноважених осіб до Головного управління Генерального штабу³⁴¹. Ще більше ситуація загострилася після переходу галичан на бік денікінців. Інформація про їх зраду поширювалася через періодичні видання й подеколи викликала вороже ставлення до них з боку населення. Вийшло так, що розгніване постійними грабунками селянство намагалося роззброювати навіть підрозділи Дієвої армії УНР, які відступали до Проскурова й здебільшого були деморалізованими й недисциплінованими³⁴². У деяких населених пунктах Літинщини розгорталася протистояння між самими селянами, які на тлі різних політичних уподобань вступали у сутички. Так, за даними галицько-білогвардійської розвідки, у Вівсяниках волосне правління організувало загін у кількості 80 осіб, виділили приміщення, зробили відповідні запаси білизни, борошна та боєприпасів. Але при першому ж контакті з роз'їздом ворожої розвідки командири загону порозбігалися, покинули кулемет та всі резерви³⁴³. «У Почапінцях селяни поділилися на два табори: позапартійні з одного боку, петлюрівці й більшовики — з іншого; воюють між собою», — повідомляв до Начальної команди УГА білогвардійський полковник Туган-Мірза Барановський³⁴⁴.

Поразки збройних сил Директорії УНР і криза управлінських структур на місцях створили сприятливі умови для поширення більшовицької пропаганди та активізації прихованих ревнителів «єдиної й неподільної» з числа місцевих чорносотенних діячів. Останні, відчуваючи наближення «золотопогонників», організовували свої бойові групи та намагалися поширювати провокаційну інформацію серед населення Літинщини. Зокрема у звіті денікінської розвідки значилося, що 7–8 листопада у Хмільнику відбулася «ратна перемога», яка начебто призвела до загибелі великої кількості повстанців отамана Я. Шепеля. Ось що повідомлялося до генштабу Новоросії: «12 листопада з'явився в штаб Дніпровського загону селянин с. Березівки Кожухівської волості Літинського повіту колишній підпрапорщик Уланського полку Пилип Резон і повідомив, що організував загін свого села та в ніч з 7 на 8 листопада напав на сплячих бандитів Шепеля в Хмільнику, котрих було до 600 чоловік з 2 гарматами і

³⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 272, арк. 5 зв.

³⁴² Там само, спр. 62, арк. 266.

³⁴³ Там само, спр. 65, арк. 92.

³⁴⁴ Там само, арк. 92 зв.

б кулеметами. З них 300 чоловік втекло, 300 залишилися на місці вбитими і пораненими»³⁴⁵. Безумовно поданий «звіт» був вигадкою відділу пропаганди Добрармії («Осваг»). Першим контраргументом може стати чисельність мешканців села Березівка, яких разом із дітьми, жінками і літніми людьми налічувалося близько 600 осіб³⁴⁶. Як міг утворений загін (навіть у складі 200 вояків) пройти 22 версти до Хмільника непоміченим та ще й напасти на повстанців, якщо відомо, що питанням розвідки й безпеки шепелівці надавали першочергової уваги?! Головним аргументом є те, що крім повстанців у Хмільнику розміщувався гарнізон УГА, вояки якого перебували у дружніх стосунках із шепелівцями й не допустили б такої різанини, яку змальовано в депеші до білогвардійського штабу.

Насправді, за донесеннями УГА, на початку листопада 1919 р. ситуація на Літинщині перебувала під контролем військовиків Літинської бригади на чолі з В. Клодницьким. «Між військом добрий настій, з шепелявцями приязнь», — повідомляв він в оперативній довідці. «Вони бажають дуже підлягати Начальній команді, а не наддніпрянському штабові. Щоб в'яснити справу я приїду до НКГА [Начальна команда Галицької армії. — *Авт.*] й реквізую як докладно те в творчість бригади. Вірую і думаю, що наша Начальна команда від України добрий дарунок дістала в день ювілею, в день галицької революції...»³⁴⁷.

Викладений матеріал дає всі підстави стверджувати, що між повстанськими формуваннями наддніпрянців і галицькими військовиками на місцях відбувалося закономірне об'єднання зусиль у боротьбі проти білогвардійців. Принагідно зауважимо, що для Я. Шепеля співпраця з підрозділами галичан не суперечила завданням повстанського руху й тому він погодився підпорядковуватися отаманові В. Клодницькому та вступив зі своїми повстанськими підрозділами до Літинської бригади.

Проте складається враження, що для штабістів Начальної команди УГА дії Я. Шепеля і його загонів представляли неабияку загрозу. Вони вимагали докладно повідомляти про рух повстанських сил та місцезнаходження отамана. Про це може свідчити звіт В. Клодницького від 12 листопада, який він подав до Начальної команди: «Сам Шепель із осавулом Лихом має від мене дводенну відпустку в Вонячин. Люди, [його] сотня кавалерії і сотня піхоти, зорганізують разом з нашими. В Уланові знаходяться дві шепелівські сотні і наша [...] Зараз в Хміль-

³⁴⁵ Там само, спр. 63, арк. 128–128 зв.

³⁴⁶ Описание Литинского уезда Подольской губернии / Составил А. Швенсон. — С.-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1901. — С. 38.

³⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 2, спр. 119, арк. 43.

нику 10 кавалеристів, а в околиці Літина 100 піхотинців. Командує шепелівський старшина Корецький»³⁴⁸.

На нашу думку, генералітет УГА був переконаний, що сепаратний союз із Добрармією Я. Шепель оцінить украї вороже й тому майбутня «ідилія» галицько-білогвардійського військового конгломерату отримає потужну протиборчу силу. Їм стало зрозуміло, що під Вінницею, де планувалося осісти Начальній команді та білогвардійському військовому коменданту, за всенародної підтримки буде оперувати значне повстанське об'єднання.

Зятківецька угода між УГА і Добрармією призвела до того, що на денікінському фронті під натиском відступаючих із Правобережної України «добровольчих» формувань Наддніпрянська армія залишилася єдиною. Генерал О. Удовиченко так характеризував ситуацію на фронті: «Під ударами Добрармії, фізичні сили української армії були остаточно зломлені, але дух був твердий. Рештки бійців, хоч і босі й голі, голодні, без амуніції, рішили не здаватись на ласку ворога, а битись до останнього. Шляхи відступу української армії являли з себе жакливу картину. На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки діржавими шинелями»³⁴⁹. У критичній ситуації головний отаман змушений був 13 листопада оголосити про мобілізацію чоловіків народження 1889–1898 рр. та видати наказ про формування з них дивізіонів під командуванням отаманів Ю. Тютюнника і В. Синклера. Зокрема Літинський полк мав поповнюватися новобранцями з Волочиського, Летичівського й однойменного повітів³⁵⁰. Нам невідомо, яка кількість літинчан була мобілізована під час цієї кампанії, але певно знаємо, що значна кількість цих новобранців брала участь у «Зимовому поході» української армії.

Напередодні переходу до фази партизанської війни 15 листопада С. Петлюра звернувся до українців з універсалом і закликав продовжувати боротьбу проти Добрармії. «Оці зграї золотопогонників збивають з пантелику людей, — значилося у зверненні, — обдурюють їх, ширять всяку провокацію [...], одбирають землю у селян, забирають худобу, розстрілюють селян та робітників, катують немилосердно всіх кращих людей наших, чинять над невинними євреями погроми, саджають до в'язниць всіх, хто не хоче під поміщицьким ярмом жити, й як орда дика плундрують наш край»³⁵¹. Спроба С. Петлюри завітрити українців в тому, що «коли ми повалимо цього ворога, тоді держави світу примушені

³⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 60, арк. 216.

³⁴⁹ Удовиченко О. Третя залізна дивізія. — С. 213.

³⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 60, арк. 291 зв.

³⁵¹ Там само, спр. 62, арк. 231.

будуть визнати нас», вже не впливала на свідомість більшості селян³⁵². До речі, листівку з текстом цього звернення було виготовлено у друкарні м. Хмільник коштом літинського повітового комісара й 18 листопада розповсюджено на території «трикутника смерті» — у районі Любар–Чорторія–Миропіль, в оточенні більшовицьких, білогвардійських та польських військ³⁵³.

Як зазначав Д. Паліїв, на теренах «царства Шепеля» (Літин–Хмільник–Любар) упродовж останнього тижня листопада — на початку грудня 1919 р. сформувалися дві повстанських армії (генерала М. Омеляновича-Павленка та отамана Ю. Тютюнника), які згодом у районі станції Голендри перейшли в тил військ генерала А. Денікіна³⁵⁴. Реальні події щодо формування повстанських бригад описав сотник Миронович, призначений командиром однієї з них. Згодом, після завершення «Зимового походу», він поділився враженнями від тих подій. Очевидець наголошував, що завдяки прихильному ставленню населення та правильно обраній тактиці повстанські формування мали змогу рухатися, перебуваючи постійно в так званій буферній зоні — між наступаючими більшовиками та відступаючими денікінцями, концентруючись у районі Любара, Красносілки, Уланова та Хмільника. Водночас стан матеріально-технічного забезпечення був жалюгідним: «[...] одягнені в що попало, рідко хто в чоботях, а то в черевиках з відірваними підошвами, перев'язаних мотузком або дротом, в порваних шинелях, з рушницями за плечима, тихо й понуро тягнулися вперед у невідому будучність... Грошей не було, а користувались тим, що нам селяни давали і, сказати правду, голодним ніхто не був»³⁵⁵. За твердженням Мироновича, партизанам на Літинщині значну допомогу надав отаман Я. Шепель, штаб якого на той час дислокувався у Хмільнику. За наказом отамана, козаків частково забезпечили взуттям і зимовим одягом та організували безпечний перехід українських підрозділів через залізницю в районі Калинівки. «Тиф робив своє діло. Сотник гарматного полку Сай, не маючи змоги витримати мук, — застрілювався... Козаків ставало все менше і менше, багато захворіло, дехто пішов додому, кому близько, залишились лише ті, кому далеко, і галичани, котрі приєдналися до нас по дорозі в кількості 800 чоловік»³⁵⁶. За оцінкою військових істориків, здійснивши безпрецедентний похід (з 6 грудня 1919 по 6 травня 1920 рр.) тилами Доб-

³⁵² Там само, арк. 231 зв.

³⁵³ Там само.

³⁵⁴ Паліїв Д. На чисту воду: 3 моїх споминів. — С. 14–17.

³⁵⁵ Сотник Миронович. Від Случа до Дніпра // Наш шлях. — 1920. — № 87. — С. 3.

³⁵⁶ Там само.

ровольчої та Червоної армій, частини Дієвої армії УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка вперше вдало застосували партизанські методи боротьби.

Упродовж трагічних листопадових днів 1919 р. на теренах Літинського повіту розгорнулися декілька подій, на розгляді яких зупинемося окремо. Частина галицьких військ відмовилися перейти під зверхність генерала А. Денікіна й намагалася влитися до лав наддніпрянської армії. Зокрема завдяки агітації одного з офіцерів усі батареї 6-го гарматного полку, що стояв у Літині, вирушили до Проскурова, де на той час дислокувалися підрозділи наддніпрянців. На шляху артилеристів став галицький отаман Лясковський, який силами 4-го гарматного полку змусив їх завернути у протилежний бік — на Вінницю. Однак, як повідомляли з Начальної команди УГА, до Вінниці ці підрозділи так і не дійшли, адже дорогою їх роззброїли повстанці отамана Я. Шепеля, відібравши в них усе військове спорядження³⁵⁷.

Крім того, із Хмільника до штабів Добрармії та галичан надходили відомості, що отаман повстанців Я. Шепель відбирав у галицьких частин все майно. Генерал О. Микитка в листі до нього закликав «пам'ятати на їх давні добрі відносини і не ставити галицьким частинам ніяких перешкод»³⁵⁸. Однак отаман не реагував на ці прохання та продовжував «експропріювати» речі й предмети озброєння в підрозділів УГА.

Я. Шепеля було оголошено поза законом, про що штаб Добрармії повідомляв: «В районі Хмільника діють ворожі до нас банди Шепеля силою до 500 багнетів з 2-ма гарматами»³⁵⁹. Генерал М. Шиллінг 16 листопада наказав білогвардійським полковникам Гвоздикову і Робачевському та генералові УГА О. Микитці знищити ці формування. Для проведення цієї операції полковникові Гвоздикову було підпорядковано Кавказький і Лабинський кавалерійські полки 5-ї бригади³⁶⁰.

Імовірно, ускладнення на фронті змусили командування Добрармії перекинути зазначені білогвардійські частини на іншу ділянку, а ліквідацію так званих «банд Шепеля» доручили союзникам-галичанам. Для цього Начальна команда УГА сформувала з'єднання (підрозділ піхоти з артилерійською батареєю) під командуванням поручника Г. Давида, який вирушив у каральний похід із Вінниці 24 листопада³⁶¹.

³⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 66, арк. 58.

³⁵⁸ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 124.

³⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 62, арк. 265.

³⁶⁰ Там само, арк. 266–267.

³⁶¹ Там само, спр. 57, арк. 64.

Через декілька днів загін наблизився до Хмільника й тут сталися події, які, у певній мірі, підтверджують, що сепаратний союз галицької армії з російськими білогвардійцями генерала А. Денікіна був витвором лише вищого командування УГА. Тут можна визнати слушними висновки упорядників «Денника Начальної команди Української галицької армії» в тому, що нестача національних кадрів на високих посадах в УГА, засилля німецьких та австрійських офіцерів стало однією з причин катастрофи. Має сенс думка, що «між отими німецькими старшинами були люди чесні, які служили в УГА не за страх, а за совість, та мали справжній сентимент до України і її справи, але й були такі, які ставилися з висока до українства і, маючи легалістичну вдачу професійних австрійських старшин, не розуміли української революції, не знали її передісторії та умовин, серед яких вона проходила, і відносились з презирством до всього, що було пов'язане з українською революцією»³⁶². Вищі чини УГА, зокрема А. Вольф, Ф. Льонер, Ю. Цімерман, Г. Ціріц, А. Шаманек, О. Шльосер та ще низка командирів великих військових підрозділів, не були українцями й тому їх мало цікавили національні проблеми підпорядкованих їм військовиків. Для них воєнні змагання були лише засобом заробити кошти, а не ідеологічно та духовно обґрунтованим покликом боротьби за волю України.

Відомо, що серед командного складу УГА знайшлися патріоти України, які не погодилися з вибором диктатора Є. Петрушевича та керівництва Начальної команди. Зокрема за ініціативи Д. Паліїва було утворено так звану таємну «Колегію п'яти», яка стала альтернативним органом для дій від імені УГА. До її складу обрано отаманів С. Шухевича, О. Лисняка, сотників О. Молещія, Л. Турчина й Д. Паліїва. Згодом у процесі діяльності до «колегії» кооптували двох нових членів — отамана Ю. Шепаровича і поручника В. Чайківського. За словами засновника цього органу, «колегія хотіла випровадити УГА на чисті води, відв'язати від зненавидженого Денікіна і поставити її знову на фронт боротьби за самостійність України [...] Таким чином заіснувала немов друга Начальна команда, а властиво політичний провід армії»³⁶³.

Подібну позицію саме й поділяв очільник згаданої вище каральної експедиції поручник УГА Г. Давид (1888–1920 рр.). Прибувши зі своїм загоном на околиці Хмільника, він особисто вирушив у місто й там упродовж двох днів проводив перемовини з Я. Шепелем і комендантом місцевої залози В. Клодницьким. Унаслідок гострих дискусій сторони дійшли несподіваного рішення — замість покарання отамана й повстан-

³⁶² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. IX.

³⁶³ Паліїв Д. На чисту воду: З моїх споминів. — С. 16.

ців відбулося примирення сторін. Якраз у той час, у Хмільнику, себто в районі «царства Шепеля», перебували декілька членів уряду УНР, які разом із представниками галицьких політичних кіл вирішили утворити новий політичний орган під назвою «Українська крайова рада»³⁶⁴. Постала чергова інституція, що ставила за мету врятувати УНР від повної катастрофи. За даними І. Мазепи, указаний орган, який згодом називався Крайовою радою Брацлавщини, виник у Хмільнику на нараді 10 грудня 1919 р. за участі членів уряду І. Паливоди, І. Макуха, отаманів Я. Шепеля, В. Клодницького (УГА), Н. Гірняка (УГА), радника міністра преси і пропаганди УНР О. Гризодуба, губкомісара Волині Ф. Сумневича, заступника губкомісара Поділля Б. Палашука, комісарів О. Денисенка (Старокостянтинів), М. Харуся (Летичів), С. Христича (Могилів-Подільський) та інших діячів. Перші ролі грали есери, які намагалися на засадах радянської форми влади об'єднати наддніпрянську й галицьку армії, вступити в переговори з російськими більшовиками для утворення незалежної радянської України³⁶⁵. Так, 24 грудня у Хмільнику відбулося обрання Ради республіки в кількості 12 осіб, як «верховної влади» замість Директорії. Очолив раду І. Лизанівський, а до її складу ввійшли О. Щадилов, Т. Черкаський, О. Безпалко, М. Балицький, І. Макух та ін.³⁶⁶

Стурбований фактичною спробою державного перевороту І. Мазепа скликав у Літині 25 грудня 1919 р. нараду представників уряду УНР за участі діячів «нової влади», де виклав своє бачення щодо ініціативи українських есерів. Об'єктивні аргументи І. Мазепи переконали учасників зібрання щодо безперспективності сподівань на те, що російські комуністи погодяться на існування незалежної України, навіть більшовицької. Упродовж двох днів удалося дійти спільного рішення про необхідність у найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд складуть повноваження. Водночас учасники наради затвердили Крайову раду Брацлавщини як регіональний адміністративно-господарський орган³⁶⁷.

Через декілька днів, перебравшись до Вінниці, члени ради та представники українських більшовиків із числа середньої ланки командирів УГА домовилися про об'єднання наддніпрянської та галицької армій. Однак з цього нічого не вийшло. Як зазначав Д. Паліїв, генерал

³⁶⁴ Там само. — С. 17.

³⁶⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. — С. 331–332.

³⁶⁶ Там само. — С. 332.

³⁶⁷ Там само. — С. 333.

О. Микитка під впливом полковника Г. Ціріця стояв на засадах непо-рушної співпраці з А. Денікіним³⁶⁸.

Звернімо увагу на дії повстанців Я. Шепеля, які 25 грудня 1919 р. зайняли Винницю³⁶⁹. Отаман, попри те, що там був підрозділ 1-го корпусу УГА, призначив свого коменданта й запровадив у місті цивільну владу під орудою «повстанського комітету». На ґрунті неприязних стосунків (Я. Шепель украй негативно ставився до білогвардійсько-галицького військового союзу) між частинами УГА і повстанцями виникали гострі конфлікти. Шепелівці нападали на обози підрозділів галичан, які в той час відступали під ударами Червоної армії, реквізували коней, відбирали майно тощо. Більше того, отаман вимагав, щоб командир 1-го корпусу УГА полковник А. Шаманек, за військовими традиціями, представився йому як господареві району. «Рівночасно з тим заявив він, — згадував Д. Паліїв, — [...] інакше вважатиме галицькі відділи нелояльними супроти нього і не перебере ніякої відповідальності за відношення до них повстанців»³⁷⁰. Лише гнучкість посередника Д. Паліїва допомогла запобігти масштабному конфлікту між шепелівцями та підрозділами Української галицької армії.

Зазначимо, що під натиском Червоної армії на початку січня 1920 р. повстанці Я. Шепеля змушені були залишити Вінницю й повернутися на терени Літинщини. Формування УГА, перебуваючи у складі Добрармії, отримали наказ вирушити на південь і дислокуватися в районі Бірзули (нині Подільськ Одеської обл.) для участі в боях проти 12-ї і 14-ї червоних армій. У середині січня 1920 р. головні сили УГА досягли визначеного пункту. Однак дедалі більше галичан замислювалися над своїм майбутнім. Чимало їх схилилися до думки про перехід у Червону армію. Командири корпусів одностайно вимагали від генерала О. Микитки негайно розпочати переговори зі штабом 12-ї радянської армії з тим, аби врятувати УГА від неминучої загибелі. Унаслідок переговорів на початку лютого 1920 р. більшість військових частин галичан перейшли на бік радянської Росії, ставши Червоною українською галицькою армією (ЧУГА)³⁷¹.

Аналіз документів і матеріалів, які торкаються «білогвардійського демаршу» командування УГА, показав, що обіцяна галичанам допомога від епідемії тифу з боку командування Добрармії так і не надійшла. В одному з повідомлень у пресі промайнула звістка, що від білогвардійців

³⁶⁸ Паліїв Д. На чисту воду: 3 моїх споминів. — С. 16.

³⁶⁹ Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель. — С. 51.

³⁷⁰ Там само. — С. 18.

³⁷¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 201.

галичани отримали лише 5 млн руб. — сума, яка за тодішніми цінами, стала краплею в морі, ніяк не вплинувши на поліпшення епідеміологічного стану в підрозділах УГА. Підбиваючи підсумки взаємодії двох союзних армій, генерал О. Микитка змушений був доповідати генералові М. Шиллінгу: «Галицька армія не отримала до тепер як жодного санпоїзда, так і не повернуто їй жодного галицького санпоїзда в район своєї дислокації. Галицька армія, крім залишених у колишніх районах хворих, знову залишила тисячі хворих за відсутності засобів руху. Про те, що нічого не можна зробити, важко переконувати навіть офіцерів. Тому й головному командуванню зовсім зрозумілі негативні настрої в армії»³⁷². Генерал-галичанин констатував, що його підрозділи в будь-який час можуть втратити все майно, сконцентроване у вагонах, які, за відсутності палива й паровозів не можуть рухатися. «Навіть невеличкий енергійний наступ більшовиків, — стверджував командувач УГА, — може призвести до втрати галицармією всього завантаженого майна»³⁷³. Закономірним, на наш погляд, став підсумок взаємодії союзників, коли із обіцяних для передислокації 30 млн руб. галицька армія не отримала жодної копійки, а всі кроки щодо вирішення цих проблем залишилися без результатів³⁷⁴. Наприкінці свого звернення генерал О. Микитка прохав якнайшвидше ліквідувати всі ці нестерпні умови, «тому що цього вимагають не тільки інтереси великої справи, якій служить галицармія, але також обов'язок людяності й співчутливості»³⁷⁵.

До слова, Осипа Микитку заарештували в Балті разом із генералом Г. Ціріцом і членами Начального ревкому УГА (О. Лесняком, О. Станиміром, Д. Паліївим) і видали більшовикам. Із середини травня 1920 р. вони перебували в таборі для військовополонених галичан під Москвою. На початку серпня 1920 р. О. Микитку та Г. Ціріця вивезли до Москви, де розстріляли³⁷⁶.

Повертаючись до подій на Літинщині, слід зазначити, що внаслідок наступу підрозділів Червоної армії повстанці Я. Шепеля змушені були 3–4 січня 1920 р. залишити Хмільник і Літин. У бою за повітовий центр із частинами 423-го полку червоних під командуванням Орлова шепелівці втратили телеграфний апарат, автомобіль та значну частину майна. Проте вже 4 січня повстанці повернули контроль над містом, підписавши пере-

³⁷² ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 68, арк. 252.

³⁷³ Там само, арк. 252 зв.

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 4 / Голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Львів, 1994. — С. 1528.

мир'я з командиром червоноармійського полку³⁷⁷. Через декілька днів, 6 січня 1920 р., нетривкий мир порушила наступальна операція Таращанського і Богунського полків 45-ї стрілецької дивізії червоних, яким удалося зламати опір повстанців та навіть захопити в полон штаб отамана Я. Шепеля³⁷⁸. Останньому довелося розпустити по домівках частину бійців, але невеликий загін під проводом отамана не припинив боротьби, удавшись до партизанських дій.

Походи повстанців під керівництвом Я. Шепеля та інших подільських отаманів не завжди подобалися певній частині політичних діячів, зокрема з числа українських есерів. Газета «Трудова громада» від 6 січня 1920 р. під рубрикою «Цікавий матеріал» розмістила дані про начебто співпрацю повстанських загонів Я. Шепеля з командуванням Добрармії³⁷⁹. На шпальтах часопису публікувався лист полковника Перевалова, де вказувалися основні пункти угоди між добровольцями і так званим «штабом повстанських військ» на чолі з Я. Шепелем. Насамперед отаманові наказувалося перекрити залізницю Жмеринка — Козятин і не дати більшовикам можливості налагодити тут рух. Також, крім боротьби з більшовиками, Я. Шепель повинен був негайно очистити край від місцевих «розбійницьких банд».

Одним із першочергових завдань повстанських загонів мало стати зайняття районів Козятин—Київ—Черкаси—Христинівка. Крім того, Я. Шепель не повинен був воювати проти військ Добрармії та не чинити перешкод для евакуації галицького й білогвардійського майна. Як винагороду за виконання цих завдань командувач білих пообіцяв патрони та інші боєприпаси, надати декілька панцерних потягів і дозволяв повстанцям зайняти звільнені ними території³⁸⁰.

Не важко розпізнати провокаційність цієї публікації, адже із наведених вище матеріалів ми пересвідчилися, що отаман Я. Шепель категорично не сприймав Зятківецьку угоду й за будь-якої нагоди чинив перешкоди для бойових дій денікінців проти української армії і тим більше проти повстанських загонів.

Зазначимо, що після захоплення Вінниці слідом за військами прибув десант партійних діячів, підібраних у Москві переважно з більшовиків центральних промислових регіонів. За верховенство на Поділлі їм довелося вступити в боротьбу з лідерами шести різноманітних партій комуністичної ідеології («націонал-комуністи», «борбисти», «боротьбисти»,

³⁷⁷ Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель. — С. 52.

³⁷⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 23.

³⁷⁹ Цікавий матеріал // Трудова Громада. — 1920. — № 148 (6 січня).

³⁸⁰ З преси // Наш шлях. — 1920. — № 4. — С. 2.

«єврейські комуністи», «комуністична гілка бундівців», «комфорбандисти»). Безперечно, першу скрипку грали московські більшовики-ленінці, які, власне, складали кістяк губкому й сформували п'ятірки для організації влади та каральних органів у повітах. До номенклатури входили голова ревкому, секретар парторганізації, військомком, продовольчий комісар і голова ЧК. Перших двох підбирали у Вінниці, решту — призначали з числа працівників політвідділів армії та надісланих із відповідних центральних відомств³⁸¹.

Партійний десант на Літинщину очолив комуніст М. Юрченко. Під його керівництвом 18 січня 1920 р. відбувся повітовий селянський з'їзд, на якому головою ревкому обрали Т. Мельника³⁸². Першочерговим завданням прибулих партійців стала мобілізація зусиль для боротьби з повстанським рухом. Так, на скликаному 23 лютого повітовому селянському з'їзді ухвалили резолюцію, яка зобов'язувала всіх делегатів негайно приступити до ліквідації «бандитизму». Зокрема в документі йшлося: «Літинський повітовий селянський з'їзд Подільської губернії представників сіл Межирівської, Вівсянецької, Багриновської, Кожухівської, Сосонської волостей [...] одноголосно ухвалив: щиро вітати вождя пролетарської революції, проводиря селянської бідноти і [...] сільського пролетаріату товариша Леніна. [...] Зважаючи на те, що зруйнування транспорту і сільського господарства ставиться в тісний зв'язок з пануванням на території України бандитизму, селянський з'їзд заявляє: після повернення на місця делегати з'їзду вживуть всіх заходів до знищення бандитизму. Надалі в селах не допустять переходження банд, допоможуть радянській владі в боротьбі з ними»³⁸³.

Для реалізації завдань щодо насадження радянської форми управління на теренах повіту проводилися значні агітаційно-пропагандистські заходи. У першу чергу більшовики організували заповнення інформаційного вакууму, в якому практично впродовж останніх декількох місяців кінця 1919 — початку 1920 рр. перебували селяни. Уже з перших днів вони запровадили агітаційно-пропагандистську форму у вигляді проведення так званих «тижневиків». Гучно проголошені заходи як правило тривали значно довший термін і за назвою та змістом спрямовувалися на широкі маси населення, зокрема жінок. Так, 4 січня у Хмільнику вийшло «Воззвание. Работница и крестьянка» (переважна більшість таких документів друкувалися російською мовою або російсько-українським суржиком), в якому відділ по роботі з жінками при Літинському повіткомі

³⁸¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 238, арк. 125.

³⁸² Там само, спр. 267, арк. 23.

³⁸³ Гальчак С.Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. — С. 85.

КП(б)У закликав жінок повіту взяти участь у проведенні «Тижня дитини». Під час цього заходу планувалося «напружити всі сили, щоб полегшити участь нещасних бідних маленьких сиротинок, щоб створити дитячі будинки, дитячі їдальні»³⁸⁴. Водночас у листівці наполегливо нагадувалося, що тільки більшовицька влада звільнила жіноцтво з-під «подвійного рабства — від рабства жінки та іга пролетарки, що нова жінка в будівництві нового життя повинна стати поруч з мужчиною». Закликом до боротьби за свої права стала теза: «Світом жінки не повинен бути тільки горщик»³⁸⁵.

Зрозуміло, що на запрошення прийти в Народний дім м. Літина о 15-й год. 6 січня (на Святий вечір) з'явилися лише декілька членів жінокомітету при повітпарткомі та ще декілька «звільнених» жінок з числа місцевої молоді, необтяженої сімейними зобов'язаннями.

Крім цього заходу, комуністи Літинщини оголосили про проведення «Селянського тижня», метою якого стала мобілізація зусиль на боротьбу з «куркульськими бандами». Для цього політпрацівники військових частин та 35 агітаторів від парткомів розгорнули заходи щодо виявлення та арешту учасників так званих «політбанд»³⁸⁶. Тоді ж побачило світ відоме звернення до учасників повстанського руху, текст якого наводимо нижче:

«ВІДОЗВА

До всіх загонів Петлюри, Шепеля, оперірующих в Літинському повіті.

Мабуть ніхто з вас не задумувався глибоко за що він бореться, для чого він взяв рушницю в руки, за для чого він вбиває своїх братів? Чому він проти влади селян і робітників, чому він не дома у свого господарства, своїх родичів, сестер, матерів, братів, не займається мирною працею, а повинен для когось ховатись по лісах, завжди жити в лісах як дикі звіри, бути оборваним, не бачити людей, світу? Чи дали ви собі ясну відповідь на всі питання? — Безумовно ні.

А ви от послушайте і подумайте, а там як бажаєте, воля ваша.

У вас в руках рушниця, револьвер, бомба для того, аби задушити владу, владу селян і робітників, а на місце її посадити — кого?.. Петлюру, його атаманів, а за ними поміщиків і заводчиків. Хіба поміщики згодились з тим аби всю землю віддати дарма селянам, хіба заводчики і фабриканти віддадут фабрики і заводи робітникам? Ми їх вигнали, більшу частину як царських гнобителів — перестріляли, от вони і наняли

³⁸⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-5, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ Там само, ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 24.

Петлюру, щоб він з темними своїми казаками йшов проти влади селян і робітників України, а поміщики йому допомагають.

А справді, с кім Петлюра? С кім він там за кордоном їсть та спить?

С польськими панами, паненками, руминськими боярами та королем. — А ми влада робітників і селян, живемо і їмо просто. В нас немає поміщиків, ми що робітник, що селянин — одно і теж. Нам царських і королівських кровопивців не потрібно.

От Петлюра вас зорганізував, переслав сюди своїх атаманів, і вони вас дурять. Ви покинули семью і пішли в ліс, аби допомогти йому задушити радянську владу, а лучших вожаків — большевиків комуністів — перебити. Петлюра гадає, що коли не буде комуністів-більшовиків, котрі розкривають правду селянам, тоді легко буде привести на Україну владу свою, себто поміщиків, поляків і всіх, кого ми вигнали. Но Петлюра і ви пам'ятайте, що селяне пустят не поміщиків. Польську нагайку вони пам'ятають — і буде братерське кровопролиття. Ми, селяне і робітники, не підемо за Петлюрою, тому що він веде за собою поміщиків, він наш продажник.

Є чутки, що в липні чи серпні Петлюра зробив умову з руминами, боярами і їх королем проти нас, українських селян і робітників. Подумайте, козаки, як вас дурять! Поміщики через свого Петлюру, його британ, чистих і завжди п'яних атаманів, а ви замащані і оборвані, ви що зробили за кордоном? Працьовали на поміщиків замість того, аби працьовати у себе вдома на землі, яка вже нами відібрана від поміщиків.

Вам кажуть, що у нас керують жиди та кацапи. Приходьте і дивитесь хто в нас керує, чи багато в радах жідів: — всього п'ять—шість відсотків. Чи багато кацапів? Правда, їх більш, ніж жидів. Но ви подумайте, хто лучше: поміщики, поляки і руминські жандарми, чи робітники і селяне Росії, котри помогли нам вигнати всіх поміщиків, буржуїв з царем кровопивцем Миколою з українських земель.

Українська культура може розвиватись широко тільки при радянській владі, владі самих селян і робітників, як кажуть проф. Грушевський і полковник Поплавко, котрі були в Українській Центральній Раді.

Богато, дуже багато можно вам сказати.

Мордалевич відверто сказав, коли з'явився в Харкові і відмовився допомагати Петлюрі. Я не можу більше торговати людською кровью на користь рішенням польських поміщиків, румунському королю; я хочу працьовати з вами, з радянською владою.

Чому б не сказати цього самого Шепелю і другим атаманам? Невже ж вони та глибоко вірят, що відродження нашої змученої України може бути лиш під ярмом поляків, румин чи французів?

Визволення України в тісному приязненню на автономних основах з червоною Москвою, з селянами і робітниками Росії, но не в якому разі не боярами, поміщиками, не з Петлюрою, і не з руминським королем.

Коли ви чесні, коли ви любите нашу Україну, ви киньте рушниці і прийдете до нас, аби відбити руминських бояр і польських поміщиків, коли вони задумують знову на нас кинутись. Коли ви не певні в чому б то не було, то пошліть свого представника з пакетом, забезпечується повна недоторканість особистості.

Голова Літинск. повіт. виконкома Феодор ШАНЯВСКИЙ
Зав. повіт. керування Валеріян ГРИЩУК»³⁸⁷.

Проте сподівання більшовиків на ліквідацію повстанських загонів на теренах повіту не справдилися. Сталося декілька випадків, коли селяни таки ловили й передавали ревкомам так званих «повстанців». Але то були справжні бандити, які грабували населення, застосовували зброю та навіть вбивали селян, які відмовлялися віддавати злочинцям останнє. Такі випадки надали підстави більшовикам зробити заяву про те, що хлібороби Літинського повіту «твердо стоять на стороні радянської влади. Якщо селяни інших повітів будуть також активно приймати участь у створенні і захисті радянської влади на місцях, то скоро не буде ні Тютюнника, ні Шепеля, ні інших бандитів»³⁸⁸.

Більшовицька преса постійно «інформувала» населення про успішні дії проти повстанців й декілька разів оголошувала про ліквідацію «банди» та арешт Я. Шепеля. Насправді, відчуваючи можливість втрати значної кількості повстанців, отаман наказав селянам розійтись по домівках і чекати сигналу до збору у вказаний час і місці. Сам же тоді з невеличким загonom рейдував по селах і містечках, де більшовиків майже не було.

Без сумніву, чекістам було відомо про тактичні маневри свого запеклого ворога. У середині лютого 1920 р. вінницька ЧК організувала спецоперацію, метою якої було фізичне знищення отамана. Для цього спецпідрозділ червоноармійців оточив село Вонячин, де «злапав» його та доставив до Вінниці. Як виявилось згодом, заарештований дійсно був громадянином Шепелем, але батьком отамана — Матвієм Петровичем, який жодної участі в повстанні не брав³⁸⁹.

Каральний орган більшовиків думав інакше й разом з ним заарештували М. Слободянюка, С. Корольчука, С. Кислова, Ф. Марцинковського, Н. Лапчука та 3-х жінок: Меланку Липкань (27 років), Марію

³⁸⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-5, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

³⁸⁸ Вісти. — 1920. — 23 березня.

³⁸⁹ На Радянській Україні // Наш край. — 1920. — № 41. — С. 3.

Добровольську (21 рік) і Олену Руденко (22 роки). Ревтрибунал «постановив», що 64-річний Матвій Петрович Шепель «був правою рукою свого сина і брав активну участь в організації банд, які вогнем і мечем пройшли по всій Україні, що він є активним учасником єврейських погромів». Тому оголосив його «ворогом трудового народу» й ухвалив рішення: розстріляти. До страти також засудили М. Слободянюка (23 роки) і С. Корольчука (20 років), а всі інші отримали різні терміни покарання — від 1 до 15 років ув'язнення. Враховуючи, що М. Шепель був уже в поважному віці, члени ревтрибуналу Ольгін, Корєєв і Берсен вирішили пом'якшити вирок й замінили його на довічне ув'язнення³⁹⁰.

Зазнавши фіаско в нейтралізації повстанського руху на Літинщині, більшовики вдалися до традиційної практики — намагалися дискредитувати отамана. Для цього поширили інформацію, що начебто Я. Шепель перейшов на бік радянської влади. Ці плітки спростувала газета «Наш шлях», де вказувалося: «Чутки, що розповсюджувалися про перехід Шепеля до большевиків, цілком не відповідають правді. Навпаки. Шепель увесь час вів уперту боротьбу з більшовиками й був час, коли він мусів розпустити свої загони (з наказом зібратися в призначеному місці). Зараз Шепель знову згуртував свої відділи й веде спільні акції з Омеляновичем-Павленком»³⁹¹.

Аналізуючи матеріали про повсякденне життя селян на початку 1920 р., зокрема в Дяківцях, виявилось, що події на місцях протікали в руслі насаджених більшовиками заходів в контексті боротьби з «бандитизмом». Паралельно відбувалося становлення управлінських структур на волосному і сільському рівнях та налагоджувалася система збору продовольчих ресурсів у межах оголошеної продрозверстки.

Як зазначають архівні джерела, зміна влади в Дяківцях відбулася безкровно. Головою ревкому знову став попередній його керівник — А. Зарембовський³⁹², а секретарем призначили М. Таранюка³⁹³. Упродовж зимових і весняних місяців у селі періодично розміщувалися червоноармійські підрозділи, котрі, як правило, підсилювали діяльність прод-агентів, які проводили збір продовольства згідно з продрозверсткою. Також військова сила завжди була присутня при виконанні інших заходів: мобілізація чоловіків до лав армійських і каральних органів, утворення спілок селян-батраків і бідноти, жіночих і молодіжних організацій тощо.

³⁹⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-384, оп. 1, спр. 5, арк. 137–137 зв.

³⁹¹ Вісти. По Україні // Наш шлях. — 1920. — № 39. — С. 2.

³⁹² Держархів Вінницької обл., ф. Р-196, оп. 1, спр. 503, арк. 20 зв.

³⁹³ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2295, арк. 27.

Загалом для дяківчан у сфері епідемічного благополуччя та інших важливих критеріїв оцінки рівня життя в 1920 р. ситуація погіршувалася. Так, лише у січні–березні від тифу померло 35 осіб, а взагалі із 138 тих, хто впродовж року пішов із життя, 53 дяківчанина загинули від цієї хвороби, що складало понад 36% від загальної кількості втрат. Крім того, попередній 1919 р. та поточний 1920 р. чи не вперше стали роками, коли смертність перевищувала народжуваність. Зокрема в 1920 р. в Дяківцях побачили світ 125 малюків, що було майже на 10% менше від так званого нульового балансу³⁹⁴.

Встановлення більшовицького режиму в Дяківцях не гарантувало селячанам спокійного життя і мирної праці. Попри всі зусилля більшовицьких пропагандистів, селяни визначилися «хто є хто» ще в попередній період перебування червоних, тобто в березні–липні 1919 р. Тому на околицях, а іноді й у селі, періодично відбувалося сутички між червоноармійськими підрозділами та дяківчанами, які не дуже гостинно ставилися до окупантів. Так, С. Костюк з одностумцями зумів викрасти всю амуніцію для коней (сідла, упряж і та ін.) та 10 гвинтівок у бійців більшовицького загону, що розмістився в Дяківцях. Оперативними заходами червоноармійці затримали організатора, але з допомогою односельців він утік з-під варти, що, власне, зберегло йому життя³⁹⁵.

Періодично Дяківці переходили з рук в руки, тобто село захоплювали повстанці під орудою різних отаманів. Як правило, під час таких операцій гинули люди. Так, 13 березня, від вибуху артилерійського снаряда загинули Федір і Крискет Жовміри. Обом було лише по 22 роки³⁹⁶. Нам не вдалося встановити причину атаки на село, однак можна припустити, що його обстріляли червоноармійські підрозділи під час каральної операції.

Звісно, що більшість дяківчан, які потрапили під переслідування з боку органів більшовицької влади, знаходили собі притулок у навколишніх лісах. До речі, на той час Дяківецька дача мала розмір понад 5 тис. дес. й обслуговувалася лише трьома працівниками: лісничим, його помічником та об'їждчиком. На посаді лісничого працював Іван Степанович Маціович, 1868 р. народження, колишній офіцер (16 років служби), земський діяч — голова Літинської повітової земельної комісії 1918–1919 рр. Помічником у нього був Олексій Михайлович Стасюк, 1872 р. народження, який упродовж 19 років служив тут об'їждчиком і лише на початку 1920 р. обійняв цю посаду³⁹⁷. Ясна річ, що у випадку співпраці з

³⁹⁴ Там само, ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 371–385.

³⁹⁵ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 19804, арк. 18.

³⁹⁶ Там само, ф. Д-904, оп. 16, спр. 65, арк. 376.

³⁹⁷ Там само, ф. Р-40, оп. 2, спр. 112, арк. 67–67 зв.

більшовиками життя цих людей висіло на волосинці. Тому не викликає сумніву, що повстанці підтримували тісний контакт з працівниками лісової галузі й завжди знали про будь-які заходи більшовиків або чекістів на території угідь Дяківецької дачі. Водночас саме із лісових засідок повстанці нападали на ворожі загони, які з різною метою пересувались тамтешніми шляхами. Так, поблизу Кусиковець в урочищі Дубина відбувся бій між повстанцями під командуванням Д. Климчука та червоноармійцями, що колоною рухались із Літина на Хмільник. Унаслідок запеклого бою окупанти зазнали відчутних втрат³⁹⁸.

Дяківецькі ліси стали небезпечними для агентів більшовицьких продовольчих органів. Зокрема останнім у житті став вояж для вповноваженого Раднаркому з експлуатації млинів, який наважився без значної військової охорони переїхати лісом із Дяківець до Гавришівки. В урочищі Ільцовщина його перестріли озброєні повстанці й убили³⁹⁹.

Загалом повстанці під командуванням Я. Шепеля тримали Літинщину в бойовій напрузі, здійснювали рейди, у містах і містечках нападали на окремі радянські установи тощо. Не даремно ефективні дії загонів під командуванням отамана змусили окупантів визнати, що Вінниця, Летичів, Літин, Меджибіж, Старокостянтинів і Хмільник — «це був єдиний район, де більшовики не почували себе господарями»⁴⁰⁰. Про несподівані маневри й успішні походи сучасники Я. Шепеля згадували так: «більшовики виб'ють його з Меджибожа, а він вже верховодить у Хмільнику, оточать великими силами Хмільник, а він вже наводить лад у Летичеві»⁴⁰¹. Тому говорити про спокійне життя для нової влади було б далеким від реальності. Ось що можна було прочитати у січні 1920 р. на шпальтах тогочасної періодики: «Група отамана Шепеля, в злуці з Коновальцем, здобула Вінницю, що була базою для північно-західного денікінського фронту»⁴⁰².

У лютому 1920 р. загони Я. Шепеля, приєднавшись до української армії під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, провели вдалу операцію у Жмеринці, унаслідок чого червоні зазнали чималих матеріальних втрат, поступившись стратегічними позиціями⁴⁰³.

³⁹⁸ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20184, арк. 13 зв.

³⁹⁹ Там само, арк. 12 зв.

⁴⁰⁰ *Середя М.* Отаманщина. Отаман Шепель // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Чис. 2. — С. 7.

⁴⁰¹ *Трембіцький А.М., Завальнюк К.В.* Отаман Яків Шепель. — С. 26.

⁴⁰² Вісти. По Україні // Наш шлях. — 1920. — № 12.

⁴⁰³ Вісти. По Україні // Там само. — № 39. — С. 2.

Нагадаємо, що внаслідок «Листопадової катастрофи» Директорія УНР змушена була запросити до Кам'янця-Подільського польське військо й ухвалити рішення про перехід до партизанської війни в боротьбі за незалежність України⁴⁰⁴. Тому вже в листопаді 1919 р. польські підрозділи прибули на територію Кам'янецьчини. Згодом під загрозою остаточного краху УНР С. Петлюра погодився із встановленням кордонів Польщі по р. Збруч, доручивши міністрові закордонних справ УНР А. Лівичському підписати 22 квітня 1920 р. Варшавський договір⁴⁰⁵.

Перші кроки польської влади на території Поділля не були схожими на допомогу українському народові. В одній із п'яти нот-протестів, поданих 2 грудня 1919 р. до Варшави, голова української дипломатичної місії заявляв, що польська військова адміністрація проводить на Поділлі «окупаційну по суті і анексіоністичну по духу політику»⁴⁰⁶. Викликав обурення українських дипломатів і наказ місцевого начальника про запровадження вивісок на торговельних закладах польською мовою, а українській надавався статус іноземної на рівні з російською⁴⁰⁷. Утиски українства негативно сприймалися місцевою українською громадою. Зокрема голова Подільської губернської народної управи В. Приходько заявив рішучий протест проти поширення чуток і заяв про розпуск управи й передачу польській владі майна та керівництва територією⁴⁰⁸.

Поборник налагодження братніх стосунків публіцист Й. Волошиновський на шпальтах періодики намагався цю проблематику висвітлити з погляду майбутнього мирного співіснування. Так, у статті «Підчеркнення» він звернувся до поляків із проханням оглянутись й усвідомити, що існує інший великий народ і потрібно ставитися до нього не через «сентимент візії» «гайдамацьких мордів», «збурених дворів» і т. п. Тому, на його переконання, для поляків найкраще буде, щоб сусідський із Польщею український народ «був для нас вічним і мирним сусідом»⁴⁰⁹.

Слід зазначити, що початок спільних польсько-українських військових операцій приніс певні успіхи. Водночас позитивну роль у поверненні деяких підрозділів ЧУГА до українського повстанського руху відіграла несподівана поява в березні 1920 р. в районі Бершаді дев'ятитисячної

⁴⁰⁴ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). — С. 322.

⁴⁰⁵ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — Київ, 2003. — С. 376.

⁴⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 5, спр. 2, арк. 17 зв.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Лист до редакції // Наш шлях. — 1920. — № 89. — С. 4.

⁴⁰⁹ «Підчеркнення» (До польсько-української справи) // Хвиля. — 1920. — № 5. — С. 1.

Армії УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком, що, власне, суттєво позначилося на політико-моральному стані галичан. Невдовзі у частинах з'явилися представники братнього війська із закликами про перехід на їхній бік. Зокрема на Літинщині зусиллями Я. Гальчевського і Я. Шепеля вдалося умовити дві бригади червоноармійців із частин колишньої УГА перейти до повстанців⁴¹⁰. Виступ галицьких підрозділів 23 квітня в районі Літина, Жмеринки, Вінниці викликав ланцюгову реакцію щодо поширення повстанського руху на теренах Подільського краю⁴¹¹.

Тут доречно з'ясувати, хто ж такий Я. Гальчевський? Повстанський отаман, полковник Армії УНР, командуючий Подільською повстанською групою (1922 р.) та всіма повстанськими силами Правобережної України (1922–1923 рр.) Яків Васильович Гальчевський був відомий під різними прізвиськами: «Гольчевський», «Гальчевський-Войнаровський», «Орел», «Орлик». Народився він 22 жовтня (3 листопада) 1894 р. в с. Гута-Літинська (нині с. Малинівка Літинського району). Батько Василь Лукич. Мати Мотрона Іванівна. Перша дружина Марія Оксентіївна Жуматій (учителька) вислана в Узбекистан (народилася 6 жовтня 1897 р.). Друга дружина Надія Іванівна Которович (донька священика, учителька) разом із сином Романом після Другої світової війни проживала в м. Філадельфія (США). Закінчив Майдан-Трепівську учительську школу, працював у с. Сахни теперішнього Летичівського району. У 1914 р. призваний до царської армії, де дослужився до штабс-капітана. Після демобілізації рік працював учителем у с. Бруслинів. Командир 3-го батальйону в 61-му Гайсинському полку отамана А. Волинця. З 23 квітня по травень 1919 р. очолював вищезгаданий полк. Від травня 1919 р. — повстанський отаман. Восени 1920 р. загін Я. Гальчевського нараховував 220 багнетів. У 1922 р. організував та очолив Подільську повстанську групу. 15 лютого 1922 р. призначений С. Петлюрою командуючим повстанськими силами у Правобережній Україні. Під час рейду 1922 р. загін Я. Гальчевського заволодів такими важливими населеними пунктами, як Вінківці (6 червня), Бар (5 серпня), Ялтушків (7 серпня), Лозни (8 серпня), Летичів (10 серпня), Зінків (16 серпня) та ін.; вбито комполку-71 Александровича, завгоспа того ж полку Чугунова, комвзводу частин особливого призначення, декількох начальників міліції, ряд партійних та радянських активістів. Наприкінці 1922 р. загін Я. Гальчевського відступив за р. Збруч, продовжуючи бойові рейди до середини 1920-х рр. Від вересня 1930 р. до

⁴¹⁰ *Красносілецький Д.П.* Життєвий шлях і політична діяльність Я.В. Гольчевського (1894–1943). — Хмельницький: ХНУ, 2014. — С. 15.

⁴¹¹ Вісти. По Україні. Повстання галичан // Наш край. — 1920. — № 88. — С. 3.

вересня 1939 р. перебував на службі в польській армії (мав звання майора). Учасник Другої світової війни. У Кракові (1941 р.) та Львові (1942 р.) Я. Гальчевський видав книгу спогадів «Проти червоних окупантів». Автор рукопису «З воєнного нотатника» та історичної праці без назви. Був військовим консультантом Т. Бульби-Боровця. Приятелював з І. Огієнком. Під час Другої світової війни організував Грубешівський штаб самооборони. Загинув 22 березня 1943 р. в с. Пресоловичі біля м. Грубешів у бою з польськими шовіністами. Похований у Грубешеві (могилу пізніше зруйнували поляки)⁴¹².

Повертаючись до подій 23 квітня 1920 р. на Літинщині, зазначимо, що повстання галицьких підрозділів для місцевих партійно-радянських функціонерів стало несподіванкою і класифікувалося ними не інакше як «зрада». Нам удалося знайти цікавий матеріал — спогади колишнього секретаря губпарткому М. Попова, де він описав, як відомий нам керівник літинського повітового партійного комітету В. Юрченко приніс йому несподівану звістку про падіння Літина. Ось що згадував М. Попов: «20 квітня 1920 р., годин в 12 дня я був у приміщенні губкому, де займався поточними справами. Раптом захеканий вбігає т. Юрченко — секретар Літинського повітового комітету партії і, ледве віддихавшись, розповідає, що розміщена в їхньому районі галицька дивізія Червоної армії зрадила і перейшла на бік білополяків. Фронт на цій ділянці відкритий, комуністів і радянських працівників арештовують. Він, Юрченко, вискочив через вікно в садок і втік, пробираючись садками, ровами, лісом і т. д., бажаючи скоріше попередити губком про подію. Більше двадцяти кілометрів він здолав за три години»⁴¹³.

Повстання галичан сколихнуло інші загони, які весь час купчилися в лісах навколо Літина. Ідеться про скликану Я. Шепелем і Я. Гальчевським повстанську бригаду, яка першим ділом виступила проти Таращанської дивізії та Богунського полку й оволоділа Літином⁴¹⁴. Тут повстанці заарештували всіх комуністів. Реакція повстанців була однозначною: 21 особу з числа відповідальних партійних керівників розстріляли⁴¹⁵. У Літині також розстріляли більшовицького агітатора Жуматія⁴¹⁶.

Активну участь у боротьбі з більшовиками брали повстанці с. Дяківці. Зокрема загін під командуванням Д. Климчука приєднався до парти-

⁴¹² Завальнюк К.В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях... — С. 40–41.

⁴¹³ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 238, арк. 133.

⁴¹⁴ Наші повстанці // Наш шлях. — 1920. — № 96. — С. 1.

⁴¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 24.

⁴¹⁶ Наші повстанці. — С. 1.

занських дій проти Таращанського полку. Так, за даними розвідниці Мотрі Климчук, стало відомо, що обоз полку мав рухатися через Дяківці до Погорілої і там знаходиться комісар підрозділу. Повстанці зробили засідку й блискавично «зняли» комісара з останнього возу, на якому він сидів, замикаючи колону. Його стратили в Бальдяровому лісі⁴¹⁷.

Водночас дяківецький загін приєднався до основаної маси повстанців, які розгорнули наступ на Хмільник і Вінницю, звідки рухалися червоноармійські підрозділи, маючи на меті захоплення Літина. Витримавши бої з більшовиками, літинські повстанці розділилися на три групи й вирушили в бойові походи: одна — на Брацлав, друга — на Вінницю, третя — на Янів⁴¹⁸. Унаслідок спільних наступальних операцій українсько-польських військ за підтримки повстанців територію Поділля до середини травня було повністю звільнено.

Звернімо увагу на жорстокість більшовицької влади впродовж перебування на Поділлі у січні–квітні 1920 р. Точної кількості та прізвища всіх розстріляних за ухвалами військових ревтрибуналів і «чрезвычайкою» встановити не вдалося. Зокрема активність каральних органів спровокував В. Затонський, який під час перебування в місті наприкінці лютого був неймовірно обурений відсутністю «чрезвычайки» (за домовленістю між галицьким і більшовицьким ревкомами такий орган тимчасово не діяв). Тому вже в наступних місяцях цей орган включився в роботу й щоночі 8–10 осіб втрачали життя. З-поміж загиблих українських діячів виявилися колишні співробітники газети «Україна» Голуб та Шкідченко⁴¹⁹. Стало відомо, що 3 березня у Вінниці розстріляли Віктора Варшавського — директора польської гімназії; Тадеуша Лукашевича — учителя гімназії; Софію Янковську — працівницю бюро польської організації «Шкільна мацеж» на Поділлі, Яніну Мегеровську, Софію Лозовську та Едварда Лужецького⁴²⁰.

Швидка евакуація більшовицьких установ, викликана «зрадою» галичан, підштовхнула каральні органи до дій. Губком санкціонував помсту, коли у Вінниці впродовж чотирьох днів квітня 1920 р. комуністи розстріляли близько 200 галичан. Натомість галицькі підрозділи в районах своєї дислокації почали знищувати більшовицьких діячів аж до сільського рівня, у результаті життя втратили 87 комуністів⁴²¹.

⁴¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 20184, арк. 6 зв.

⁴¹⁸ Там само.

⁴¹⁹ Становище у Вінниці // Наш шлях. — 1920. — № 66. — С. 3.

⁴²⁰ Жертви чрезвычайки // Там само. — № 91. — С. 2.

⁴²¹ Помста комуністів // Там само. — № 88. — С. 3–4.

Крім того, «чрезвичайка» проводила так звані акції зачистки, внаслідок яких постаждала значна кількість інтелігенції та арештованих працівників українських установ. Так, у полоні в більшовиків опинився літинський повітовий комісар С. Лященко й ще декілька відомих земців та управлінців. Напередодні свого відступу із Вінниці (27 квітня) чекісти стратили С. Лященка⁴²².

На наше глибоке переконання, ім'я Сергія Лященка — активного пропагандиста української ідеї, члена Української Центральної Ради, самовідданого борця за незалежність України, земця й урядовця — повинна носити одна з вулиць Літина. Його життєвий шлях, державотворча діяльність і трагічна смерть від рук окупантів мають стати об'єктом історико-краєзнавчих досліджень.

Як відомо, під загрозою остаточного краху УНР С. Петлюра був змушений погодитися зі встановленням кордонів Польщі по р. Збруч, доручивши міністрові закордонних справ УНР А. Лівіцькому підписати 22 квітня 1920 р. Варшавський договір, частина якого передбачала спільні військові дії проти більшовиків⁴²³. Початок спільних польсько-українських воєнних операцій приніс успішні наслідки. На західному фронті Червона армія, проти якої Ю. Пілсудський за підтримки Антанти зосередив 70-тисячну армію, змушена була залишити Проскурів, Шепетівку, Новоград-Волинський. У кінці квітня 1920 р. удари Армії УНР спільно з польськими підрозділами та виступ 23 квітня галичан у Вінниці змусили всі більшовицькі органи терміново відбутися з території Поділля⁴²⁴. Звільнене від більшовиків місто, фактично стало столицею України. За наказом С. Петлюри, з 1 травня 1920 р. сюди переїхали міністерства та центральні установи УНР⁴²⁵. Уже 2 травня у Вінниці з ініціативи громадських діячів і кооператорів з метою «не дати поширення анархії» було утворено Українську Національну Раду⁴²⁶. До її складу ввійшли міський голова А. Фанстіль, голова повітової народної управи Є. Богуславський, відомий громадсько-політичний діяч, письменник Д. Маркович та представники політичних партій, профспілок і кооперації⁴²⁷. 16 травня 1920 р. Вінниця вперше за історію УНР прийняла з візитом главу іноземної держави. Ним став керівник відновленої Польщі Ю. Пілсудський, який прибув у місто та провів переговори з С. Петлюрою. У Білому залі міської

⁴²² Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Червоний смерч над Поділлям. — С. 12.

⁴²³ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність... — С. 376.

⁴²⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 97, арк. 4 зв.

⁴²⁵ Вінниця: Історичний нарис. — С. 112.

⁴²⁶ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 5, спр. 2, арк. 34.

⁴²⁷ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 177, арк. 7.

управи маршала вітали представники української й польської громадськості⁴²⁸.

Як завжди в таких випадках лідери-переможці зверталися до населення з гучними заявами про щасливе майбутнє обох народів. Ю. Пілсудський виголосив відоме гасло «За нашу і вашу свободу!», під яким поляки ще в далекому 1830 р. намагалися розірвати пута російського великодержавного шовінізму. Промовець запросив українців напружити всі сили, «щоби з допомогою Польської Республіки вибороти землям своєї Батьківщини щастя й добробут»⁴²⁹.

На звільнених від більшовиків територіях першочерговим завданням стало відновлення української влади. Кадрову проблему намагалися вирішити за рахунок уведення на державному рівні посади головного комісара, який ще до часу повноцінного встановлення державного апарату мав право призначати відповідальних осіб на місцях. На цю посаду рекомендували К. Лоського — колишнього посла УНР у Швеції та йому на допомогу 2-х помічників — О. Дмитрієва і Д. Годила-Годлевського. Їхнім завданням було підібрати переважно з числа інтелігенції, яка масово осіла в Кам'янці-Подільському, свідомі кадри, обов'язково сповідуючи ідею Української Народної Республіки, не рахуючись з їх партійною належністю, з досвідом або відповідним стажем, і призначати тільки тих, «які енергійно візьмуться за організацію місцевої влади і встановлення ладу і порядку»⁴³⁰. Комісаром Поділля став Євген Колодяжний, який негайно приступив до розв'язання величезної кількості організаційно-адміністративних завдань. У своєму наказі № 1 губкомісар закликав населення допомагати українській владі у справі утворення нею порядку та «допомогти у всьому нашому хороброму українському війську на чолі з Головним отаманом Симоном Васильовичем Петлюрою, [яке] кров'ю і залізом будує долю України, і — союзному польському війську, що допомагає нам у цьому великому ділі». До речі, у наказі повідомлялося, що в Кам'янець-Подільському, Ушицькому, Проскурівському і Летичівському повітах крім військової тимчасово залишалася цивільна польська влада⁴³¹.

Як відомо, 24 квітня в Літин разом із повстанцями ввійшли польські війська й розпочалася копітка робота щодо відновлення української влади

⁴²⁸ Маршал Ю. Пілсудський у Вінниці // Наш шлях. — 1920. — 18 травня.

⁴²⁹ *Пілсудський Й.* До всіх мешканців України // Наш шлях. — 1920. — № 84. — С. 4.

⁴³⁰ Організація влади на місцях, звільнених від більшовицької окупації // Там само. — № 88. — С. 4.

⁴³¹ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 397, арк. 30.

на звільненій території повіту. Звичайно, негайно приступили до відновлення роботи всі органи місцевого самоврядування, члени яких залишилися живими або не встигли емігрувати за кордон. У першій декаді травня відбулася низка кадрових рішень щодо перших осіб повіту. Зокрема літинським повітовим комісаром було призначено відомого діяча Миколу Олександровича Качеровського, який уже незначний час обіймав цю посаду (в серпні 1919 р.). Наказом № 277 від 7 травня 1920 р. губкомісар наділив його повноваженнями повноправного господаря повіту й зобов'язав негайно відновити діяльність місцевої влади⁴³². Торкаючись особи нового-старого повіткомісара, зазначимо, що це був молодий (34 роки) неодружений діяч (народився в с. Немиринці Проскурівського повіту 1886 р.), випускник Вінницької вчительської семінарії. Починаючи з 1908 р., учителював у різних селах Літинського повіту та займався кооперацією, певний час (1917–1918 рр.) очолював учительські курси в Літині. Упродовж 1919 р. брав активну участь у бойових діях повстанців проти ворогів України у Вонячині, Соснах, Івчі, Літині та інших місцях⁴³³.

Помічником повіткомісара призначили Юрка Антоновича Розумовського, українця, 1888 р. народження (м. Сатанів Проскурівського повіту). Він мав високий рівень освіти — закінчив правничий факультет Харківського університету, володів російською, польською і французькою мовами. З Армії УНР, де служив поручником 4-го кінно-гарматного полку, був звільнений головним отаманом С. Петлюрою у зв'язку з переходом на посаду помічника губернського комісара та роботу юристом губернської земельної управи⁴³⁴. Комісар Поділля доручив Ю. Розумовському негайно відбути до м. Хмільника й «сконструювати» там владу⁴³⁵.

Нове керівництво повіту енергійно взялося за виконання своїх обов'язків. Зокрема через певний час, у третій декаді травня, губернський комісар Є. Колодяжний відрядив свого помічника Статникова із завданням перевірити стан справ у повітах. У звіті інспектора значилося, що діяльність літинського комісара справила на нього позитивне враження: «Зовнішня дисциплінованість міліції, досить чепурний вигляд самого міста свідчать про те, що повітовий адміністратор пильно стежить за виконанням своїх розпоряджень і розпоряджень вищої влади, [...] могу

⁴³² Там само, оп. 3, спр. 116, арк. 1–3.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Там само, спр. 272, арк. 1–1 зв.

⁴³⁵ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 177, арк. 7 зв.

зазначити, що в усякому разі Літинський повіт стоїть значно краще Ямпільського»⁴³⁶.

Дійсно, упродовж короткого часу на теренах повіту вдалося провести вибори волосних комісарів, поновити діяльність міліції (156 піших і 5 кінних міліціонерів, щоправда без зарплатні, форми й амуніції) та організувати по селах нічне чергування загонів самооборони. На переконання М. Качеровського, усе це стало можливим тому, що «відношення населення до уряду, теперішньої влади на місцях — дуже гарне, [...] населення з розумінням відноситься до сучасного моменту»⁴³⁷.

Водночас криміногенна обстановка в повіті була напруженою: лише у другій декаді травня відбулося 4 вбивства, 4 пожежі та декілька крадіжок коней у Кожухівській волості⁴³⁸.

Серйозну проблему для діючої влади становила відсутність елементарних засобів зв'язку: телеграфу, телефонів, пошти. Більшовики перед відступом знищили технічні засоби, зруйнували приміщення та забрали з собою майже всі телефонні апарати. Деякі реквізували польські війська. Відсутність газет, листівок та інших носіїв масової інформації створювала благодатні умови для роботи зрадників і провокаторів. Зокрема антиукраїнську діяльність проводили частина червоноармійців, які залишилися по селах для одужання від тифу. Улюбленою темою стало поширення чуток про те, що на села йдуть «пани», український уряд, мовляв, продав Україну полякам і т. п.⁴³⁹

До них приєднався потік так званих «біженців», які з дозволу польської влади, але всупереч українському законодавству, поверталися в Україну. Не даремно керівник департаменту політичної інформації МВС В. Шкляр бив на сполох і вимагав заборонити в'їзд цій категорії громадян, адже «прибулі і маючі прибути становлять елемент антиукраїнський, переважно російський і добровольчий, крайнє ворожий до УНР, котрий хоче нелегально прибути до України для своєї ворожої роботи»⁴⁴⁰.

Звісно, що відновлені українські органи правопорядку змушені були проводити так звані акції «зачисток», тобто виявлення й покарання активних пособників попереднього більшовицького режиму. Частина з них, переважно з вищого командного дивізіону, прихопивши все, що змогли з собою забрати, покинули повіт. Однак деяким, незначним за рангом

⁴³⁶ Там само, арк. 13–13 зв.

⁴³⁷ Там само, спр. 188, арк. 1.

⁴³⁸ Там само, арк. 1 зв.

⁴³⁹ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 397, арк. 12.

⁴⁴⁰ Там само, спр. 537, арк. 36.

керівникам із місцевих мешканців удалося затаїтися на хуторах або по селах у своїх родичів чи друзів. Зокрема 4 червня в Дяківцях сталася трагічна подія — втратив життя Данило Васильович Часник (32 роки). Певний час він обіймав посаду кожухівського військового комісара й, звісно, виконував накази більшовицької влади. За час поспішної евакуації червоних Д. Часник вирішив пробратися до рідного села й тут перечекати прихід поляків і петлюрівців. Однак пильні дяківчани виявили місце його знаходження і він був страчений бійцями українського війська, що проходило через село⁴⁴¹.

Варто зазначити, що поведінка союзних польських військ у багатьох випадках не сприяла налагодженню доброзичливих стосунків між населенням і польськими солдатами. Зокрема обурення викликало закриття «Просвіти» у Брацлаві, припинення діяльності пошти і камери мирового судді в Рахнах-Лісових, побиття члена Народної ради, знуцання над євреєм у Жмеринці (вивісив український прапор), реквізиції майна і товарів без оплати, або за незначні кошти — ось далеко неповний перелік усіх випадків, які мали місце під час короткого перебування поляків на теренах Подільського краю⁴⁴².

Натомість у поведінці союзних військ на теренах Літинщини таких ексцесів не відбувалося. За висновками повітового комісара, «ніяких непорозумінь між українською владою та польським командуванням в повіті не було і відношення населення до польських військ, за невеликим випадком, гарне»⁴⁴³.

Важливим моментом для заспокоєння селянства стала спроба міністерства земельних справ УНР відновити чинність земельного закону від 8 січня 1919 р., тобто надання дозволу селянам оселятися на землях колишньої приватної власності. Для найшвидшої реалізації реформи було ухвалено заходи щодо реорганізації місцевих земельних органів шляхом скорочення чисельності працюючих та прямого підпорядкування їх відповідному міністерству УНР⁴⁴⁴.

На Літинщині з цією справою було не все гаразд. По-перше, відновлені земельні управи не мали жодних коштів для проведення необхідних заходів. У розпорядженні адміністрації та земельних відділів не було жодних нормативних документів і списків, а надрукувати їх не було можливості: ані друкарень, ані паперу — усе знищили більшо-

⁴⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-904, оп. 16, спр. 65, арк. 377.

⁴⁴² ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 177, арк. 36–37.

⁴⁴³ Земельна справа // Наш шлях. — 1920. — № 112. — С. 2.

⁴⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

вики⁴⁴⁵. Тому земельна реформа перебувала на стадії відновлення відповідних реєстрів та інших організаційних заходів, що вимагали часу і кваліфікованих працівників. Як виявилось, ні того, ні іншого народна влада Літинщини не мала.

Разом з тим, на відміну від Вінниці, де обід коштував 150 крб, а за фунт сала потрібно було заплатити «захмарну ціну», продовольче питання знаходилося в межах норми. Більше того, сільське населення було готове ще до збору нового врожаю здати хліб для потреб армії⁴⁴⁶.

На теренах повіту дотримувалися вимог подільського губернського комісара, які передбачали обов'язкове ходіння української валюти та фіксацію обмінного курсу на польську валюту: 1 марка — 5 карбованців⁴⁴⁷. Проте відчувалися серйозні проблеми щодо забезпечення шкірою для чобіт, мануфактурою, дьогтем і шмаровидлом (мастилом) для возів. Украй потрібні були сіль (1 фунт коштував 200 крб), залізо та інші товари промислового виробітку⁴⁴⁸.

У стадії відродження перебували культурно-освітні установи й організації. У деяких селах відновили свою роботу «Просвіти», у містечках і селах розпочали активну діяльність аматорські сценічні колективи тощо⁴⁴⁹.

Таким чином, наведена вище інформація щодо відновлення української влади та налагодження соціально-культурного життя Літинщини після звільнення від більшовиків свідчить, що переважна більшість населення краю вітала військовий союз між Польщею й Директорією УНР та очікувала від нього остаточного звільнення від більшовицької навали. Селяни, частина мешканців міст і містечок готові були підкоритися українському законодавству й приступити до будівництва нової незалежної України під проводом головного отамана Симона Петлюри.

Однак успішний українсько-польський воєнний похід, під час якого від червоних було звільнено значну частину Правобережної України, відвойовано Київ, тривав недовго. Унаслідок активних дій більшовики знову повернули Київ, а 19 червня червоноармійці ввійшли до Вінниці і продовжили наступ на польські та українські війська⁴⁵⁰. Уже 24 червня

⁴⁴⁵ Там само, арк. 1 зв.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 397, арк. 23-а.

⁴⁴⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 188, арк. 1 зв.

⁴⁴⁹ Там само, арк. 2.

⁴⁵⁰ *Воловик В.П., Зінько Ю.А.* Останні події Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2001. — Вип. 3. — С. 45.

передові частини червоної 14-ї армії знову вступили до Літина⁴⁵¹. Упродовж наступних декількох тижнів Червона армія з допомогою бронепотягів потіснила польські війська до Проскурова, а рейди будьонівської кінноти змусили українську армію відійти на лінію Калюс–Нова Ушиця–Віньківці⁴⁵². У липні головні польські сили перейшли на територію Галичини. Український уряд і лише частина військ ще залишалися на території Кам'янець-Подільського повіту.

На Літинщині розпочався новий період червоного терору та насадження політики примусу, що в підсумку призводило до значних людських втрат і пограбування мирного населення повіту. «Четверте пришествя» більшовиків на терени Літинщини означилося жорстокими репресіями проти учасників повстанських загонів і було спрямоване на ліквідацію руху опору як украй загрозливого явища для існування радянської влади.

Першим ділом розпочалася традиційна робота пропагандистських органів, спрямована на залякування та створення морально-психологічного клімату для населення, коли кожен мав відчувати, що за ним незабаром прийдуть. Чого вартий заклик «Дружніше за роботу!», адресований органам губчека і ревтрибуналу?! Головний пропагандист Вінницького губкому Г. Гітаєв опублікував його на шпальтах єдиної вінницької газети, де вимагав знищити паразитів, тобто спекулянтів, які обезцінюють російський рубль⁴⁵³.

Уже в липні рупор вінницьких комуністів газета «Большевик» у передовиці сповіщала, що особливий відділ однієї частини розстріляв «31 ворога робітничо-селянської влади». Серед страчених — «бандити», хабарники, спекулянти, діячі денікінської і петлюрівської контррозвідок та ін.⁴⁵⁴

Переконливим підтвердженням методів ЧК стали трагічні події у Хмільнику 4–5 серпня 1920 р. Один з організаторів розправи над повстанцями і селянством чекіст Г. Чернобильський залишив по собі так звані «Нотатки про боротьбу з ворогами радянської влади на Поділлі». За змістом вони були настільки цинічними й жорстокими, що керівництво карального органу вирішило просто знищити рукопис. Лише порушення інструкцій, тобто зняття копії зі вказаного документа, надало нам можливість ознайомити читачів із деякими сторінками цього «твору». Отримавши термінове завдання від керівництва, командир загону особли-

⁴⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 24.

⁴⁵² Вісти. Оперативний звіт від 6 липня 1920 р. // Наш шлях. — 1920. — № 137. — С. 4.

⁴⁵³ Гітаєв Г. Дружней за работу! // Большевик. — 1920. — № 5.

⁴⁵⁴ С врагами трудового народа — розговор короткий // Там же. — № 6.

вого відділу губЧК Г. Чернобильський під виглядом продзагону виступив у район Літина–Хмільника з надзвичайним завданням — будь-якими методами знищити повстанські загони Я. Шепеля. Прибувши на місце призначення, «продзагонівці» оголосили, що перейшли на бік повстанців і навіть «проявили» декілька фактів «антибільшовицьких» виступів: «Загін наш після декількох маневрів під виглядом партизанського загону зайняв Хмільник, арештував всіх комуністів, “розстріляв” голову ревкому тов. Таюкіна, випустив декілька відозв антирадянського змісту, влаштував “пограбування” єврейського населення, арештував сім’ї комуністів і поведився так, як це відповідало синам Петлюри і Савинкова.

Швидко по лісах розлетілася звістка, що Хмільник зайняв 1-й Подільський повстанський загін. На 5-е серпня скликався з’їзд всіх антирадянських підпільних організацій. Запрошувалися в місто всі партизанські загони у повному озброєнні.

4-е серпня. Безперервний потік “лісових друзів”, озброєних з ніг до голови; тут представники від наволочі всіх мастей і рангів; є священник із села Івчі; він приніс нашому загону петлюрівські значки і мене благословив на енергійну боротьбу з “антихристами більшовиками”. Над приміщенням з’їзду розвивається жовто-блакитний прапор.

Партизани прибувають... Населення ховається в льохи...

Червоноармійці зі сльозами на очах благають мене дозволити їм хоч у кімнаті, хоч на хвилинку одягти червону зірку. Чекайте, хлопці, скоро закінчимо; чекаємо, напружено чекаємо...

Ніч з 4-го на 5-е серпня. Партизан надто багато, потрібно скоротити їх чисельність. В моїй квартирі засідає трійка в складі Рикліна, “вбитого нами” тов. Таюкіна і командира нашого загону тов. Серденка і працюють по відправці на той світ прибулих на з’їзд. Все це відбувається під виглядом розстрілу комуністів.

5-е серпня.

“Лісовики” прибувають, їх реєструє тов. Риклін. “Тебе не візьму в загін, який же з тебе партизан”. Здоровенний, оброслий велетень б’є кулаком об стіл. “Я поганий партизан? Я два рази наступав на Хмільник, вирізав 22 червоноармійці. Та це я вбив продкомісара” і т. п. Таких картин багато.

Представники загонів та організацій подають інформацію про заковану зброю, місце знаходження худоби, зерна та інших продуктів на випадок повстання.

“Арештовані” комуністи все знають у чім справа. Вони за ґратами готують нам червоний прапор з написом “Смерть ворогам революції, слава її захисникам!”

О п’ятій годині дня оточуємо залишених живими делегатів з’їзду, арештуємо їх і в трійку; розриваємо жовто-блакитний прапор, значки;

повертаємо громадянам одяжу, віддібрану під час “погрому”; до речі, все до нитки рееструвалося і було повернуто; звільнені комуністи підносять нам червоний прапор, населення виходить із льохів і схованок, парад, музика, відкриття клубу, святковий, радісний настрій»⁴⁵⁵.

Маємо можливість оприлюднити частину прізвищ тих, хто втратив життя від рук чекістів під час вищезазначеної операції. Ось що писалося до населення у відозві особвідділу ЧК при реввійськграді 14-ї армії (витяг мовою оригіналу): «Большая часть из этих бандитов была поймана и расстреляна, имущество их конфисковано, а дома сожжены. Те из сёл, которые прислали на съезд своих делегатов, которые скрывали у себя указанных бандитов, а также и оружие, жестоко наказаны: на каждого из них наложено штраф с предупреждением, что при повторении подобных явлений в будущем — будут приняты более суровые меры.

Публикуемый ниже список бандитов, принимающих активное участие в бандах Шепеля, Степанишина и других, и расстрелянных в порядке подавления бандитско-повстанческого движения в Литинском и Хмельникском районах, является неполным ввиду того, что по чисто техническим причинам, как, например, расстрел бандитов, обнаруженных в лесах — не удалось установить фамилии последних.

1) Рябенкий Андрей, он же Хмара — адъютант Шепеля, жит. села Ивчи; 2) Клищевой Варфоломей (Бартко), жит. села Ивчи; 3) Жеглов Филимон, жит. села Ивчи; 4) Хартюк Никифор; 5) Добренский Никита; 6) Добренский Александр; 7) Богданов Тимофей; 8) Мовчан Пётр; 9) Богдан Зод; 10) Шамай Иван; 11) Марческий Владимир, священник, ответственный агитатор и организатор, жит. села Ивчи; 12) Иванцов Григорий — он же (Огородников), жит. села Ивчи; 13) Сторож Ивчанского леса, держатель конспиративной квартиры скрывшихся в лесу бандитов, жит. села Ивчи; 14) Крикун Тимофей, жит. села Ивчи; 15) Лебедь Антон, жит. села Клетища; 16) Голушко Афанасий; 17) Рыбак Артемий; 18) Лубчинский Артем; 19) Сушко Анисий, жит. с. Куриловки; 20) Тирас Александр; 21) Левчук Олеан, жит. с. Чешки; 22) Бедянский Леонтий, жит. села Войтовцы; 23) Ткачук Пётр, жит. м. Старой Синявы; 24) Михайлевский Антон, жит. м. Старой Синявы; 25) Щикула Фёдор, жит. села Маркуши; 26) Кулик Никита (учитель), один из ответственных руководителей Шепелевской банды, жит. с. Вонячина; 27) Ищук Емельян, жит. с. Вонячина; 28) Рогальский Гаврил, жит. с. Вонячина; 29) Владыка Константин — заведыв[ал] отделом противосоветск[ой] пропаганды штаба Шепеля, жит. с. Порубицы; 30) Басенко Илья, жит. с. Соколова; 31) Педос

⁴⁵⁵ Вітковський В.М. На вістрі часу. — С. 44–45.

Михаил, жит. с. Чудинцы; 32) Шнайдер Фекла — она же Янковская Вера — личн[ий] секретарь Шепеля, жит. с. Чудинцы; 33) Кривоконь Мирон, жит. с. Думинок; 34) Голубь Григорий, жит. с. Думинок, 35) Гедз Григорий, жит. с. Думинок; 36) Смащук Сильвестр, жит. с. Мытинцы; 37) Лилик Филимон, жит. с. Мытинцы; 38) Анковский Анисий, жит. с. Мытинцы; 39) Сорока Архип — один из видных организаторов повстанч[еских] банд, жит. с. Мытинцы; 40) Сорока Андрон, жит. с. Мытинцы [...]

Начальник особого отдела И. Воронцов

Руководитель операции — начальник следственной части Г. Чернобыльский»⁴⁵⁶.

Цю трагічну подію широко представляли на шпальтах більшовицьких газет. Повідомлялося, що 11 серпня у Хмільнику було розстріляно 31 учасника «банди» Шепеля, а в районі триває «енергійна робота з виловлення бандитів»⁴⁵⁷.

Не залишила без уваги цей випадок газета кам'янецьких комуністів «Більшовик», де також сповіщалося, що у Хмільнику заарештовані «бандитів шайки Шепеля» на чолі з «розбійником Хмарою», який «зізнався», що «закопав живими 3-х матросів — членів Петроградського совдепу»⁴⁵⁸.

Слід зазначити, що впродовж липня–серпня 1920 р. більшовики намагалися остаточно вкорінитися на теренах Літинського краю. Прибулі партійно-радянські органи приступили до вирішення головних завдань: 1) організували широкі заходи щодо боротьби з повстанським рухом і в будь-який спосіб намагалися зламати свідомість населення та переконати його в тому, що більшовизм у формі диктатури пролетаріату як механізму здійснення влади прийшов на цю територію назавжди; 2) взяли під контроль всі матеріально-технічні, особливо продовольчі ресурси і встановили жорсткий контроль за їх використанням; 3) запровадили систему регулювання товарної маси і фінансових потоків у сфері торгівлі, налагодили збирання податків тощо; 4) прибрали до рук пресу, через яку організували насадження більшовицької ідеології.

Уже в липні 1920 р. Літинський ревком відкрив підвідділ запису актів шлюбу, розлучення, народження та смерті й попереджав громадян, що всі інші записи (мали на увазі церковні метричні книги) не матимуть юридичної сили⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель. — С. 99–100.

⁴⁵⁷ Расстрел бандитов // Більшовик. — 1920. — № 21 (13 серпня).

⁴⁵⁸ Борьба с бандитизмом // Більшовик. — 1920. — № 42 (10 серпня). — С. 2.

⁴⁵⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-4929, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Голова ревкому Гриньков оголосив, що всі установи та підприємства мають приступити до збору коштів на медичне страхування й безробіття та негайно вносити 10% на виплату лікарняних листів і 4% на допомогу безробітним⁴⁶⁰. Член ревкому Продіус у наказі № 12 зажадав від усіх спілок та організацій негайно зареєструватися у відповідному відділі⁴⁶¹. У наказі № 20 читаємо: «В связи с предполагающимся распределением между населением некоторых продуктов злонамеренными лицами распространяются слухи, будтобы каждый, получивший те или иные продукты из кооператива, будет считаться коммунистом и что самое страшное — на руки, грудь и т. п. будет прикладываться печать»⁴⁶². Звісно, повітревком оголосив тих, хто розпускав подібні чутки, «ворогами класу трудящих» і закликав покарати їх згідно з «законами революційного часу».

Місцеві більшовики розгорнути масштабну війну проти самогоноваріння. У наказі № 24 Гриньков наголошував, що замість того, аби передати надлишки зерна для потреб Червоної армії та голодних робітників великих міст, селяни витрачають ці запаси на виготовлення горілки, при тому всі заходи боротьби проти самогоноваріння ігноруються з боку волосних і сільських ревкомів. Тому він вимагав, щоб осіб, які женуть горілку, а також членів сільських і волосних ревкомів та службовців міліції, котрі не виявляли енергії на викорінення цього зла, карати ревтрибуналом⁴⁶³.

Проте на теренах Поділля продовжувалися події, спрямовані на боротьбу з окупаційним більшовицьким режимом і відновлення влади УНР. Дії Ю. Пілсудського щодо виведення головних польських військових сил на територію Польщі та його наміри встановити мир із більшовицькою Росією справедливо викликали у керівництва УНР глибоке розчарування. Головний отаман С. Петлюра у серпні 1920 р. в листі до керівника польської держави нагадував: «В боротьбі за державну спільну вольність лилась братська кров і кращі сили Польщі та України, одягнені в мундири старшин та жовнірів, своїм життям освятили й скріпили життєве значення згаданого вище історичного акта від 22 квітня ц. р. [...] Військове щастя наразі змінилось на користь противника і зробило ситуацію стратегічну, а разом з тим і щодо майбутності обох республік більш поважною і загрожуючою. [...] Я гадаю, що глибоко помиляються ті, хто надає

⁴⁶⁰ Там само, арк. 5.

⁴⁶¹ Там само, арк. 3.

⁴⁶² Там само, арк. 6.

⁴⁶³ Там само, арк. 9.

тимчасовим успіхам рішуче значення і вважає для себе потребу починати з ним мирові переговори»⁴⁶⁴.

Тут же С. Петлюра закликав Ю. Пілсудського зважено підійти до проблеми українців Галичини, переступити через існуюче протистояння та спільними зусиллями обох народів виступити проти більшовицької навали.

Як показав розвиток подій у війні між Польщею і Росією, де Червона армія зазнала поразки під Варшавою, Ю. Пілсудський віддав наказ про наступ 6-ї польської армії, яка разом з українськими підрозділами під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, у вересні 1920 р. зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю й, відповідно, Літин⁴⁶⁵.

На звільнених від більшовиків територіях знову розпочалися складні процеси відновлення української влади. Однак налякані жорстокістю більшовицьких каральних органів колишні діячі емігрували за межі України, а брак коштів і справжніх фахівців стримував встановлення ефективного порядку.

Громадськість краю покладала надії на покращення справ у зв'язку з поверненням урядових структур та головного отамана до Кам'янця-Подільського. Дійсно, 30 вересня 1920 р. С. Петлюра прибув до міста, де його врочисто зустріли українсько-польсько-єврейські представники. У виголошених привітаннях звучали надії на покращення ситуації, а представник євреїв наголосив, що вони «особливо раді прибуттю української влади»⁴⁶⁶.

У Кам'янці-Подільському утворили Комітет допомоги фронту й обрали його раду. До її складу ввійшли чинний голова міста І. Кобза, П. Богацький, Г. Богацький, генерал Савченко-Бельський, О. Мицюк, С. Русова та ще декілька впливових й авторитетних діячів. До президії ради ввійшли Кобза, Клейдерман, П. Богацький, Семенов і Виржинський. За короткий час удалося зібрати 150 тис. крб, на 200 тис. крб борошна, 100 теплих сорочок, 250 аршинів полотна⁴⁶⁷.

Крім того, уряд знайшов кошти для підтримки діяльності органів місцевого самоврядування, особливо для оплати праці міліціонерів на місцях. Для Літинського повіту передбачалося 480 тис. польських злотих, зокрема для керівників міліції — 137,3 тис., для міліціонерів — 275,2 тис. і залишок — для агентств карно-розшукових відділів. Однак в. о. пові-

⁴⁶⁴ Козацька думка. — 1920. — 6 серпня. — С. 1–2.

⁴⁶⁵ Ресніт О. У робітнях історичної науки. — С. 262.

⁴⁶⁶ Встреча Головного Отамана Петлюры // Подольский край. — 1920. — № 578. —

С. 1.

⁴⁶⁷ Местная жизнь // Там же. — № 700.

тового комісара Ю. Розумовський повернув шахрайську оборотку, привласнивши ці гроші за фальшивими документами, і зник за межі України⁴⁶⁸.

Із-поміж державних діячів УНР подібних випадків було чимало (Г. Супрун, Х. Барановський, М. Порш та ін.), що свідчило про занепад влади Директорії та, по суті, про її агонію на завершальній стадії існування.

Період збройної боротьби між українськими формуваннями й підрозділами Червоної армії у другій половині 1920 р. залишається малодослідженим і потребує більш детального висвітлення. Відомо, що влітку 1920 р. у Варшаві було створено Російський політичний комітет (РПК), який очолив Б. Савінков — відомий організатор боротьби проти більшовицької влади. РПК виступив із ініціативою формування на території Польщі 3-ї російської армії (3,5 тис. вояків) під командуванням генерала Б. Перемикіна (у російській історіографії — Б. Пермикін) і кінної козацької дивізії (2 тис. кіннотників) на чолі з осавулом В. Яковлевим⁴⁶⁹. 4 жовтня керівництво РПК заявило про визнання влади П. Врангеля, що стало приводом для участі вказаних вище підрозділів у боротьбі проти більшовицької Росії на боці Армії УНР.

Своєю чергою, восени 1920 р. головний отаман С. Петлюра шукав будь-які засоби для продовження боротьби проти більшовиків і готовий був іти на контакти з колишніми ворогами. Ідеться про перемовини з представниками барона П. Врангеля. Відомо, що на відміну від генерала А. Денікіна новий керівник російських білогвардійських військ більш помірковано ставився до прагнення України бути незалежною державою. На перемовинах в Ялті з делегацією УНР на чолі з полковниками І. Литвиненком і М. Кратом, він заявив, що «Україна повинна цілком самостійно вирішувати свою долю»⁴⁷⁰. Факт визнання УНР як повноправного партнера став вирішальним для досягнення угоди про спільні дії проти більшовиків.

У сучасній історіографії вкрай мало конкретних даних про дії білогвардійських сил, які у серпні–листопаді 1920 р. дислокувалися на теренах Літинщини та брали участь у боротьбі проти більшовиків. Відомо, що після поразки Червоної армії під Варшавою польські війська розвинули наступ і наприкінці вересня опинилися вже під Житомиром і Бердичевом. На території Літинщини знову встановили польську тимчасову військову

⁴⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 47, арк. 7.

⁴⁶⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 693.

⁴⁷⁰ *Реснт О.П., Коляда І.А.* Україна між світовими війнами (1914–1939). — С. 278.

адміністрацію та розпочалося відновлення інститутів влади Директорії УНР.

Як свідчать документи, крім польських військ тут були білогвардійські підрозділи, що діяли під доволі сумнівними гаслами та згідно з неприйнятними для українців програмними засадами. Нам удалося знайти документ, який яскраво характеризує всю сутність союзників УНР у боротьбі проти більшовиків:

«Православные граждане!

Посмотрите кто вами руководит. Коммунисты-большевики. А кто они — это жидаы, которые оплевывают православную веру и замучили Христа-спасителя. 3 года льётся православная кровь за охрану какого-то неведомого царства.

Умный жид Лейба Бронштейн (Троцкий) продал дьяволу на 25 лет свою душу, вошёл в союз с кацапским правителем Ленином и китайским императором и начал общее разорение нашей страны. Они спровоцируют отряды из китайцев и латышей, которые чинят разгомы наших церквей, они бросают в конюшни и клозеты наши иконы и надругаются над нашей религией.

Братья! Православные люди! За кого вы воюете? Обдумайте детали. Вы являетесь жидовскими наймитами, которья посадили своего царя Троцкого и К°.

Крестьяне! Коммунисты накануне гибели. Не верьте их провокациям и сплетням о тех, неизвестных победах, которые они имеют. Это ложь. Почему они вам не пишут правду? Петроград занят анго-французами, в Москве идут сильные бои. Советское правительство бежало. Одеса занята доблестным генералом Врангелем. По всех местах грандиозные восстания. Они накануне гибели. Сжальтесь над вашими женами и детьми, которым грозит попасть под ярмо жидовского царя. Во имя всего вооружайтесь и выступайте с крестом на груди и распятием мы пойдём в бой.

Только мы, настоящие большевики, несём вам счастье. Мы большевики, но не коммунисты.

До здравствует настоящая советская власть!

Да здравствует православный народ и его вера!

Да здравствуют крестьяне!

Долой жидов-мерзавцев, коммунистов [...] смерть им!

Начальник повстанческих советских войск

православной веры и народа

Литинского района [...]

Начальник штаба

полковник Кримальский

Семенов

Всякий, срывающий это воззвание, враг народа»⁴⁷¹.

Коментуючи цю відозву новоявлених керівників «повстанців» Літинського району, не важко побачити концептуальну ідентичність із текстом наведеного вище наказу № 1 товариства «Червона точка» та інших апологетів чорносотенної ідеології.

Зазначимо, що у боях проти Червоної армії підрозділи 3-ї російської армії мали певні успіхи. Зокрема 13 листопада 1920 р. дивізія осавула В. Яковлева розпочала наступ і планувала штурмом взяти Вінницю. Проте вночі прибула 17-та кавалерійська дивізія під командуванням В. Мікуліна, яка разом із Башкирською кавбригадою обійшла яковлевців із тилу, і ті відступили на Літин. 14–16 листопада червоноармійці вибили з Літина майже 2 тис. російських козаків і примусили їх передислокуватися в район Проскурова⁴⁷².

За спогадами М. Омеляновича-Павленка, підрозділи 3-ї російської армії, що воювали в складі Армії УНР, не вирізнялися високою організованістю. Зокрема між генералом Б. Перемикіним і осавулом В. Яковлевим була відверта ворожнеча, яка призвела до розгортання між ними збройної боротьби. Щоб «розібратися» з генералом, останній зняв із позицій своїх козаків і атакував перемикінців, оголивши у відповідальний момент цілий відрізок фронту. Лише погрози з боку командарма М. Омеляновича-Павленка войовничому осавулу про те, що він буде розстріляний, якщо не поверне на оборонні позиції свою кінноту, зупинили цей конфлікт⁴⁷³.

Разом із тим, після взяття під свій контроль основних міст Поділля, червоноармійські підрозділи зосередилися на захопленні Проскурова. 20 листопада 1920 р., після запеклих боїв, його захисники змушені були відступити. Розпочалася евакуація військ за р. Збруч, яку польська сторона дозволила проводити тільки через м. Волочиськ. Цим скористався червоний комбриг Г. Котовський, війська якого 22 листопада прорвалися в місто й захопили в полон частину українських і білогвардійських вояків та офіцерів. Однак на територію Польщі встигли відійти основні з'єднання Армії УНР загальною чисельністю близько 30 тис. осіб⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 8892, арк. 74.

⁴⁷² Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 267, арк. 24.

⁴⁷³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. — Київ: Темпора, 2007. — С. 504.

⁴⁷⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 696.

Так трагічно закінчився один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії. Він означився масою помилок і необдуманих кроків лідерів українського руху, котрі не зуміли відкинути політичні та особисті амбіції заради державності власного народу. Слушною бачиться думка активного борця за незалежність України Я. Гальчевського про те, що існування УНР на політичній мапі світу не мало перспектив: «Це були б передчасні роди, бо політична концепція з опертям одних на Москву, а других на Варшаву від віків фальшива»⁴⁷⁵.

Не можна відкидати як негативний фактор у боротьбі за незалежність «діяльність» певної частини «повстанських загонів». За спогадами учасника повстанського руху І. Лютого-Лютенка, ці формування «мали свою політику, свої плани, свої методи війни» і, як правило, «нікого над собою не визнавали»⁴⁷⁶. На переконання Б. Мартоса, саме вони в тяжкий час національної боротьби переслідували дрібні егоїстичні амбіції й поставили особисті інтереси та особисту пиху вище, ніж інтереси загальнонаціональні⁴⁷⁷.

На нашу думку, амбіційність величезної маси псевдопатріотів згубно вплинула на долю Української революції, а «різноманітні прояви “славної отаманщини” на Україні, “формування загонів” для розкрадання державних коштів доводили, що дрібна буржуазія та інтелігенція, які очолили революцію, збанкрутували як організуюча сила»⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. — С. 14.

⁴⁷⁶ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: Спогади. — Детройт, 1986. — С. 20.

⁴⁷⁷ Мартос Б. Оскілко й Болбачан. Спогади. — Мюнхен: Белей, 1958. — С. 51.

⁴⁷⁸ Рєєнт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — С. 360.

ПІСЛЯМОВА

Взаєморозуміння влади та суспільства завжди було одним із вирішальних чинників стабільного розвитку будь-якої держави, незалежно від форми правління. Неодноразово це правило підтверджував український народ у 1917–1921 рр., у тому числі й жителі Подільського краю, зокрема Літинщини. Як показав перебіг подій, усі політичні режими не приділяли належної уваги роботі з населенням, з'ясуванню його нагальних потреб та вирішенню проблем повсякденного життя. Так, незважаючи на остаточне встановлення влади більшовиків у результаті революційних подій, можна впевнено стверджувати, що жоден режим не мав стабільної та довготривалої підтримки більшості жителів Літинщини.

Початок революції 1917 р. для переважної частини населення краю став певним шоком і воно перш за все морально виявилось недостатньо підготовленим до змін. Утім, як показує історія, у таких випадках сприйняття реального стану речей дуже швидко породжує суспільні надії на нові зміни, початок кращого життя. На Літинщині місцеві громадські сили не змогли швидко організувати власні представницькі органи, тому призначення та контрольоване обрання ключових посадових осіб заклало основу для майбутніх непорозумінь та незадоволення населення.

Слід констатувати, що Літинщина швидко стала органічною частиною тих державотворчих процесів, які відбувалися на Поділлі з початку 1917 р. Край обов'язково мав своє представництво в Подільській губернській українській раді, Подільській губернській раді громадських організацій, Подільському губернському виконавчому комітеті, Подільському губернському земельному комітеті та ін. Делегати з Літинщини навіть входили до такого загальноукраїнського органу, як Тимчасова рада селянських депутатів. Однак на практиці це демонструвало лише розпорощення сил, створення органів влади, які мали орієнтацію на різні політичні центри — УЦР, Тимчасовий уряд, більшовиків та ін. Саме нездатність якнайшвидше вирішити найактуальнішу проблему — аграрну, зумовила нетривалий період існування Центральної Ради, відсутність у населення Літинщини зацікавленості в її підтримці.

Важливим чинником розвитку подій була близькість до фронту. У революційний період військові досить часто виступали в ролі

політичної сили або використовувалися окремими політичними силами для досягнення власних цілей. Занепад армійської дисципліни невпинно підштовхував вояків до вчинення безчинств і злочинів. Так однією з ознак дієвості влади стала її здатність стабілізувати ситуацію, у тому числі й у результаті боротьби з бандитизмом, погромами та анархією. Поширенню різних форм девіантної поведінки та гальмуванню процесу українізації військ сприяло й те, що після невдалого наступу літа 1917 р. на території Літинського повіту було розквартировано 2-й гвардійський корпус, сформований переважно з росіян. Уже наприкінці того року на Літинщині протистояти більшовикам мав ар'єргард Українського запасного полку імені Богдана Хмельницького. Натомість на початку наступного 1918 р. край був фактично окупований польськими легіонерами, пізніше — австро-угорськими військами.

Більш-менш помітна реалізація впливу місцевих жителів на владу в 1917 р. відбувалася за допомогою кооперативних та земських організацій. Діяльності останніх багато у чому завдячує розвиток національно-культурної сфери, українізація освіти, створення літинської «Просвіти» та ін. Ці процеси були малопомітними та малоуспішними на рівні окремих сіл. Погана організація національних сил обумовила їх поразку на виборах волосних і повітових земських гласних улітку 1917 р.

Із кінця літа 1917 р. поступово набирала обертів політична дестабілізація та економічна криза. Літинщина, за свідченням сучасника, стала «гніздом контрреволюції, чорносотенців». Селянські маси пройнялися погромницьким духом та перебували під впливом соціалістичних ідей щодо землі, деструктивну позицію демонструвала рада солдатських депутатів. Неспроможність УЦР узяти на баланс систему центрального та місцевого народовладдя підштовхнула до поглиблення анархії й фактичного безвладдя. Колапс реального управління територіями успішно використали більшовики та інші антиукраїнські сили, блокуючи вибори до Установчих зборів на початку 1918 р. У цей період унаслідок повної анархії на Літинщині сталося так, що повіт опинився у числі найбільш постраждалих від погромів. Урешті-решт проголошені УЦР «органи революційної демократії» на місцях залишилися без коштів, без належних законних механізмів, без силових можливостей для здійснення своїх повноважень і без реального впливу на місцеве життя. Суттєві ускладнення в управлінні вносили паралельні недержавні структури: різноманітні селянські спілки, ревкоми, комітети порятунку і т. п., які претендували на виконання владних функцій.

Коротке перебування більшовицьких загонів на Літинщині наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. характеризувалося повним нехтуванням будь-яких правових норм і законів щодо приватної власності, яке

повсюдно переростало у звичайний бандитизм. Ця влада не мала істотного впливу на світогляд населення повіту. Посилення агітаційних заходів і створення підпільних більшовицьких організацій на Поділлі відбулося лише за рахунок десанту професійних революціонерів із Росії.

У складних політичних та економічних умовах лідери УЦР із метою захисту УНР від більшовицького наступу змушені були вдаватися до непопулярного в народі кроку — запросити на територію України іноземні збройні сили. Утім основним чинником, який зумовив відверте протистояння між селянською масою та владою, стала вакханалія у земельному питанні, а вже додатковим фактором — перебування польських легіонерів на Поділлі.

Доволі скептичним було ставлення місцевого населення й до влади П. Скоропадського, його нового чиновницького апарату, який уособлював часи Російської імперії, а також до реквізицій австро-угорських військ. Не отримала належної підтримки з боку більшості населення Літинщини політика, спрямована на надання дієвої допомоги поміщикам і заводчикам у поверненні втраченого майна, заходи щодо запобігання антигетьманській агітації та покарання політичних опонентів. Напружена соціально-економічна атмосфера стала сприятливою для інтенсивного розгортання повстанського руху, який організували політичні противники П. Скоропадського — українські соціал-демократи, есери, а також більшовики. Саме з території Поділля розпочався процес падіння гетьманату. Населення Літинщини зустріло цю новину з радістю, адже мешканці краю відчутно постраждали від безчинств польських легіонерів, неодноразово піддавалися каральним акціям і реквізиціям із боку австро-угорських військ. Утім і влада Директорії зіткнулася з цілою низкою проблем внутрішнього та зовнішнього характеру. Так, на Поділлі активна більшовицька пропаганда стала сприятливим ґрунтом для утворення в листопаді 1918 р. так званої Летичівської радянської республіки. Це, а також отаманщина, більшовицький похід, наступ білогвардійців і польських військ, зволікання з вирішенням земельної проблеми, економічна криза — усе це визначило нетривалість режиму Директорії та врешті-решт остаточне встановлення влади більшовиків.

Констатуємо, що на теренах Літинського повіту до кінця 1918 р. їхні ідеї не мали особливої підтримки. Пояснення перемоги більшовиків на Поділлі (лише з третього разу), а також загалом у подіях 1917–1921 рр., криється, на наш погляд, у тому, що, як відомо, революцію виграє найжорстокіша та найцинічніша влада, яка задля цього не гребує й таким методом, як масовий терор. Далеко не останню роль відіграв і вплив на свідомість селянства утопічних ідей «соціалізації», гасла щодо «експропріації» землі, «оголошення війни експлуататорам» і т. п.

Для Літинщини період 1917–1921 рр. став не лише уособленням невідповідності української влади до самостійного державного управління, а й демонстрацією її нездатності протистояти методам політичної боротьби, які виходять за рамки принципів демократії та гуманізму.

ПОКАЖЧИК ІМЕН¹

А

Абрамович 143
Авксентьев В. 121
Айзенберг 146
Айзенберг А. 38
Айзенберг С. 226
Аківіс У. 130
Аківісон Д. 39, 65, 66, 73, 160
Аківісон М. 134
Александров П. 11, 14, 15, 22, 23
Александрович 259
Алчевський М.Л. 64
Альбрех В. 53
Андрич 128
Андрієвський О. 153
Анковський О. 271
Антонович Д. 8, 65
Антонюк Ю. 194
Артемішин Ф. 111, 141

Б

Базилевич О. 137, 152
Байрак Ф. 39
Балашов Д. 104
Балицький М. 247
Бальдій І. 108
Барабаш О. 201, 206, 207
Барановський 140
Барановський Т.-М. 241
Барановський Х. 274
Баранчук Д. 194
Барош Б. 206
Барський 234
Бауковатц 119

Басенко І. 270
Бахін В. 77
Бачинський І. 21, 22, 32, 39, 48, 60, 83, 108, 111, 166, 210, 211, 228
Бачинський Ф. 157, 158
Бедяніський Л. 270
Бездітний К. 18, 36
Безпалко О. 247
Безсмертний І. 108
Беляневич Г. 40
Беренбойм А. 16, 17
Берсен 255
Біденко 152
Білаш 143
Білобжицький 123
Біляшівський М. 76
Бімман В. 34
Блехман М. 121
Богацький Г. (Ю.) 37, 49, 273
Богацький П. 75, 273
Богдан З. 270
Богданов Т. 270
Богуславський Є. 262
Боженко 189
Бойко О. 217
Болбочан П. 172
Бондар Я. 207
Борейко К. 77
Боробчук 142
Борухович Л. 131
Бош Є. (Майш Є.Г.) 75, 82
Брилінський 93
Броцький І. 162
Брун Х. 130

¹ Показчик не охоплює посилання, власні назви та псевдоніми. Через неможливість точної ідентифікації деякі персоналії подано без ініціалів або так, як вони зафіксовані у цитатах.

Буда С. 215
Будай 39
Будай Д. 43
Будзило В. 167
Будзило 190
Букшований О. 236
Булгаков А. 32
Бульба-Боровець Т. 260
Бушминська Р. 117
Бялік С. 223

В

Варшавська М. 74
Васецький К. 51
Вахлівський С. 25
Ващенко В. 10
Вельгус С. 143
Вержевський Е. 206
Верстюк В. 5
Ветвинський О. 46
Винославський А. 22, 30, 32, 65, 66,
108, 128, 133, 157, 160, 162, 230
Винославський С. 160
Виржинський 273
Витюк М. 121
Вишневецький 191, 192
Відибіда П. 22, 65, 152, 199
Вікторов А. 39
Вільгельм, кайзер 25
Вільдерман В. 130
Вільнер М. 162
Винниченко В. 8, 56, 79, 108, 153,
154, 155, 179
Вітгенштейн 100
Вітюк 233
Владика К. 20
Власенко О. 204, 208, 37, 108
Власюк М. 37, 108
Войцеховський І. 48
Войтович І. 121
Войтович П. 186
Вовша 197
Волинець А. 163, 165, 166, 167, 169,
171
Волос М. 88

Волосевич, о. 212
Волошин 207
Волошиновський Й. 258, 286
Вольф А. 246
Воронцов І. 271
Врангель П. 274
Вубко С. 39

Г

Гавриленко Ф. 233
Гавриш С. 81
Гай-Нижник П. 5
Гайдаш О. 20
Гайдзіс М. 201, 206
Галич М. 201, 206
Галушак П. 179
Гальперсон П. 110
Гальчак С. 5, 6, 102, 105
Гальчевський Я. 101, 153, 166, 167,
193, 194, 240, 259, 260, 277
Гандзюк Я. 79, 80
Гантимуров В. (Дев'яткін) 11
Гарашук 166, 167, 168, 191, 192
Гардецький М. 136
Гвоздіков 245
Гедз Г. 271
Гейден Д. 68, 104
Генюк Я. 185
Гірняк Н. 232, 247
Гітасв Г. 268
Гласков І. 194
Глиняний П. 61
Глушко М. 83
Гнатюк Ю.Т. 176
Гнозик Я. 37
Гоголь 170
Годило-Годлевський Д. 263
Голдзицький К. 121
Голдзицький П. 194
Голибойм А. 16
Голованюк В. 120
Голованюк С. 39
Головатюк Д. 227
Головащенко С. 162

Головчук Д. 48, 65, 108, 109, 115,
116, 129, 130, 140, 157, 179, 187,
214, 219, 229, 230, 239

Голоскевич Г. 63

Голуб 261

Голуб Г. 271

Голуб Є. 108

Голушко А. 270

Гольдштейн 170

Голявицький К. 32, 67, 112

Гончар Е. 160

Гончаренко М. 207

Горбанюк Я. 39

Горловська 162

Горячий О. 66

Греків О. 169

Григор'єв М. 172

Григоріїв Н. 63, 65, 185

Гризодуб О. 247

Гриньков 272

Грищук В. 254

Гриб П. 39

Грінченко Б. 187

Грода С. 108

Гродецька 186

Грушевський М. 8, 9, 25, 99, 102, 253

Гук В. 104

Гуменюк К. 141

Гумінський 165, 170

Гура А. 120, 122, 147

Гусаков П. 149

Гусєв О. 13

Гусєв С. 5, 13

Г

Гінтовт-Дзевальтовський К. 94

Гижицький Ю. 23, 27, 37

Гросман І. 11

Гріпарі М. 77

Грохольський З. 10, 89, 96

Грохольський Ф. 113

Гудзь О. 121

Д

Давид Г. 237, 245, 246

Давидовський Г. 160

Данильчук 118

Данілов В. 104

Демков Й. 87

Денисенко О. 247

Денікін А. 101, 179, 217, 227, 231,

232, 235, 236, 237, 238, 239, 241,

244, 245, 246, 248, 274

Деревинський (Майнер) 170

Дерсєвіль С. 104

Джегерис 15

Дзинський Е. 142

Дзинський Л. 142

Дідусенко П. 142

Длуголенцький Л. 10

Длуський К. 121

Дмитрієв А. 13

Дмитрієв О. 263

Дмуховський Ф. 145

Добренький М. 270

Добренький О. 270

Добровольська М. 221, 255

Дорогожинський Г. 77

Дорошенко Д. 8, 98

Дорошкевич М. 210

Дранчук 130

Дранчук О. 219

Дудич В. 58, 92, 93, 108

Дудник 158

Е

Ебелов М. 10

Ерле А. 235

Є

Єльцов Є. 71, 110, 121

Єрмолаєв І. 35, 136, 146, 187, 229

Єрошевич П. 152

Єршов М. 207

Єфремов С. 8, 50, 63

Ж

Жариков А. 207

Жеглов Ф. 270

Желіхівський, о. 212

Жовмір Д. 18, 36
Жовмір В.М. 176
Жовмір Є.М. 14
Жовмір К. 256
Жовмір Л. 166
Жовмір О. 14
Жовмір Т. 194
Жовмір Ф. 256
Жовмір Ф.Ф. 194
Жуковський О. 93, 94, 95
Жуковський С. 40, 53
Жуматій 260
Жуматій М. 259
Журавель П. 63, 152

З
Завальнюк К. 5, 152, 207
Завальнюк О. 221
Зальцман Г. 73
Запаренко Д. 212
Зарембовський А. 195, 255
Зарембовський І. 81
Зарубайло П. 22, 66, 116, 132, 157
Заславський М. 130
Затонський В. 261
Зац А. 162
Звездін Д. 121
Звіревський Є. 74
Зіленевич 191
Зільберт А. 206
Зісь Н. 226
Злочин 121
Зубрилін І. 57

І
Іваницький О. 229
Іваницький С. 39
Іваниця П. 191
Івановський О. 108, 157, 159
Іваньков Г. 67
Іваньков Т. 36
Іваньков-Ніколов З. 194
Іваньков-Ніколов П. 36, 146, 194, 208
Іванцов Г. 32, 112
Іванцов Н. 28

Іванцов С. 83, 84
Ідесіс Б. 110
Ільков В. 18, 36
Ісаєвич Д. 63, 65

К
Калашнюк Ф. 162
Калачик М. 152
Карпачев Я. 16, 22, 23
Каплан І. 10
Каправчук 166
Капушта 233
Карабанов І. 74
Качеровський М. 216, 264, 265
Качеровський 121
Квасниця 212
Квятек 189
Кевода С. 108
Кендо К. 77
Керенський О. 55
Кисельов С. 68, 106, 107,
110, 115, 116, 118, 124, 128, 129,
132, 134, 135, 138, 141, 152
Кислов С. 254
Кислякови, брати 142
Кістяківський І. 138, 143
Клейдерман 273
Климчук А. 194, 208
Климчук А.А. 194
Климчук А.В. 194
Климчук А.М. 14
Климчук Ар. 14
Климчук Агаф. 240
Климчук Аф. 146
Климчук Г. 14
Климчук Гал. 14
Климчук Д. 193, 194, 203, 208, 257,
260
Климчук Є. 18, 36
Климчук З. 14
Климчук К. 194
Климчук М. 85, 194, 261
Климчук Я. 194
Климчуки 240
Клішевий В. (Бартко) 270

- Клодницький В. 210, 222, 223, 225,
231, 233, 239, 242, 246, 247
- Клунок М. 207
- Ключник В. 111, 141
- Ковалевський М. 8, 56
- Коваленко 212
- Коваленко Ю. 108, 119, 120
- Ковенко М. 170
- Когодовський С. 152
- Когодовські 152
- Кобза 273
- Кодратюк Д. 36
- Кожухівський В. 52
- Кожухівська М. 83
- Козак С. 118
- Козирь 130
- Козловський К. 111
- Козуля М. 39
- Козуля Т. 16, 19, 24, 25, 29, 230
- Койфман М. 18
- Койфман Д. 226
- Койфман Н. 185
- Койфман С. 226
- Колесник Л. 53
- Колодій Ф. 153, 164–168, 170, 171,
191, 192, 214
- Колодяжний Є. 263, 264
- Коломеєр М. 226
- Коломієць 166
- Колтоновський 13
- Колчак О. 217
- Командовський С. 190
- Комарніцький О. 221
- Конакін М. 74
- Кондратюк А. 67
- Кондратюк В. 166
- Кондратюк В.К. 194
- Кондратюк Г. 36
- Кондратюк Д. 36, 121, 194
- Кондратюк К. 121, 194
- Кондратюк К.Ф. 193
- Кондратюк О. 18, 36
- Кондратюк О.Ю. 194
- Кондратюк Т. 67
- Кондратюк Т.Г. 194
- Кондратюк Ф. 28
- Кондратюк Ю.Й. 175, 193, 226, 240
- Кондратюк Ю.К. 194
- Кондратюк Я. 18, 31, 36, 67, 112
- Коник І. 173
- Коновалець 257
- Конончук Ф. 113
- Копун С. 111
- Корецький 243
- Корнійчук А. 43, 160, 162
- Корнійчук І. 32
- Корнилов Л. 63
- Коровецький 158
- Коровецький А. 39, 208
- Коровецький О. 214
- Корольчук С. 254, 255
- Корчинський М. 63
- Косов М. 176
- Костюк Й. 194
- Костюк С. 22, 23, 256
- Костюк Сем. 28
- Костюк С.Д. 194
- Костюк С.С. 194
- Котас Й. 121
- Котовський Г. 276
- Которович Н. 259
- Котюжанський І. 39, 117, 176
- Коцюр А. 36, 166
- Коцюр І. 81
- Коцюр М. 166
- Кошуцький Л. 170, 171
- Крамарський 15
- Краснописький В. 215
- Краснопільський 158
- Краснопільський В. 215, 229, 230
- Красноступ К. 108
- Крат М. 274
- Кривокінь М. 271
- Криволап Н. 217, 228, 230–234
- Крижанівський І. 39
- Крикун Т. 270
- Кримальський 275
- Крокушенко К. 118
- Крупченко 166, 167
- Кузьминський П. 63, 108, 109, 110,
116, 157, 159
- Кукс П. 39

Кулижський А. 22, 39, 108, 157
Кулик М. 270
Кумановський Е. 104
Купрійчук І. (Кучерук) 142
Купчишин С. 173
Курганюк Ф. 36
Куриленко М. 213, 214, 220
Кухар С. 66
Кухарчук 165
Кучерук Ю. 166
Кушнеревський К. 132
Кушнір С. 233
Кшежевський В. 180

Л

Лайнер С. 108, 109, 116
Лангерман Ш. 131
Лаптев П. 83
Лапчук Н. 254
Ластовляк Г. 112
Лебідь А. 270
Левандовський Т. 39, 162
Левицький М. 113
Левицький О. 235
Левчук 108
Левчук О. 270
Лейферман І. 39
Лемені-Македон Н. 124
Ленговський 192
Ленін В. 55, 62, 144, 196, 198, 251
Ленський 66
Леонтович В. 147
Лесняк О. 249
Лесько Ф.О. 176
Лехнович І. 124
Лехтман Г. 207
Лизанівський І. 247
Лизогуб Ф. 105, 129
Липа І. 169
Липкань М. 254
Липкань В. 83, 116, 117, 132, 133,
139, 152, 153, 157, 158, 190, 210,
211, 216, 228
Липкань Г. 108, 109
Лисняк О. 235, 236, 246

Литвин С. 196
Литвиненко І. 274
Литвицький М. 25
Литовцев 100
Лихо 242
Лівицький А. 258, 262
Лілік 130
Лілік Ф. 271
Ліпкін О. 111, 113, 116, 128, 130, 132,
139, 153
Ліпкіна 212
Лісовий П. 22, 26
Ліхтман М. 160, 162, 163
Логінов О. 5
Ложкарьова 112
Лозино-Лозинський Й. 10
Лозовий В. 51, 144, 177
Лозовська С. 261
Лопушанський А. 107
Лопушинський І. 234
Лосев І. 221
Лоський К. 263
Лубчинський А. 270
Лужецький Е. 261
Лукашевич С. 233
Лукашевич Т. 261
Лунів А. 233
Львов Г. 11
Львов О. 15, 18, 47, 77
Львова А. 121
Льонер Ф. 246
Любинський М. 22, 63, 65
Лютій-Лютенко І. 277
Лясковський 245
Ляшок В. 39, 63, 65, 66, 108, 109, 116,
157, 174, 185, 229
Лященко С. 32, 38, 65, 66, 115, 143,
216, 219, 228, 230, 233, 234, 239,
262

М

Масвський 38
Масвський А. 53, 61, 111
Мазаракі І. 81
Мазаракі Ф. 77

- Мазельс Б. 40
Мазепа І. 214, 220, 247
Мазур З. 226
Мазуренко В. 39, 108
Майзанюк Ф. 226
Май-Маєвський В. 217
Майоров 84
Макаренко А. 153
Маклаков М. 100
Макух І. 147
Маламуд А. 206
Маламуд Ф. 206
Мальченко С. 287
Малярчук 166
Мантуляк В. 18, 65, 66
Манькайло П. 22
Маньківський Й. 113
Марданов 15
Маришев 166
Марієвич 130
Марієвич Д. 46, 47, 134, 135, 142, 182
Маркович Д. 10, 20–23, 25, 49, 59, 60, 63, 262, 286
Мартос Б. 63, 218–220, 277
Марцинковський Ф. 254
Марчеський В., о. 270
Марчишин П. 173
Мастицький М. 111
Махно 166
Мацієвська 212
Мацієвич І.С. 256
Мачушенко В. 63, 65, 93, 152, 198
Мегеровська Я. 261
Мельник А. 152
Мельник Г. 39
Мельник І. 43, 67
Мельник Н. 39, 40
Мельник Т. 251
Мельничук М. 122
Мержвинський З. 77
Мещерський В. 77
Микитка О. 236, 245, 248, 249
Микола II, імператор 7–9, 11
Миколайчук І. 65
Микулинець 128
Миролюбова 186
Миронович 244
Митрофан, єп. 11, 17
Михайлевський А. 270
Михайло Олександрович, вел. кн. 11
Михайло Олексійович, вел. кн. 99
Мицюк О. 273
Мишакін М. 53
Мікулін В. 276
Милашевський П. 111
Мільман Х. 87, 226
Мірчук П. 101
Міщенко І. 104
Мовчан П. 270
Могильний 34
Могильний А. 39
Модест, архієп. 82
Молещій О. 246
Момашук А. 39
Мончинський А. 149
Моргуліс І. 74
Мордалевич 253
Морозова Л. 233
Морозова О. 207
Мостовий Г. 71
Мотрич О. 206
Моцяка Ф. 18, 36
Муравйов М. 79
Мурашев І. 40
Мурашов І. 64, 67
Мутафов А. 10
Мушлін 164, 169, 170
Мякінін О. 9, 11
- Н**
Набиванець Д. 65
Навроцька М. 212
Нагатенко О. 258
Нагель Є. 111
Найфель Ш. 130
Наркевич М. 170
Науменко В. 34
Науменко Я. 168
Некрич І. 10
Ніковлюк І. 108
Ніковський А. 8, 63
Ніколаєнко 84

Ніколов Я. 14
Ніколова М. 14
Ніколов Ю. 146
Нікульський О. 206
Ножко О. 207
Носковський В. 216

О

Обязов О. 211
Обязова С. 211
Огієнко І. 260
Одинцов М. 24, 37
Окруцинський А. 146
Олійник А. 146, 194
Олійник Г. 39, 194
Олійник І. 162
Олійник М. 18, 36
Олійник П. 66
Олійник Я. 194
Олтаржевський І. 10
Ольгін 255
Ольховик Аг. 181
Ольховик Ак. 181
Ольховик Д. 18, 36
Омелянович-Павленко М. 244, 245,
255, 257, 259, 273, 276
Онищук М. 26
Онищук Ф. І. 179
Орлов 249
Орловський А. 76, 77
Оршанський Б. 154
Осавалюк Д. 36
Осецький О. 164
Осінський 95
Островський Я. 112
Отген Б. 121
Охримович М. 77
Ощанівський В. 26
Ощатовський В. 66, 108, 116, 152,
157, 158, 176, 178, 215, 229, 230
Ощатовський П. 152

П

Павлюк 191
Паламарчук І. 123

Палашук Б. 247
Паливода І. 247
Паліїв Д. 240, 244, 246–249
Панасюк Л. 144, 237, 240, 244, 246,
248, 249
Панасюк Ф. 111
Панейко В. 235
Панич А. 71
Панчук П. 39
Паньковецький 204
Пастернак М. 87
Пастернак Х. 226
Пашков 186
Педос М. 270
Перевалов 250
Перельман Х. 110
Перельмітер М. 223, 228
Перельмут М. 108
Переход І. 39
Переход О. 81
Переход П. 91
Петерсон М. 53, 158, 214, 230
Петлюра С. 8, 153–156, 165, 167,
169–172, 179–181, 189, 209, 219,
221, 222, 226, 230, 233–236, 238,
240, 243, 252, 253, 258, 259, 262,
264, 267, 272–274
Петренко 142
Петрушевич Є. 222, 234–236, 238,
246
Пиріг 186
Пиріг Р. 5
Підвисоцький В. 124
Підгорний Ф. 143
Пілсудський Ю. 262, 263, 272, 273
Пілуґ А. 173
Побиванець Д. 160, 161, 163
Погорілий Л. 229, 240
Погорський О. 77
Подвисоцька А. 28
Поліщук 15
Поліщук Ю. 63
Полонська-Василенко Н. 238
Полонський А. 16, 17
Поляков О. 77
Поляруш А. 194, 208

- Поляруш В. 166
Поляруш К. 194
Поляруш О. 208
Поляруш С. 194
Поляруш Ф. 194
Поляруш Х. 36, 108, 109, 194
Помагайба 22
Помагайба В. 212
Помагайба І. 152
Помагайло В. 179
Попадюк К. 39
Поплавко 253
Попов М. 260
Порицька М. 14
Порицький А. 18, 36, 87
Порицький Г. 85
Порицький З. 19, 36
Порицький І. 91
Порицький М. 194
Порицький Н. 67, 181, 194
Порицький О. 81, 87, 194, 195
Порш М. 8, 79, 86, 274
Потатуєв Н. 124
Потоцький Й. 89
Потульніцький В. 103
Правук Л. 173
Примаков В. 189, 192
Присяжнюк С. 206
Приферт 15
Приходько В. 22, 32, 54, 55, 63, 106,
124, 258
Продіус 272
Пунинська А. 162
Пуришкевич В. 98
Пухальський М. 14, 72
- Р**
Рабинович В. 10
Радвіль Ю. 33
Радкевич М. (о. Микола) 14, 17, 18,
35, 67, 72, 136, 166, 187, 203, 240
Рафалович 162
Рачинський О. 206
Ревуцький М. 144
Регент (Реєнт) Г. 181
Регент (Реєнт) Д.Т. 14
Регент (Реєнт) Л. 14
Регент (Реєнт) Ф.К. 14, 85
Регент (Реєнт) Фр. 14
Резнік А. 17
Резон П. 241
Ренненкамф П. 10
Рибак А. 270
Рижій І. 63
Риклін 269
Ринейський А. 116
Робачевський 245
Ровнягін І. 39
Рогальський Г. 270
Родзянко М. 10, 11, 13
Рожанський Я. 179
Розенберг А. 39, 43, 108, 116
Розумовський Ю. 264, 274
Романенко А. 169
Романов 175, 185
Романов В. 67
Романов Е. 39, 157
Романов Й. 12
Романов С. 176
Романови 7, 11
Романь Ф. 53
Романюк В. 154
Ромов А. 197
Ротт 118
Рубльов О. 5
Руденко О. 255
Рудик С. 14
Рудзьський Й. 77
Рузькой 34
Руммель Ю. 89
Руновський К. 67
Русаков С. 53
Русова С. 63, 273
Рухлін І. 212
Рябенький А. (Хмара) 270
Рябчук М. 207
- С**
Савинков 269
Савостьянов В. 104

- Савостьянов О. 106
Савченко-Бельський 273
Сай 244
Сакевич 130
Салабай О. 111
Саліковський О. 63
Самійленко В. 116
Самошенко А. 26
Самошенко О. 58, 78
Сампо С. 77
Самулевич П. 64, 65
Сандлер Н. 144
Сандрацький М. 226
Саранча Н. 166, 201, 204, 207
Сведерський С. 90
Северинчук П. 165, 198
Семенов 100, 275
Семенов 273
Семесенко І. 221
Семирадський Г. 76
Сердега А. 66
Серденко 269
Серебрійський 206
Середа М. 167
Серлюк А. 112
Сивак П. 143
Сивицький І. 143
Синклер В. 243
Сиркін Н. (Мовша Н. Ш.) 68
Сиротенко П. 214
Сігал Н. 40
Сідамон-Еристов Г. 47
Січкарук Р. 207
Січкоріз Є. 83
Січкоріз Н. 158, 187
Січкоріз П. 203
Січкоріз С. 83, 84
Січкорізи 84, 187
Скарженівський В. 199
Скибинецький К. 205
Скоропадський П. 2, 3, 79, 84, 98,
102–104, 107, 110, 112, 117, 119,
122, 131, 135, 138, 140, 143, 146,
148–151, 153, 155, 156, 227, 280
Скоропуд А. 194
Скороход С. 39
Скотніцький 228
Скульський Г. 87, 226
Скульський М. 87, 226
Скульський П. 118
Слащов Я. 235
Сливнюков Ф. 19
Слободянюк І. 160, 162
Слободянюк М. 254, 255
Слободянюк Ф. 22, 24–26, 108, 157
Слободянюк-Подольак С. 163
Словницький Л. 20
Слуцький І. 49
Смашук С. 271
Смирнов М. 81, 82
Собанський А. 104
Сойбіс А. 226
Сокол Р. 163
Соколовський 121
Соколовський О. 47, 77
Соколянський А. 223
Солдатенко В. 5, 79, 102
Солоненко К. 152
Сорока Ан. 271
Сорока Ар. 271
Сорокін 211, 222, 224
Спектор Г. 39
Спринчак 38
Ставицький Ю. 173
Стадницький К. 77
Стаднік 34
Стамеров М. 121
Станевич А. 90
Станимир О. 249
Станкевич С. 120
Старцунов А. 140
Стасюк Г. 173
Стасюк О. 256
Статніков 264
Стахов 34
Стахов М. 160, 162, 163
Стаховський М. 24, 37, 38, 58
Стекольщик Й. 16
Стемповський С. 77, 113, 122

Стемповський Т. 15, 18–20, 38, 47,
77, 113
Степанишин 270,
Степура Г. 58, 60, 63, 75, 76, 152, 156,
159
Стефановський В. (о. Володимир) 17
Столярчук 166
Стопневич Б., о. 212
Стопневич Г. 186
Сукач В. 83
Сумневич Ф. 247
Супрун Г. 274
Сушко О. 270
Сципіо дель Кампо 77

Т

Талкер М. 130
Таранюк М. 166, 255
Тарасюк Г. 154
Тарло М. 25
Тарнавський М. 209, 234–237
Тарногородський М. 57, 58
Таубін Г. 143
Таяюкін 269
Телячий Ю. 33
Терлецька Г. 212
Тирас О. 270
Тихолаз П. 118
Тищенко 201
Тіке М. 143
Ткачук Є. 108
Ткачук І. (Никифор), ієром. 84
Ткачук П. 270
Ткачук С. 36
Тоболін А. 202
Тонкель А. 113
Третяк Г. 226
Третяк М. 87
Тржецяк Й. 77, 80
Трохимов 212
Троцький Л. (Бронштейн Л.) 275
Туз Д. 144
Туркевич 130
Турчин Л. 237, 246
Тютюнник Ю. 243, 244, 254

У

Удовиченко О. 243
Ургон 96

Ф

Файсрабєнд В. 75
Фалікзон Й. (Снегов) 84
Фанстіль А. 152, 262
Фарберг 162
Фаринюк 166
Фекдлер 58
Федоришен 194
Фен 212
Феркаль 154
Філь І. 108
Фішер Б. 73
Фішов Н. 207
Флейшман С. 87
Флешель Г. 185
Фодленорф І. 53
Фрідман І. 121
Фурман Ф. 118

Х

Хаїмзон І. 154
Харитон Й. 16
Харитон М.М. 64
Харков Є. 37
Харков Ф. 108, 116, 117, 157
Хартюк Н. 270
Харусь М. 152, 158
Хвостик Д. 18, 36
Хейлик М. 39
Хейлик Н. 66, 108
Хеннінг -Міхаеліс Є., де 89
Хітер 162
Хмелевський С. 39
Хмельницький Б. 92
Ходорович М. 9, 11
Холодний П. 186
Холоневський А. 77
Холст І. 87, 226
Холстер М. 226
Холстр Ш. 81
Христич С. 247

Христюк П. 8, 101, 180
Хруцький 15

Ц

Цветков П. 205
Цегельник М. 108
Цімерман Ю. 237, 246
Ціріц Г. 236, 246, 248, 249
Ціхович Я. 44
Цупрії, бр. 82, 143
Цупрій І. 82, 83, 143
Цупрій О. 82

Ч

Чабан 34
Чайківський В. 246
Чайковський 118
Часник Д. 266
Чевалюк 110
Черкаський Т. 247
Чернацький Т. 157
Чернець С. 111
Черній М. 116, 132, 157–159
Чернобильський Г. 268, 269
Черножуков Е. 39
Чехівський В. 154, 179
Чоботарьов 212
Човган Д. 166
Човган Т. 194
Човгань Ф. 81
Чугунов 259

Ш

Шамай І. 270
Шаманек А. 232–236, 246, 248
Шаньковський І. 121
Шапіто М. 121
Шаповал М. 8, 170, 178, 179
Шахрис Я. 185
Шварцман Й. 185
Шварцман Я. 141
Швець С. 177
Швець Ф. 153, 154
Шевченко Т. 115, 159
Шеменик 15

Шепарович Ю. 246
Шепель М. 254, 255
Шепель Я. 153, 166, 167, 172, 173,
203, 204, 232, 240, 242–245, 248,
250, 255
Шиллінг М. 237, 239, 245, 249
Шиманович І. 63
Шиндер С. 144
Шитинюф-Шель К. 123
Шишковський А. 77
Шкідченко 261
Шкляр В. 265
Шльосер О. 246
Шнайдер Ф. (Янковська В.) 271
Шнипорь Л. 111
Шостаковський П. 23
Шпановський 230
Шпановський П. 64
Шпорт А. 108
Шрайбер І. 132, 133
Шрейнер Ю. 53
Штейнгель Ф. 8
Штеренгас З. 224
Шуберт М. 194
Шульга В. 207
Шульга П. 179, 201
Шульгин В. 68
Шульгин О. 63
Шухевич С. 246

Щ

Щадилов О. 247
Щеньковський 47
Щеньовський Г. 77, 121
Щербатова М. 90
Щербацевич Й. 74
Щербеліс С. 131
Щерблюк 168
Щикула Ф. 270
Щириця Ю. 63, 135, 137, 152, 184
Щорс М. 189

Ю

Юдич Ф. 185
Юр'єв П. 10

Юркевич 162
Юрченко В. 260
Юрченко М. 251

Я

Яворський С. 206
Яковлев В. 274, 276
Якубишин С. 194
Якубовський І. 100
Якубовський Ч. 113
Янковська С. 261
Яремнюк С. 18, 36
Ярошевський М. 29, 38
Ярошинський Ф. 90, 113

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олександр Петрович РЕЄНТ

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Заступник директора Інституту історії України НАН України. Голова Національної спілки краєзнавців України.

Народився 10 травня 1949 р. в с. Дяківці Літинського району Вінницької області. У 1970–1975 рр. навчався, а в 1975–1977 рр. працював у Київському педагогічному інституті ім. М.О. Горького. Був аспірантом (1977–1980 рр.), молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. У 1981 р. захистив кандидатську, а в 1994 р. — докторську дисертацію. Заступник директора з наукової роботи (з 1994 р.), завідувач відділу історії України XIX — поч. XX ст. (з 1999 р.) Інституту історії України НАН України.

Спеціалізується на проблемах теорії та методології історичної науки, історіографії, націєгенезу та державотворення, соціально-економічного й політичного життя, національно-визвольних і суспільно-політичних рухів у XIX–XX ст. Автор понад 700 публікацій. Підготував 30 кандидатів і 15 докторів наук.

Член спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Інституту історії України, низки редакційних рад і редколегій. Головний редактор наукового збірника «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.» та журналу «Краєзнавство». Голова експертної ради ВАК України з історичних наук (1997–2001 рр.), член ДАК МОН України з історії (з 2004 р.), член-кореспондент НАН України (2000 р.), відмінник народної освіти (1996 р.), заслужений діяч науки і техніки України (1997 р.), голова Національної спілки краєзнавців України (з 2012 р.), почесний краєзнавець України (2016 р.). Почесний доктор і професор Переяслав-

Хмельницького державного університету ім. Г. Сковороди, почесний доктор Ізмаїльського гуманітарного університету, Прикарпатського національного університету та Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Лауреат премії НАН України ім. М. Костомарова (1997 р.), державної премії України в галузі науки і техніки (2001 р.), премії ім. Д. Яворницького (2009). Нагороджений орденом «За заслуги» III та II ст. (2007, 2013 рр.), відзнаками Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Національної академії наук України тощо.

Валерій Пилипович РЕКРУТ

Кандидат історичних наук, радник Голови Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Почесний краєзнавець України.

Народився 7 січня 1948 р. у родині військовослужбовців у м. Баку (Азербайджан). Того ж року переїхав на Вінниччину, де в м. Гайсин упродовж 1978–1998 рр. працював у системі споживчої кооперації, пройшовши трудовий шлях від слюсаря підприємства до керівника райспоживспілки. Згодом, у 1998–2012 рр., обирався на посаду заст. голови правління облспоживспілки (1998–2000 рр.), голови обкому профспілки

(2000–2010 рр.), працював викладачем і завідувачем відділу Вінницького кооперативного інституту (2010–2012 рр.).

Досліджує історію споживчої кооперації України та діяльність видатних діячів кооперативного руху, проблеми історичного краєзнавства, історію Поділля та біографістику. Автор монографій «Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.)» (у співавторстві з В. Подолянком, 2005 р.), «”З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (2006 р.), «Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття» (у співавторстві з В. Подолянком, 2008 р.), «Іполит Зборовський: на перехресті двох епох» (2014 р.). Популяризує творчий здобуток кооперативних діячів та подвижників кооперативного руху. Підготував видання двотомника творів Й. Волошиновського «Розмови про кооперацію» (2010 р.). Дослідив історію становлення та розвитку кооперативної освіти на Вінниччині (монографія «Вінницький кооперативний інститут: історія заснування, становлення, розвиток, особистості»). У складі авторського колективу брав участь у написанні фундаментального дослідження «Споживча кооперація України: Від зародження до сьогодення». Опублікував більше 120 науково-популярних статей.

Науково-популярне видання

Реєнт Олександр Петрович

Рекрут Валерій Пилипович

**НАРИСИ ЖИТТЯ ЛІТИНЩИНИ
1917–1921 рр.:
РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ
ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ**

Редактори: *Валентина Шевченко, В'ячеслав Григор'єв*

Комп'ютерна верстка: *Любов Зубець*

Обкладинка: *Тетяна Куц*

Підписано до друку 19.06.2017 р. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 24,21. Обл. вид. арк. 23,02.

Наклад 500 прим. Зам. 10. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.